

Володимир Кучер
Олександр Потильчак

УКРАЇНА 1941 - 1944:

трагедія народу
за фасадом
Священної війни

Володимир Кучер
Олександр Потильчак
Україна 1941 - 1944

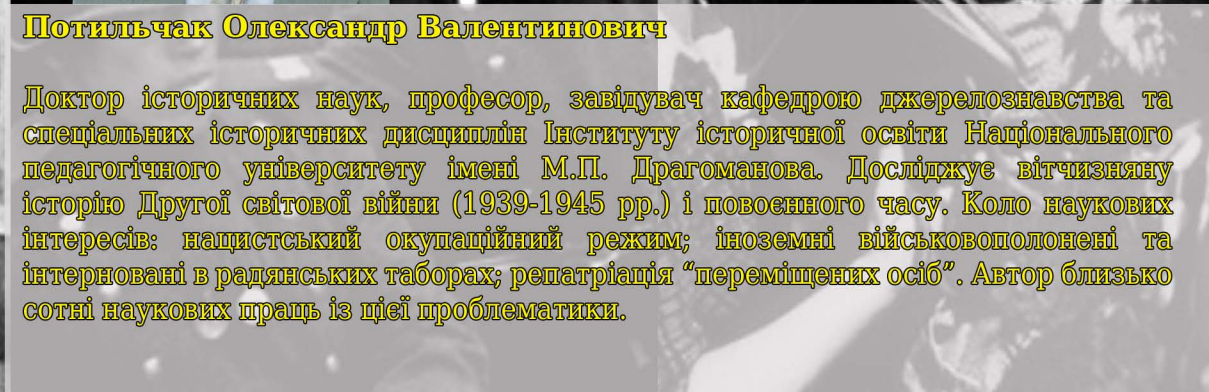
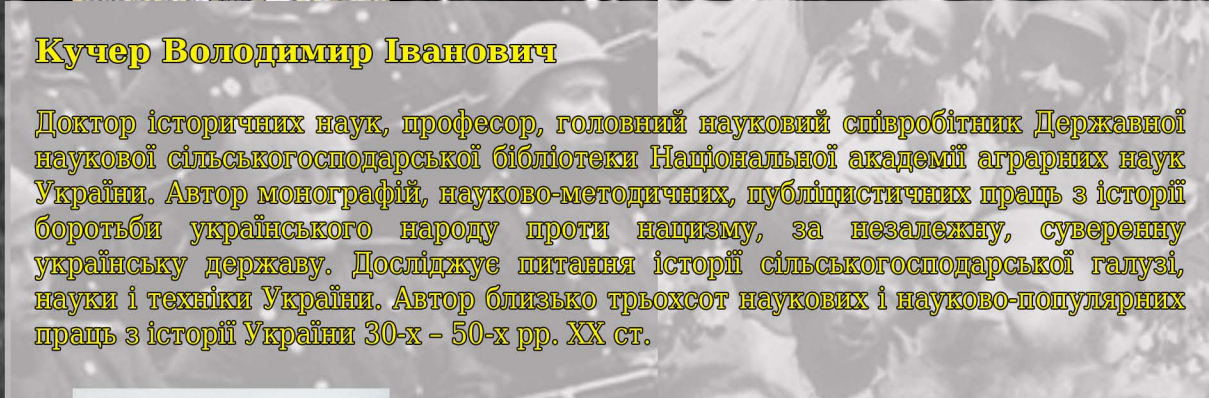
Кучер Володимир Іванович

Доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України. Автор монографій, науково-методичних, публіцистичних праць з історії боротьби українського народу проти нацизму, за незалежну, суверенну українську державу. Досліджує питання історії сільськогосподарської галузі, науки і техніки України. Автор близько трьохсот наукових і науково-популярних праць з історії України 30-х - 50-х рр. ХХ ст.

Потильчак Олександр Валентинович

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Досліджує вітчизняну історію Другої світової війни (1939-1945 рр.) і повоєнного часу. Коло наукових інтересів: нацистський окупаційний режим; іноземні військовополонені та інтерновані в радянських таборях; репатріація "переміщених осіб". Автор близько сотні наукових праць із цієї проблематики.

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

**Володимир Кучер
Олександр Потильчак**

**Україна 1941-1944: трагедія народу
за фасадом Священної війни**

Київ – 2011

Кучер В.І., Потильчак О.В. Україна 1941-1944: трагедія народу за фасадом Священної війни: Монографія /Кучер Володимир Іванович, Потильчак Олександр Валентинович – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – 357 с.

Автори праці, на суворо документальній основі, висвітлюють комплекс актуальних і суперечливих питань вітчизняної історії періоду Другої світової та Великої Вітчизняної війни. Аналізуються непопулярні й замовчувані в радянській історіографії проблеми початкового періоду війни з Німеччиною; питання становлення нацистського “нового порядку” в Україні; використання трудового потенціалу місцевого населення, зокрема військовополонених і “остарбайтерів”, в інтересах окупантів, економічна співпраця частини населення окупованої України із займанцями; спроби останніх забезпечити підготовку професійних кадрів для відновлення господарського потенціалу окупованих територій; наслідки варварського господарювання нацистів і запізнілі спроби “реформування” окупаційної політики; радянський Рух Опору та його роль у зриві нацистських планів пограбування України.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх кого цікавлять драматичні, трагічні та героїчні сторінки історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни в Україні.

Рецензенти:

Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України;

Салата О.О., доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики навчання Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Наукове видання

Рекомендовано до друку вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 6 від 25 січня 2011 р.)

© Кучер В.І., 2011

© Потильчак О.В., 2011

© Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2011

Вставай, страна огромная,
Вставай на смертный бой
С фашистской силой тёмною,
С проклятою ордой!

Пусть ярость благородная
Вскипает, как волна, –
Идёт война народная,
Священная война!

В. Лебедев-Кумач

Передмова

Історія Другої світової війни, участь у ній українського народу ще й досі не стала предметом усебічного наукового аналізу. Нині співіснують різні, часом протилежні підходи до оцінювання подій часів воєнного лихоліття, водночас зростає зацікавленість громадськості подіями, що не знайшли належного висвітлення, або були сфальшовані чи замовчувалися з кон'юнктурних причин.

Зважаючи на це варто зауважити, що роки війни виявили наслідки деформацій радянського суспільства, породжених сталінським тоталітарним режимом. Особливо негативну роль відіграли злочинні репресії щодо мільйонів, так званих “ворогів народу”, зокрема військових командирів, очільників, політичних працівників різних рангів і звань. Виявилися цілком безпідставними офіційні твердження про готовність країни і збройних сил до стрімкої відсічі на випадок агресії, оцінки намірів нацистського керівництва щодо СРСР.

Політичні, стратегічні помилки, прорахунки й злочини сталінізму, допущені у передвоєнні роки, негативно позначились на готовності Червоної армії, населення до боротьби з ворогом. Особливо дався взнаки, спричинений з вини “вождя народів”, значний дефіцит військових кадрів. Ефемерними виявилися твердження компартійних ідеологів про монолітну згуртованість, морально-політичну єдність радянського народу, а тиражоване офіційною пропагандою гасло “Священної війни” не могло ні приховати, ні тим паче виправдати мільйонні жертви,

величезні економічні втрати та небачену в світовій історії трагедію народу, який, опинившись під окупацією в заручниках нацистського людиноненависницького режиму, став об'єктом безпрецедентного терору.

Уже з перших днів війни партійна пропаганда, через урядові повідомлення, кориговані Кремлем за наказом Й. Сталіна, фальшувала інформацію про події на фронтах, замовчувала катастрофічні поразки Червоної армії, втрати особового складу і зброї, оточення і полонення радянських дивізій, армій і фронтів німецькими військами. Забороненими для опублікування, аж до розпаду СРСР, було багато питань, зокрема про репресії у військах, полонених червоноармійців, яких Й. Сталін оголосив зрадниками Батьківщини. Не дозволялося писати про ідеологічні прорахунки політичного керівництва, партійну пропаганду і агітацію, що з класових позицій нав'язувала населенню, військовослужбовцям фальшиві сталінські стереотипи щодо нацистської Німеччини, Вермахту, бойову підготовку, морально-психологічний стан німецького солдата. Особливо негативну роль відіграло підписання пакту Ріббентропа-Молотова, Договору про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною.

У світогляді радянських людей фашизм уособлював собою у концентрованому вигляді класового ворога, але раптом почали пропагувати “дружбу” з цим фашизмом. Радянська спільнота була шокована різкою зміною ідеологічних орієнтирів Й. Сталіна, його безпринципним сповзанням до обілення фашизму. Ця політична та ідеологічна переорієнтація “вождя народів” спантеличила людей з толку, деформувала класові установки у громадянській та індивідуальній свідомості.

Чимало дослідників пояснюють ці дії диктатора ідеологічною безпринципністю Й. Сталіна, який без вагань послав мільйони людей на смерть у концентраційні табори за надуманими підозрами у нелояльності до тоталітарного режиму, виявив дивовижну нерозбірливість у “братанні” з фашизмом.

Цей ідеологічний, політичний поворот негативно позначився на суспільній свідомості населення, особливо в середовищі червоноармійців. Він викликав ідейну розгубленість серед партійних функціонерів, у першу чергу армійських політпрацівників, які отримали команду пригальмувати антифашистську, антигітлерівську

агітацію і пропаганду. Це викликало неабиякі труднощі, інерцію мислення бійців, командирів, мільйонів робітників, колгоспників, інтелігенції подолати було не просто. Тим паче, що як у країні загалом, а особливо в армії, панувала обстановка всеохоплюючого страху перед репресивною машиною, що буквально паралізувала офіцерів і солдатів. Сталінізм демонстрував жорстокість, караючи за найменші провини. Вона різко обмежувала їх здатність до гнучкого маневру, право на особисту ініціативу, довіру один до одного, без яких неможливе ведення сучасної війни. За всі ці недоліки, морально-психологічний стан червоноармійців із початком війни було заплачено їхньою кров'ю.

Відомо, що однією із стратегічних цілей нацистського рейху у війні проти СРСР було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної воєнної економіки. Варто зазначити, що тема німецького “нового порядку” активно розроблялася дослідниками, однак залишилося чимало питань, що потребують об'єктивного аналітико-критичного розгляду. Зокрема, не знайшло достатнього висвітлення питання про розробку німецькими ідеологами та теоретиками питання колонізації України, яка мала стати головною базою постачання Німеччини сільськогосподарською продукцією, особливо хлібом. Існує нагальна потреба в неупередженому аналізі питань, що стосуються нацистського окупаційного режиму та експлуатації трудових ресурсів у воєнно-економічних інтересах рейху. Важливо також висвітлити соціальну політику нацистських окупантів, масовий вивіз українського населення на роботу в Німеччину. Заслуговує на увагу питання про підготовку фахівців різноманітних промислових і сільськогосподарських професій на колонізованих територіях.

Дослідження цих проблем розширить дотеперішні знання про характер і зміст складних суперечливих воєнно-політичних, соціально-економічних процесів, що мали місце на фронті, на окупованій території України.

Розбудова держави вимагає уважного ставлення до власної історії, змушує в сучасній складній політичній і економічній ситуації враховувати уроки трагічного, історичного досвіду, що його набув наш народ у період Другої світової війни, опинившись в епіцентрі двобою найжорстокіших тоталітарних ідеологій сучасності.

Розділ 1

У початковий період війни Німеччини проти СРСР

1.1. Поразки і втрати: криза сталінського режиму

Народи колишнього Радянського Союзу заплатили за перемогу над нацистською Німеччиною таку високу ціну, що мають право і повинні знати всю правду про Другу світову війну, складовою якої є війна Німеччини проти СРСР. Упродовж повоєнних років завдячуючи зусиллям радянських, зарубіжних історіографів було досить серйозно сфальшовано, перекручено сутність багатьох сторінок війни. Після розпаду СРСР, що зумовив розвінчанням ідеологічних міфів, штампів, сучасні історики, публіцисти, письменниками доклали чимало зусиль, аби на підставі вітчизняних і зарубіжних архівних джерел, зокрема й виявлених у спецховищах документів, відтворити максимально точну, правдиву картину минулої війни.

Варто зазначити, що дещо незвичним є те, що фактологічне й змістовне наповнення нових джерел, які зобов'язують дослідників в інтересах істини змивати фальшиву ретуш з багатьох подій минулого та осмислювати їх по-новому, аж ніскільки не применшує подвигу радянських воїнів. Цей подвиг змушує дивуватися ратній стійкості, прагненню захистити свою землю в трагічних умовах літа 1941 р., коли, здавалося, було майже втрачене кремлівськими можновладцями кермо управління військами і багатьом командирам доводилося розраховувати лише на себе.

Навіть через десятиліття після закінчення війни інтерес до неї не слабшає, а будь-які нові факти привертають увагу. Це дає підстави дослідникам доповнювати літопис війни, а ветеранам знову переживати минуле. Тим паче, що історична наука ще донедавна змушена була забезпечувати потреби чинної політики, відповідати вузькопартійним, авторитарним інтересам.

Напад нацистської Німеччини на Радянський Союз був розцінений світовою спільнотою як агресія. Червона армія не була готова до

відбиття наступальних дій німецького Вермахту через запровадження А. Гітлером плану “Барбаросса”. Однак, на наш погляд, втілення плану німецького “бліцкригу”, тобто блискавичної війни, можна було б дещо пригальмувати, аби Й. Сталін дослухався до повідомлень радянської розвідки, прикордонників, попереджень європейських і американських дипломатів і політиків про підготовку А. Гітлером війни проти СРСР.

Були й інші чинники, зокрема неправильна оцінка Й. Сталіним політичних процесів, що відбувалися у Європі та світі загалом. З огляду на це актуальним є висновок російського вченого О. Орлова, який писав: “Повністю переконаний у правильності своїх оцінок політичних ситуацій, Сталін виявився нездатним об’єктивно аналізувати факти у складних умовах передвоєнних місяців, які давав пакт про ненапад, не зміг різко повернути кермо державного корабля для організації своєчасної відсічі гітлерівській агресії. Вважаючи свої розрахунки непохибними, а власну політичну інтуїцію безпомилковою, Сталін уперто продовжував згубний для країни курс аж до початку війни. Отямлення було жорстоким, прорахунок колосальним, ціна, заплачена за нього народом, – непомірною”¹.

Ігнорування Й. Сталіним застережень, із нападом Німеччини призвели збройні сили, а отже, й країну до катастрофічного стану. Командири дивізій, командувачі арміями, фронтами, не маючи досвіду керування військом в умовах реальних бойових дій розгубилися. Вони очікували наказів з Москви, з Генерального штабу про організацію опору, однак, окрім перших запізнілих директив, з центру не надходило жодних вказівок про подальших дій війська. Зволікання на найвищому рівні у прийнятті рішень про організацію контрударів призвело до величезних втрат, спричинило паніку, безладний відступ частин і з’єднань.

Таке становище зумовила тоталітарної передвоєнна реальність за якої “вождь народів” одноосібно вирішував усі питання життя і діяльності, зокрема у збройних силах, а командири всіх рангів і звань боялися брати на себе відповідальність, виявляти ініціативу керівництва частинами і з’єднаннями.

Водночас, складна обстановка вимагала приймати рішення самостійно, не чекаючи вказівок згори, часто всупереч наказам вищих інстанцій. Варто зауважити, що саме завдяки цим наказам командирам вдавалося організувати гідну відсіч знахабнілим нацистським зайдам.

Документальним підтвердженням цього є свідчення учасників війни, зокрема з німецького табору, що констатують стійкість, мужність, хоробрість червоноармійців у боях з ворогом.

Своїми героїчними діями рядові бійці, командири середньої, вищої ланок змусили військовослужбовців Вермахту, від солдатів до генералів, визнати, що легкої прогулянки територією СРСР, як це було на Заході, не буде.

Згубний стан на фронті погіршувалося ще й тим, що Й. Сталін, генерали й маршали з Генерального штабу не мали чіткого уявлення про становище, не знали де знаходяться дивізії і армії, їхні штаби, тому вони не могли об'єктивно оцінити ситуацію, що склалася у прикордонних районах. Про це свідчить оперативне зведення Генерального штабу за перший день війни. У ньому зокрема зазначалося, що “німецькі регулярні війська впродовж 22 червня вели бої з прикордонними частинами СРСР, маючи незначний успіх на окремих напрямках. У другій половині дня з підходом передових частин польових військ Червоної армії, атаки німецьких військ на переважній протяжності нашого кордону відбиті з втратами для ворога”².

Однак реальна обстановка, що складалася, не давала підстав для оптимістичних висновків. Глибокі прориви ворога не тільки не дозволили радянським військам перейти в контрнаступ, але й затримати ворога в прикордонних районах. Начальник Генерального штабу Сухопутних сил Вермахту генерал Ф. Гальдер у своєму “Щоденнику” зауважував: “Наступ німецьких військ застав супротивника зненацька. Щодо тактики, бойові порядки ворога не були пристосовані до оборони. Його військо у прикордонній смузі було розкидане на великій території і прив'язане до районів свого розквартирування. Оборона самого кордону була слабкою”³.

На моральний стан червоноармійців особливо негативно впливали моторизовані, танкові атаки ворога, що могутньою силою рвалися вперед, оточуючи великі угруповання радянських військ. Танкові колони супроводжувала мотопіхота, озброєна автоматами й кулеметами, на бронетранспортерах, автомашинах і мотоциклах. Після оточення радянських частин танковими лещатами, до справи долучалася піхота. За таких умов червоноармійці займали кругову оборону, билися допоки були набої, гинули, потрапляли в полон. З

оточення виривалися десятки, можливо сотні бійців і командирів, залишаючи за своїми плечима тисячі вбитих своїх товаришів⁴. Німецькі солдати, офіцери залишили безліч спогадів, у яких одні з острахом, інші з захопленням писали про червоноармійців, які билися до останнього набою, часом підривали себе гранатами, але не здавалися.

На початку війни на відміну від рядових бійців, командирів середньої і нижчої ланок, які в конкретній бойовій обстановці уміли мобілізуватися й вступати в бій з ворогом, вище військово командування, Генеральний штаб ще довго не могли отямитися, втративши важелі управління військами. Й. Сталін, його прибічники через відсутність зв'язку з військовими штабами не могли встановити істинних розмірів безладдя і хаосу, в які потрапили армії і фронти, приблизну кількість німецьких військ, техніки, що наступала.

“Уривчасті відомості, – писав відомий російський дослідник Д. Волкогонов, – які надходили з штабів фронтів, дані авіарозвідки, повідомлення уповноважених Ставки сповнили Сталіна глибокою розгубленістю. Він сам відчув мало не паралізуюче сум'яття, слухаючи чергову доповідь Ватутіна. Той неголосно, ретельно добираючи слова, інформував про те, що Західний і Північно-Західний фронти намагалися завдати контрударів, але слабке авіаційне прикриття не дало бажаного результату. Війська зазнали великих втрат і продовжують відступати. Причому – часто безладно [...] Вони практично оточені. Танкові колони німців уже недалеко від Мінська.

– Що ви говорите, як біля Мінська?! Ви щось плутаєте?! Звідки у вас ці відомості?

– Ні не плутаю, товаришу Сталін, – так само неголосно, вибачливо відповів Ватутін. – Дані представників Генштабу посланих у війська, і авіарозвідки збігаються. Сьогодні можна сказати, що війська першого ешелону не змогли зупинити супротивника біля кордону і забезпечити розгортання військ, що підходили”⁵.

Цей діалог відтворює увесь трагізм ситуації, що склалася на фронтах війни. Й. Сталін, Генеральний штаб, Ставка Верховного головнокомандування не володіли ситуацією, давали суперечливі накази. Складалося враження, що командування Червоною армією, приголомшене не передбачуваним розвитком подій своїми хаотичними діями, ускладнювало обстановку.

За свідченням осіб з найближчого оточення Й. Сталіна, він зрештою усвідомив масштаби катастрофи, що насувалася. Він “утратив самовладання та опинився у глибокому психологічному шоку[...] був настільки пригнічений і приголомшений, що не міг виявити себе серйозним керівником. Психологічна криза була глибокою, хоча й не тривалою”⁶.

Довоєнні прорахунки, недбалість, слабка підготовка командирів спричинила некерованість армії, оборони. У тих місцевостях, де йшли бойові дії, населення почало розуміти увесь трагізм страшного лиха: численні війська безладно відступали, залишаючи не тільки бойову техніку, але й особисту зброю.

Й. Сталін підсвідомо розумів, що насувалася трагедія для країни, народу, армії, та й для нього особисто. Знаючи, які колосальні військові сили протистояли одна одній, маючи інформацію про технічні, оперативні, організаційні слабкості, недоліки Червоної армії, він навіть не міг собі уявити, що за кілька днів після початку війни танкові клини німців будуть громити й обступати цілі армії і фронти, на сотні кілометрів заглибившись на радянську територію. Викликаючи начальника Генштабу С. Тимошенка, його заступника М. Ватутіна, Й. Сталін хотів почути переможні реляції, однак їх не було. Він був приголомшений, стривожений, його полишала впевненість “вождя”, з якою він упродовж багатьох років кермував країною.

Перебуваючи у спантеличеному стані, Й. Сталін навідріз відмовився виступити по радіо з повідомленням про напад нацистської Німеччини на СРСР. На думку дослідників, свідків тих подій, таке рішення радянського лідера зумовив катастрофічний для СРСР початок війни, величезні втрати військ, їх безладний відступ. Як згадував заступник голови РНК СРСР А. Мікоян, Й. Сталін “не знав, що сказати народу, адже виховували народ у дусі того, що війни не буде, а якщо й почнеться війна, то ворог буде розбитий на його ж території тощо, а тепер треба визнавати, що у перші години війни зазнаємо поразки”⁷.

Тому 22 червня 1941 р. до радянського люду звернувся В. Молотов. Лише 3 липня, дещо вивільнившись від психологічного потрясіння, Й. Сталін як голова Державного Комітету Оборони (ДКО) звернувся по радіо до країни. У своєму виступі він, виправдовуючись за тяжкий розгром на фронті, помилки, прорахунки, провали, допущені ним у передвоєнні роки, вказав деякі причини поразки радянських військ,

зокрема висловив тезу про раптовість німецького нападу, яку згодом підхопили ідеологи та історики. Однак ця раптовість була лише для народу та збройних сил, сам Й. Сталін знав, що насувається реальна загроза агресії нацистської Німеччини на СРСР. Влада переконувала радянських людей, що війни не буде. Про це йшлося в спеціальній заяві уряду опублікованій 14 червня 1941 р. У ній зокрема наголошувалося, що Німеччина сумлінно дотримується пакту Ріббентропа-Молотова про ненапад. Цією та іншими заявами і діями радянський народ був дезорієнтований, сподіваючись на мирний розвиток подій.

Водночас, Й. Сталін усвідомив, що А. Гітлер, який переконував у тому, що Німеччина не готує нападу на СРСР, спантеличив його. Мовляв, ті німецькі збройні сили, що зосереджувалися на території Польщі й Східній Пруссії переформовуються для нападу на Англію. Й. Сталін зрозумів, що йому не вдалося обкрутити кругом пальця А. Гітлера, про що він неодноразово говорив у колі наближених.

Про близьку агресію з боку Німеччини свідчила надзвичайно точна інформація з багатьох розвідувальних джерел, про це повідомляли Й. Сталіна президент США і прем'єр-міністр Великобританії. Особливо важливими в цьому контексті є свідчення М. Хрущова: “Війна невпинно наближалася. Хоча під час зустрічей Сталін говорив з цього питання дуже рідко, навіть уникав цієї теми, але було помітно, що дуже нервує і цим дуже переймається. Це було помітно і з того, що він став пити, і досить багато, причому не тільки сам, але й споював інших. Обов'язково, якщо він викликає, у нього буває дуже багато народу. Він збирав якнайбільше коло людей. Я думав, що він так нервує тому, що залишаючись на самоті погано себе почуває, тому йому потрібна велика компанія для того, аби розвіятися від важких думок. А думки ці такі: неминучість війни, а головне, те (про що він звісно думав), що в цій війні ми зазнаємо поразки [...]. Мабуть переймався тим, що якщо почнеться війна, то ми можемо втратити все, що завойовано під керівництвом Леніна”⁸.

М. Хрущов у своїх спогадах писав, що ще за два роки до війни Й. Сталін будував міфічні прожекти про те, як уникнути війни, а якщо вона почнеться між західними державами і Німеччиною, то ще й мати з цього певні вигоди. Він сподівався, що Англія і Франція будуть вперто захищатися, збройний конфлікт затягнеться надовго, а Радянський

Союз в цей час буде вичікувати, зміцнювати країну в цілому, а особливо збройні сили⁹.

Однак Й. Сталін, ігноруючи наукові теоретичні напрацювання військових учених, яких він майже всіх винищив, жорстоко прорахувався. Події пішли не за сталінським сценарієм, порушивши всі надумані прожекти кремлівського володаря. Як свідчив М. Хрущов, Й. Сталін був надзвичайно стурбований розвитком подій на Заході, у розмовах зі своїми наближеними він із роздратуванням говорив, що англійці та французи виявилися дуже слабкими: не чинять належного опору німцям.

Особливо Й. Сталіна вразило повідомлення про те, що нацистський Вермахт захопив Париж, а французька армія фактично без опору капітулювала. Він розгнівався, нецензурно висловився на адресу урядів Англії і Франції, які допустили розгром своїх армій.

Й. Сталін чітко зрозумів, що розгромивши Францію, А. Гітлеру залишилося змусити капітулювати Англію, але поразка Франції – це був “сигнал, що загроза війни проти Радянського Союзу виросла. На Заході сили, ворожі німцям, розбиті, отже, у них залишається головне завдання – розтрощити Радянський Союз, який вабив німців із давніх часів і багатствами і своєю територією”¹⁰.

Й. Сталін добре знав, що А. Гітлер взяв на себе “священне зобов’язання” бути визволителем Європи і світу від марксизму, а головним носієм ідей марксизму і втілювачем їх у життя був Радянський Союз. Отже, війна проти СРСР неминуха, про що було відомо також із праці А. Гітлера “Моя боротьба”.

Передусім Й. Сталіна турбувала думка про те, що Червона армія не така вже й міцна, як про це стодзвонила радянська преса, говорили на мітингах. Особливо свою слабкість збройні сили СРСР продемонстрували у війні з Фінляндією, зазнавши великих втрат.

Отже, для Й. Сталіна раптового нападу Німеччини на СРСР не було, проте він не наважувався говорити про неминучу війну навіть своєму найближчому оточенню.

Як доказ своєї правоти і виправдання поразок Червоної армії Й. Сталін наводив нібито чисельну перевагу Вермахту над радянськими військами, однак це була пряма фальсифікація фактів і подій. Як з’ясувалося згодом, СРСР мав перевагу у танках, літаках та інших видах зброї, а ворог – у тактиці ведення бою, в управлінні військами, на

його боці була стратегічна перевага. На багатьох ділянках фронту німці за допомоги танкових клинів розривали, порушували військові порядки радянських угруповань, а мотопіхота оточувала деморалізовані дивізії, корпуси і армії, звідси й великі втрати вбитими та полоненими.

Варто зауважити, що причиною поразок був надзвичайно низький рівень підготовки командного складу, що його Й. Сталін залишив після грандіозної чистки Червоної армії, репресувавши понад 44 тис. командирів різних рангів і звань. Як з'ясувалося незабаром, генерали і маршали, яких Й. Сталін залишив живими, виявилися абсолютно нездатними виправити катастрофічне становище на фронтах війни. В умовах безладного, масового відступу Червоної армії Й. Сталін доручив К. Ворошилову, С. Будьонному і С. Тимошенку командування центральним, північним і південним головними напрямками, проте швидко з'ясувалося, що вони не мали необхідних знань і досвіду керівництва бойовими діями, спиралися на досвід, здобутий у роки громадянської війни, коли вони командували кавалерійськими частинами. Й. Сталін змушений був відсторонити своїх вірних маршалів від командування переконавшись у їхній бездарності.

Через ці та інші причини Червона армія після тритижневих боїв залишила ворогові майже всю Прибалтику, Білорусію, частину території Російської Федерації, Молдови, України. Ворог повністю розгромив 28 дивізій, а 72 дивізії, втративши більше половини особового складу, озброєння виявилися небоєздатними. Радянські війська втратили 21500 гармат і мінометів, 6000 танків, 3500 літаків, понад 800 000 червоноармійців загинули, опинилися в полоні, вибули з лав через поранення і хворобу. Супротивник за цей час втратив близько 100 000 солдатів і офіцерів, 1500 танків, 1000 літаків¹¹.

Ці абсолютно правдиві дані стали відомі уже у повоєнний час, а в роки війни часто цифри, що надходили в Москву про радянські втрати були занижені, а про втрати ворога – завищені. Як писав Д. Волкогонів, з фронтів надходили “плутані та викривлені повідомлення, з яких важко мати реальне уявлення про стан справ на фронтах, співвідношення сил, точну кількість літаків, танків. Проте така статистика – не випадковість. Усе це – плоди єдиновладдя, коли не усяка правда була потрібна. Розвал управління фронтів, армій, оточення десятків з'єднань – все це супроводжувалося складанням зведень, які не мали нічого спільного з дійсністю. Але ж Сталін керувався ними! Він

не допускав і думки, що його обдурювали. Тому часто рішення, які приймалися у той час Ставкою, виходили з бажаного, уявного, ймовірного, а не строго реального”¹².

На наш погляд, сфальшовані, занижені дані про втрати командирів усіх рангів подавали, щоб уникнути гніву вищого командування. Члени Генерального штабу остерігалися гніву Верховного головнокомандувача Й. Сталіна, який був роздратований невдачами Червоної армії і не зупинявся перед застосуванням найсуворіших заходів покарання, про це ми будемо говорити нижче.

Завдяки масовому героїзму бійців Червоної армії міць першого удару нацистського Вермахту була помітно ослаблена. Головне, німецькому командуванню не вдалося здобути швидку перемогу, знищити сили СРСР. Зауважимо, що настрої народних мас в перші місяці війни був надзвичайно суперечливим. Зазвичай у працях радянських істориків образ народу, охопленого одноставним патріотичним запалом, не можна вважати переконливим. Це спростовується документами, що стали нині відомі. Якби це було так, то не було б потреби ні в закликах до жорстокої боротьби з панікерами, дезорганізаторами тилу, поширювачами чуток, ні в суворих наказах про дисципліну в армії з категоричним нагадуванням про недопустимість лишати зброю на полі бою, необхідність битися до останньої краплі крові.

Як свідчать документи, учасники війни, особливо з числа вищого командування у перші дні війни були сумніви у можливості зупинити ворога, гіркота поразок, розгубленість, страх, що межував з відчаєм. Спостерігалися нарікання, чулися голоси незадоволення. Радянське суспільство було глибоко приголомшене поразками, “могутньою”, як його переконували, Червоної армії. Чимало цивільних, військовослужбовців ставили питання про “мудрість” Й. Сталіна, радянського уряду, компартії, про правильність їхньої довоєнної політики.

Все це було, та все ж, на нашу думку, навіть у найтрагічніші дні першого періоду війни, вперте прагнення народу до опору нацистським загарбникам брало гору, його не полишала віра в те, що зрештою ворогові не вдасться здобути перемогу і його буде остаточно знищено. Незважаючи на те, що втрати були катастрофічними, трагічними, але вони зрештою не перетворилися у загальнонаціональну поразку.

Збройні сили СРСР, зазначаючи чималих втрат під час відступу, чинили впертий опір нацистському Вермахту. Й. Сталін, Генеральний штаб усвідомили, що війна буде тривалою. Військовослужбовці виявляли масовий героїзм, гинули у нерівних боях з ворогом, намагаючись затримати просування агресора в глибину радянської території. Й. Сталін, командування військами почали розуміти, що треба морально заохочувати бійців і командирів. 5 липня 1941 р. Й. Сталін дав вказівку надіслати телеграми командувачам фронтами: “У боях за соціалістичну Вітчизну проти військ німецького фашизму ряд осіб командного, керівного, молодшого керівного і рядового складу – танкістів, артилеристів, льотчиків та інших виявили мужність і відвагу. Терміново зробіть представлення до нагородження урядовою нагородою у Ставку Головного Командування на осіб, які виявили особливі подвиги”¹³.

Цей документ відіграв належну роль у відзначенні бійців і командирів, нагородженні їх урядовими нагородами. У пресі почали з’являтися повідомлення про присвоєння звання героя Радянського Союзу, серед перших були льотчики М. Жуков, С. Здоровцев, П. Харитонов, які здійснили тарани ворожих літаків-бомбардувальників.

Варто нагадати, що у німецького командування, попри значні успіхи, виникали численні питання, поставали проблеми, які потребували негайного вирішення. Німецькі воєнні зведення подавалися як переможні фанфари, хоча реальний стан справ не давав підстав для особливих захоплень. Як свідчать нині архівні матеріали, мемуари німецьких генералів, у німецького командування почали з’являтися сумніви в остаточній перемозі над Радянським Союзом, його переслідував привид наполеонівської поразки. На кінець липня 1941 р. могутній наступ Вермахту сповільнився, а його втрати, як людські так і матеріальні, зростали. У своєму “Щоденнику” Ф. Гальдер 11 серпня 1941 р., на 51-й день війни, висловив свої сумніви щодо швидкої остаточної перемоги над Червоною армією. “Загальна обстановка, – писав він, – показує все очевидніше і ясніше, що колос Росія, підготовка якого до війни була пов’язана з усіма труднощами, властивими країнам, до складу яких входять різні народності, був недооцінений нами. Це твердження поширюється на всі господарські і організаційні сторони, на засоби сполучення і особливо на чисто воєнні

момент [...]. Дивізії супротивника, зазвичай, не озброєні і не укомплектовані в нашому розумінні, а все ж вони є. І якщо ми розіб'ємо дюжину з цих дивізій, то руські сформуєть ще одну дюжину. Руські ще й тому виграють з плином часу, що вони сидять на своїх базах, а ми все більше віддаляємося від своїх баз. Таким чином, утворюється становище, за якого наші війська, страшенно розтягнуті і роз'єднані, увесь час піддаються атакам ворога. Противник тому й має місцями успіхи, що наші війська з огляду на розтягнутість на величезних просторах змушені залишати величезні розриви у фронті”¹⁴.

Варто зауважити, що навіть у А. Гітлера, який до цього часу не сумнівався у швидкій перемозі над СРСР, з'явилася невпевненість. На нараді за участю вищого командування, що відбувалася у Штабі групи армій “Центр” 4 серпня 1941 р., він поділився з присутніми з своїми думками з цього приводу. У стенограмі наради зазначено таке: “У цілому операції на Східному фронті розвивалися до цих пір більш вдало, ніж цього можна було чекати, враховуючи неочікувану велику кількість танків і літаків, що їх мали росіяни. Якби фюрер був поінформований про це перед початком війни, то йому було б значно важче прийняти рішення про доцільність нападу”.

Вище командування Вермахту разом з А. Гітлером припустилося численних серйозних прорахунків: перш за все, вони недооцінили збройні сили супротивника, тобто СРСР; для німців було повною несподіванкою, коли після могутніх проривів вони виявляли перед собою дивізії й армії, що прибували з далекого радянського тилу. Водночас, слід зазначити, що переважна більшість цих частин спрямовувалися на фронт не закінчивши навчання, без належного озброєння. Часто вони потрапляли під нищівний удар німецької авіації, танкових атак, гинули або потрапляли в оточення німецької мотопіхоти.

Німецькі генерали недооцінювали природні перешкоди, які виникли під час подолання військами Вермахту величезних просторів СРСР. Ці перепони ускладнювалися поганим станом шляхів, труднощами у використанні залізничних колій через те, що їх розміри в СРСР не відповідали європейським стандартам. Незабаром постачання німецьких військ, особливо забезпечення бронетанкових військ паливом, запасними частинами, зокрема моторами, які виходили з ладу, виявлялося надважким завданням для командування Вермахту¹⁵.

Серйозних прорахунків німецьке командування припустилося аналізуючи здатність радянських військ до опору. А. Гітлер, генерали, партійні функціонери були переконані, що Червона армія, радянська держава та суспільство розваляться, а Вермахт легко й без особливих зусиль захопить територію СРСР аж до Уралу, однак цього не сталося. Радянські армії, дивізії, відступаючи, чинили жорстокий опір нацистським військам, навіть в оточенні мужньо билися та через прорахунки командування потрапляли в полон. Донесення німецьких командирів різного рангу з фронту рясніли повідомленнями про те, що «російські солдати б'ються запекло та фанатично». Наступальний запал нацистів згасав, так само як руйнувалися плани просування Вермахту по радянській території, не зважаючи на втрати Червоної армії, тому головна мета А. Гітлера та його оточення, щодо повного знищення радянських військ залишилася нездійсненою. Німецьке командування з подивом спостерігало за швидким прибуттям на фронт нових радянських дивізій натомість розгромлених частин.

У кінці липня 1941 р. після певного перепочинку німці знову кинули в бій танкові угруповання, мотопіхоту, посилили бомбардування радянських позицій з повітря. Нацистські війська змогли захопити індустріальні райони Лівобережної України, важливі сільськогосподарські регіони, включаючи Крим, крім бази чорноморського флоту – Севастополь. Радянське командування, особисто Й. Сталін знову допустилися серйозних прорахунків і помилок, внаслідок яких тисячі сіл, міст разом з столицею України – Києвом, були окуповані німецькими завойовниками. Зокрема не було вчасно відведено війська Південно-Західного фронту за Дніпро. Майже всі армії фронту потрапили в полон, тисячі бійців загинули в боях із ворогом.

Однак на цьому поразки, невдачі, що переслідували радянське командування, збройні сили, сталінський уряд не закінчилися. Після перемоги в битві під Москвою, що була досягнута завдяки надзвичайному напруженню матеріальних, людських ресурсів, Червона армія, через помилки й прорахунки Й. Сталіна продовжувала відступати. Й. Сталін, не володіючи мистецтвом ведення війни, стратегічним мисленням, нав'язав військовому командуванню наступальні плани, що за тих умов не могли бути втілені. Він вважав, що слід, не даючи німцям перепочинку, відтіснити ворога все далі на

захід, змусити вести бої в суворих умовах зими. Вони, мовляв, витратять свої резерви, будуть знесилені, а радянські війська отримають нові поповнення, озброяться і будуть готові до переможних наступальних дій.

Та цим планам не довелося справдитись. Радянська промисловість у той час була не готова у повному обсязі забезпечити армію зброєю для здійснення наступальних операцій. Перебазування на схід підприємств ще не завершилося, суттєво впав випуск промислової продукції, озброєння, зокрема нових зразків танків, гармат, реактивних мінометів. Повільно йшла підготовка людських резервів, формувалися нові дивізії і армії. Все це привело до того, що генеральний контрнаступ Червоної армії взимку 1941-1942 рр. закінчився крахом. На поразку радянських військ вплинуло і те, що Й. Сталін недооцінив міць ворога, заплановані ним наступальні операції на весну – початок літа 1942 р. під Харковом, у Криму, визволення Ленінграда зазнали невдачі.

Зазначимо, що цим подіям присвячено багато історичних розвідок, тому ми не вдаємося до їх деталізації. На наш погляд, варто зосередити увагу на питаннях, які належно не висвітлені і були сфальшовані або навмисне замовчувалися радянською історіографією з політичної чи ідеологічної кон'юнктури. Їх дослідження і з'ясування сприятиме збереженню історичної пам'яті про бійців і командирів Червоної армії, мільйони яких заплатили своїм життям за прорахунки, помилки і злочини, вчинені сталінським тоталітарним режимом.

1.2. Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати

Чимало дослідників, аналізуючи діяльність Й. Сталіна у початковий період війни, дійшли висновку: “вождь народів” під впливом поразок Червоної армії переконався, що твердження наркома оборони К. Ворошилова, генералів і маршалів з Генерального штабу, преси були неправдивими. Оманливими виявились гасла про міцність, згуртованість, тісний зв'язок з народом Червоної армії. Загалом Й. Сталін пов'язував розвал фронту з неспроможністю військового командування організувати відсіч ворожій навалі, з браком волі до боротьби у бійців і командирів.

Щоб запалити війська на рішучий опір Вермахту, Й. Сталін бачив лише один надійний шлях – застосування репресивних, примусових методів і засобів, за допомоги яких була побудована вся його тоталітарна влада. Він наказав каральним органам розгорнути репресії у військах. Нотки погроз на адресу військовослужбовців, населення прозвучали вже у виступі Й. Сталіна 3 липня 1941 р. по радіо. “Вождь народів” намагався виправдатися за поразки армії, поширивши безперечну брехню про розгром кращих дивізій ворога, зрештою він наголосив, що країна у великій небезпеці. “Треба, щоб надалі у наших лавах не було місця скигліям і боягузам, панікерам і дезертирам [...]. Ми повинні організувати нещадну боротьбу з будь-якими дезорганізаторами тилу, дезертирами, панікерами, поширювачами чуток, знищувати шпигунів, диверсантів, ворожих парашутистів [...]. Потрібно негайно віддавати суду військового трибуналу всіх тих, хто своїм панікерством і боягузством заважає справі оборони, незважаючи на особи”¹⁶.

Д. Волкогонов з цього приводу писав: “Сталін з початком війни, ледве отямившись від паралітичного психологічного шоку, для виправлення становища вдався до свого випробуваного засобу: репресій і нагнітання страху. Тисячі, сотні тисяч людей гинули на фронті, ще більше – потрапляли в полон. Ті, що вийшли з оточення, вирвалися з полону, опинялися в “спецтаборах по перевірці”. Є ціла низка донесень Берії про функціонування цих таборів. Частина військовослужбовців після перевірки направлялася у сформовані нові підрозділи, інших розстрілювали на місці, висилали на довгі роки в табори. Їхня доля була особливо гіркою: ганьба, безчестя їм та їхнім сім’ям. Звичайно, були серед них і ті, хто свідомо зрадив Батьківщину, або, виявивши легкодушність, не виконав свого військового обов’язку”¹⁷.

З метою втілення в життя репресивних методів керівництва бойовими діями, за наказом Й. Сталіна, органи НКВС, військові штаби почали видавати накази, директиви, постанови про застосування зброї щодо бійців і командирів, які здавали бойові позиції. Розстріли застосовувалися за спроби дезертирства, перехід на бік ворога, за “контрреволюційні” розмови, поширення чуток про бездарних воєначальників, зраду у вищому керівництві армією і країною.

Усі ці негативні явища породжувалися безнадійним станом на фронті, відступом великої кількості військових, які залишали не тільки бойову техніку, а й особисту зброю. Член військової ради Західного фронту П. Пономаренко у доповідній на ім'я Й. Сталіна від 3 вересня 1941 р. писав, що обстановка, яка склалася внаслідок відступу військ турбує бійців і командирів. Зважаючи на безлад, паніку більшість військовослужбовців помиляються у висновках, не знають, як пояснити справжні причини такого стану. Політичні працівники обминають це головне питання. Тому виникають всілякі припущення про зраду, про відсутність збройних сил, перебільшення могутності ворога тощо¹⁸.

Цілком очевидно, що у такому безвиході командування, політпрацівники й самі не могли пояснити причин відступу військ, величезних втрат особового складу і зброї, дезертирства, панічних настроїв у військовослужбовців. Звісно, що одним з ефективних засобів наведення порядку було застосувати зброю, до чого закликав Й. Сталін.

За свідченням учасників війни, документів, покарання через розстріли на фронті набули широкого розмаху. Учасник війни, військовий юрист, О. Долотцев писав: “Багато розстрілювали. Ще й як розстрілювали! Потім навіть прийшло роз'яснення, що не можна занадто часто і так необгрунтовано застосовувати трибуналами смертну кару [...]. Що стосується нас, то щомісяця ми розстрілювали осіб 25-40. Це я згодом, коли підрахував, жахнувся. Перед строем стріляли не всіх – очевидних. З представниками від частин і за нового поповненні. І відразу ж мітинг: “Краще чесно скласти голову, ніж померти від своєї кулі, як собака!”¹⁹.

З метою приборкання хаосу, наведення хоч якось порядку й дисципліни, припинення безладного відступу Голова Державного Комітету Оборони (ДКО) Й. Сталін 16 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову, яку прочитали у військах. У постанові зазначалося, що військовослужбовці переважно “ведуть себе задовільно, а іноді й героїчно, відстоюючи рідну землю від фашистських загарбників. Однак, поряд з цим, ДКО повинен визнати, що окремі командири і бійці виявляють нестійкість, панікерство, ганебне боягузтво, кидають зброю і, забуваючи свій обов'язок перед Батьківщиною, грубо порушують присягу, перетворюючись у стадо баранів, у паніці втікають перед знахабнілим ворогом. Віддаючи честь

відважним бійцям і командирам ДКО, вважає разом з тим за необхідне вжити найсуворіших заходів проти боягузів, панікерів, дезертирів”²⁰.

У постанові йшлося про те, що “[...] панікери, боягузи, дезертири гірше ворога, бо вони не тільки підривають авторитет радянської влади, але й ганьблять честь Червоної армії, тому розправа з ними, а також відновлення військової дисципліни – наш священний обов’язок, якщо ми бажаємо зберегти незаплямованим велике звання воїна Червоної армії”. Державний Комітет Оборони, наголошувалося в цьому документі, “вимагає від командирів і політпрацівників всіх ступенів, систематично зміцнювати в лавах Червоної армії дух дисципліни і організованості, особистим прикладом хоробрості і відваги надихати бійців на великі подвиги не давали панікерам боягузам і дезертирам ганьбити величний прапор Червоної армії і розправлялися з ними, як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини”²¹.

З метою посилення боротьби з негативними явищами на фронті Й. Сталін від імені ДКО 17 липня 1941 р. підписав спеціальну постанову “Про перетворення органів третього управління в Особливі відділи”. Третє управління в армії займалося питаннями контррозвідки. Управління особливих відділів і особливі відділи у військових з’єднаннях підпорядковувалися народному комісару внутрішніх справ Л. Берії, а уповноважені особливого відділу в полках і дивізіях одночасно підпорядковувалися комісару полка і комісару дивізії”²².

Відповідно до постанови головним завданням особливих відділів на період війни вважалася “рішуча боротьба зі шпигунством і зрадництвом у частинах Червоної армії, ліквідація дезертирства безпосередньо у прифронтовій смузі”. Їм надавалося право заарештовувати дезертирів, а потреби розстрілювати їх на місці. У підпорядкування особливих відділів керівництво НКВС передало озброєні загони зі складу військ НКВС. Начальники підрозділів охорони тилу встановили прямий зв’язок з особливими відділами та сприяли їх активній діяльності. З метою охорони заарештованих і для проведення розстрілів особливий відділ дивізії мав власну стрілецьку команду.

Особливі відділи мали право контролю всі штабні документи, їх члени брали участь у службових нарадах, засіданнях військових штабів усіх рівнів. Ці контрольні органи склали основу шпигунської мережі, яка пронизувала усі структури і розгалуження Червоної армії. За документальними даними, у військових частинах були таємні

оперативні співробітники, довірені особи та агенти-інформатори, довідкова мережа, агентурні осередки, вони мали стежити за “класово-ворожими”, “контрреволюційними”, “злочинними елементами” та доповідати у відповідні органи про їхню підривну роботу²³.

За свідченням учасників бойових дій особливі відділи впливали паралітично. Радянські генерали, які потрапили у німецький полон – командувач 6-ої армії І. Музиченко, командир 49-го стрілецького корпусу Огурцов, командир 8-го стрілецького корпусу Снегов, під час їх допитів свідчили про те, що страх перед потаємною владою НКВС годі було здолати. Зокрема І. Музиченко заявив: “НКВС – страшний орган, який може знищити кожного з нас у будь-який момент”²⁴.

Особливі відділи виявляли шпигунів, зрадників, диверсантів серед тих військовослужбовців, яким вдалося вийти з оточення на радянську територію, запобігали здаванню в полон, виловлювали перебіжчиків, дезертирів. Особливий відділ НКВС 19-ї армії, очолюваний полковником держбезпеки Корольовим, з 25 по 27 липня 1941 р. заарештував близько 1000 утікачів з фронту. У спецповідомленні особливого відділу 264-ї стрілецької дивізії начальнику особливого відділу 26-ї армії говорилося про застосування зброї проти бійців 4-ї роти 2-го батальйону 1060-го полку. Коли молоді солдати залягли під нищівним вогнем ворога, своїм кулеметникам наказали відкрити по них вогонь. Було вбито 60 бійців. Командир і політрук, крім того, розстріляли всіх, хто спробував здатися в полон²⁵.

Незважаючи на застосування вирішальних заходів, аж до масових розстрілів рядового і командного складу, війська продовжували відступати, втрачати людей, зброю, техніку, особливо вражала кількість тих, хто потрапляв у оточення, а згодом і в полон. Верховний Головнокомандувач Й. Сталін надсилав у війська гнівні телеграми, віддавав жорстокі накази про розстріл командирів і генералів, зокрема підписував поспіхом підготовлені у Генеральному штабі директиви та розпорядження, однак стан на фронтах не покращувався. У такій безнадійній ситуації Й. Сталін 16 серпня 1941 р. продиктував “Наказ Верховного Головнокомандування Червоної армії” за № 270. На думку Д. Волкогорова, це був наказ відчаю і жорстокості. “Втративши надію на можливість стабілізувати лінію фронту і не допустити розгрому Верховний Головнокомандувач, зважаючи на критичні обставини,

вдався до свого випробуваного методу – жорстоких каральних заходів”²⁶.

У наказі наводилися приклади того, як, опинившись в оточенні, командири, політпрацівники, червоноармійці виявляли мужність, силу духу, стійкість у боях з ворогом, виходили з оточення, проривалися на з’єднання з військами, що відступали. Документ також засвідчував, що чимало рядових, командирів, генералів виявилися боягузами, панікерами, дезертирували або здалися в полон. Це ганебні факти, боягузів і дезертирів потрібно знищувати. Наказ регламентував: “Командирів і політпрацівників, які під час бою зривають знаки відмінності і здаються в полон, вважати злісними дезертирами, їхні сім’ї заарештовувати як сім’ї порушників присяги і зрадників Батьківщини. Розстрілювати на місці таких дезертирів. Тим, хто потрапив в оточення, битися до останньої можливості, пробиватися до своїх. А тих, хто надасть перевагу полону, знищувати всіма засобами, а сім’ї таких червоноармійців позбавляти державної допомоги”²⁷.

Продиктувавши наказ, Й. Сталін змусив заступника в ДКО В. Молотова, маршалів С. Будьонного, К. Ворошилова, С. Тимошенка, Б. Шапошникова і генерала Г. Жукова поставити підписи. Цим, на наш погляд, Й. Сталін не хотів брати на себе всю відповідальність за виконання наказу, воліючи перекласти її на своїх підлеглих.

Якщо оцінювати прокоментовані нами документи репресивного змісту з погляду моральності, то вимоги в тяжку для країни годину виконати свій воїнський обов’язок до кінця, можливо, відіграли певну позитивну роль. У той же час, на наше переконання, ці постанови, накази завдавали чимало шкоди, заклики будь-якими засобами і методами “твердою рукою” покарати боягузів, панікерів, зрадників, тих, хто потрапив у полон, не зважаючи на обставини, порушували права людини. Як свідчать офіційні і неофіційні документи, спогади учасників війни, репресії у регулярній армії набрали масового характеру. Найшвидшим і найзручнішим засобом покарання було застосування зброї командирами всіх рівнів щодо своїх підлеглих.

Особливо жорстоко поводитися з тими, хто потрапив в оточення чи полон, але зумів вирватися і пробитися до своїх військ. Органи НКВС, особливі відділи перевіряли на предмет вербування їх ворогом агентами, шпигунами. Зазвичай таких червоноармійців направляли в перші місяці війни у трудові армії, режим у яких мало чим відрізнявся

від сталінського ГУЛАГу. Пізніше, після ретельної перевірки, частину цих бійців і командирів посилали у штрафні батальйони, в яких вони мали “кров’ю змити” незаслужені звинувачення у зраді²⁸.

Й. Сталін відчайдушно шукав методів, засобів і способів зупинити війська, що відступали по всьому фронту, примусити пригнічених невдачами, поразками, вражених танкобоязню бійців і командирів, політпрацівників повірити у свої сили, у здатність зупинити ворога. Особливо небезпечними були паніка, розгубленість, страх, що паралізували волю воїнів, призводили до дезертирства, добровільного переходу на бік ворога, масової здачі в полон. “Вождь народів” знову і знову переконувався, що тільки покараннями, силою зброї можна виправити становище на фронтах. Він вимагав від органів НКВС керуватися у своїх діях загрозою нещадної карі, вважав, що у критичні моменти бійців потрібно ставити перед вибором між можливою почесною смертю в бою і неминучою ганебною смертю внаслідок покарання розстрілом.

Саме цим принципом керувався Верховний Головнокомандувач, коли 12 вересня 1941 р. продиктував начальнику Генерального штабу маршалу Б. Шапошникову директиву про загороджувальні частини, як один, на його думку, з ефективних заходів виправити становище на фронтах. У директиві наголошувалося, що досвід боротьби з німецькими військами засвідчив наявність у лавах радянських стрілецьких дивізій багато панічних і відверто ворожих елементів. Під натиском ворога вони кидають зброю, вигукують: “Нас оточили!”, створюють панічні настрої, яким піддаються цілі дивізії, залишаючи зброю, бойову техніку, бійці і командири масово тікають з поля бою. Подібні явища спостерігаються на всіх фронтах.

На думку Й. Сталіна, причиною такого явища була недостатня кількість твердих і стійких командирів і комісарів. Аби запобігти подальшому відступу військ, уникнути паніки, розгубленості, подолати страх перед німецькими танковими і механізованими армадами, Й. Сталін наказував: “1) У кожній стрілецькій дивізії мати загороджувальний загін з надійних бійців, чисельністю не більше одного батальйону; 2) завданням загороджувального загону вважати пряму допомогу комскладу у встановленні твердої дисципліни в дивізії, припиненні втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї”²⁹.

Безумовно, формування загороджувальних батальйонів, що мали розстрілювати своїх побратимів по зброї, які спробували б відступати, кидати зброю, здаватися в полон, було вимушеним кроком. Водночас це засвідчувало низький морально-психологічний рівень особового складу багатомільйонної Червоної армії, яка справді була нездатна воювати з добре озброєними, навченими, морально стійкими солдатами німецького Вермахту. Це було надзвичайним прорахунком Й. Сталіна, Генерального штабу, всіх вищих державних, політичних і військових керівників СРСР, які у передвоєнні роки не подбали про підготовку збройних сил до боротьби з агресором.

Репресії у військах, що відступали, набрали такого розмаху, що сам “вождь народів” мав втрутитися особисто, аби припинити свавілля і беззаконня. 4 жовтня 1941 р. Й. Сталін видав спеціальний наказ, який обмежував право командирів застосовувати зброю, бити підлеглих. “Останнім часом, – говорилося в наказі, – спостерігаються часті випадки незаконних репресій і найбрутальнішого масового перевищення влади з боку командирів і комісарів по відношенню до своїх підлеглих. Подібні нестерпні в Червоній армії факти спотворення дисциплінарної практики, перевищення наданих прав і влади, самосудів, побоїв пояснюється таким: метод переконання помилково відкинули на задній план, а метод репресій щодо підлеглих посів провідне місце. Щоденна виховна робота в частинах у низці випадків підмінюється лайкою, репресіями і побоями. Зanedбано метод роз’яснень і бесід командирів, комісарів, політпрацівників з червоноармійцями, а пояснення незрозумілих для червоноармійців питань, часто підмінюється криком, лайкою і грубістю”³⁰.

У наказі зазначалося, що командири і політпрацівники в складних умовах бою втрачають голову, піддаються паніці і власну розгубленість прикривають безпідставним застосуванням зброї. Забута істина, що здаватися до репресій – крайній захід, можливий лише за прямого непослуху і відкритого опору в умовах бойової обстановки, порушенні порядку особами, які свідомо не виконують накази командування³¹.

Нарком оборони наголошував, що необґрунтовані репресії, незаконні розстріли, свавілля і побої з боку командирів і комісарів були виявом безвілля і безпорадності. Вони часто спричиняли зворотні наслідки: послаблювали військову дисципліну, політико-моральний стан війська, штовхаючи нестійких бійців до переходу на бік ворога.

Виклавши у наказі причини, мотиви, наслідки репресій у регулярній армії, що відступала під натиском ворожих військ, Й. Сталін наказував: “1. Відновити виховну роботу, широко використовувати метод переконання, не підміняти щоденну роз’яснювальну роботу адмініструванням і репресіями; 2) усім командирам, політпрацівникам і начальникам щоденно бесідувати з червоноармійцями, розтлумачувати їм потребу дотримуватися залізної військової дисципліни, чесного виконання свого воїнського обов’язку, військової присяги, наказів командирів і начальників. Пояснювати також, що над нашою Батьківщиною нависла серйозна загроза, що для розгрому ворога потрібна велика самопожертва, непорушна стійкість у бою, зневага до смерті і нещадна боротьба з боягузами, дезертирами, членовадниками, провокаторами і зрадниками Батьківщини; 3) широко роз’яснювати керівному складові, що самосуди, рукоприкладство і матірня лайка, принижують звання воїна Червоної армії, ведуть не до зміцнення, а підриву дисципліни й авторитету командира і політпрацівника; 4) найрішучіше, аж до відання винних суду військового трибуналу, боротися з усіма випадками незаконних репресій, рукоприкладства і самосудів”³².

Накази, директиви репресивного характеру, застосування їх на практиці певним чином позитивно впливали на боєздатність військ, однак вони не мали вирішального впливу на загальний стан на фронтах, війська продовжували відступати. Німецькому командуванню вдалося здійснити низку успішних маневрів, пов’язаних з оточенням дивізій, корпусів і цілих армій. Лави радянських військовополонених поповнювалися десятками і сотнями тисяч осіб, як наслідок боєздатність військ падала, зникали цілі армійські частини і з’єднання, спостерігалася втрата бойової техніки, зокрема танків, літаків, автомашин, складів з паливом, матеріальних засобів. Лише під час літньо-осінньої кампанії 1941 р. зазнали поразки понад трьохсот дивізій, близько третини цих дивізій були розбиті німцями у перші три тижні війни, фактично щотижня зазнавали поразок близько десяти дивізій³³.

Десятки і сотні тисяч червоноармійців опинилися в оточенні, а згодом і в полоні. Частині бійців і командирів вдавалося прорватися зі зброєю в руках до своїх військ, але там їх чекало гірке розчарування: вони уже були зараховані до зрадників Батьківщини. Для Й. Сталіна

кожна людина, що побувала в полоні, оточенні, просто відбилася від свого підрозділу в хаосі масового відступу, не заслуговувала довіри. Крім загороджувальних, штрафних батальйонів, він санкціонував створення спеціальних фільтраційних таборів для перевірки всіх бійців і командирів, які виходили на радянську територію через лінію фронту. За тиждень після початку війни, тобто 29 червня 1941 р., Й. Сталіну доповіли, що війська Західного фронту опинилися в оточенні, окремі групи бійців і командирів прориваються з боями на радянський бік. Й. Сталін підписав наказ, підготовлений наркомом НКВС Л. Берією, про створення 15 спеціальних таборів для перевірки всіх, хто виходив з оточення і полону³⁴.

27 грудня 1941 р. Державний Комітет Оборони оприлюднив постанову, що регламентувала порядок перевірки і фільтрації військовослужбовців, які виходили з оточення, і тих, хто був визволений з полону радянськими військами. На виконання цієї постанови нарком НКВС Л. Берія наступного дня, тобто 28 грудня 1941 р., підписав наказ “Про утворення спеціальних таборів для колишніх військовослужбовців Червоної армії, які знаходилися в полоні і в оточенні”. У радянському тилу було утворено кілька десятків спецтаборів, до яких армійські збірнопересильні пункти направляли полонених і так званих оточенців, ці табори обслуговували різні ділянки фронту. Особливі відділи фільтрували прибульців, виявляючи серед них так званих зрадників, шпигунів, диверсантів, дезертирів, панікерів, боягузів, “викритих” у цих злочинах кидали до в’язниць, їх справи розглядалися Особливими нарадами НКВС, які й призначали відповідне покарання. Чимало бійців було розстріляно, ув’язнено в тюрмах і концтаборах, тих, на кого компрометуючих матеріалів не виявляли, передавали відповідним територіальним військкоматам. Пізніше, всіх колишніх військовополонених-офіцерів, після перевірки у спецтаборах, відправляли у штрафні батальйони для участі у бойових діях на фронті³⁵.

Варто зауважити, що система перевірок, фільтрації, ув’язнення полонених, оточенців, дезертирів, інших “злочинців” постійно вдосконалювалася. Нарком НКВС Л. Берія 13 січня 1942 р. видав “Тимчасову інструкцію про порядок утримання в спеціальних таборах НКВС колишніх військовослужбовців Червоної армії, які знаходилися в полоні і оточенні ворога”. Відповідно до цієї інструкції організація

спецтаборів була покладена на Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ НКВС СРСР)³⁶.

За свідченням дослідників, радянські спецтабори – це військові в'язниці суворого режиму для бійців і командирів, які здебільшого не вчинили страшних злочинів. За міжнародними законами полонені або оточенці не вважалися карними злочинцями, а тим паче зрадниками, запроданцями, як їх кваліфікували в СРСР. Переважно це стосується так званих “сумнівних осіб”, за якими, за наказом керівництва НКВС, почали полювати каральні органи. Це дозволяло піддавати судовим і позасудовим репресіям не тільки військовополонених чи оточенців, а також і цивільних осіб на визволених радянських територіях. Для їхнього утримання на території СРСР було утворено 43 спеціальних табори та 26 перевірко-фільтраційних. Пізніше, після вступу радянських військ на територію Німеччини, було утворено 74 перевірко-фільтраційних і 22 збірно-пересильних табори. В них фільтрували і перевіряли остарбайтерів та військовополонених³⁷.

Намагаючись виправити катастрофічне становище на фронті, Й. Сталін наказував застосовувати жорстокі репресивні заходи проти тих, хто дійсно став жертвою його помилок, прорахунків і злочинів. З цього приводу цілком справедливо писав Д. Волкогонов: “Війна сама по собі жорстока, та Сталін часто робив її ще жорстокішою. І це, справді, відразливо [...]. Тут жорстокість особливого гатунку – жорстокість не тільки до ворога, це зрозуміло, а й до своїх співвітчизників”³⁸.

На думку Д. Волкогонова, коли вже застосовувати жорстокість до тих, кому Й. Сталін довірив високі державні, командні посади, то потрібно з міркою жорстокості підходити до себе, а цього у Й. Сталіна не було.

У дослідженнях істориків, публіцистів, учасників війни знаходимо тезу, що саме жорстокість була однією з причин колосальних втрат Червоної армії. Білоруський письменник, учасник війни В. Биков писав: “Єдине в чому досягло великих успіхів військо (зокрема і партійне) керівництво під час війни, так це в безоглядній вимогливості, що нерідко доходила до сліпої жорстокості. Саме вона, ця жорстокість до своїх, була однією з головних причин наших небачених в історії втрат, коли життя солдата коштувало менше цинкового ящика набоїв для гвинтівки, коли тільки загибель (бійця або з'єднання) могла стати

поважною причиною невиконання спущеного зверху наказу, далеко не завжди забезпеченого хоча б елементарною доцільністю. І гинули. Мільйони людей, десятки і сотні частин і з'єднань. Деякі з командирів починали вочевидь безнадійну операцію з повною упевненістю в її згубному результаті, але альтернативи не було. На сторожі суворого виконання наказу стояли, крім вищих командирів і штабів, також військова прокуратура, військова контррозвідка “СМЕРШ”, повсюдні політоргани. Це було їх найголовнішим обов'язком”³⁹.

Виявивши жорстокість до військовослужбовців, які просто-таки з його вини потрапляли в оточення, полон, гинули, Й. Сталін був також нещадним і до населення на окупованій нацистами території. Відомо, що німецькі солдати, йдучи в наступ, часто попереду себе гнали жителів населених пунктів в районі бойових дій. Восени 1941 р. Й. Сталіну доповіли, що під Ленінградом німці під час наступу прикривалися мирним населенням. Жінки, старі, діти кричали червоноармійцям: “Не стріляйте! Ми – свої!” Бійці розгубилися: що робити? Й. Сталін зреагував немилосердно. Він продиктував по телефону командуванню Ленінградським фронтом наказ: “Говорять, що німецькі мерзотники посилають попереду своїх військ делегатів від зайнятих ними районів – старих, жінок і дітей – з проханням до більшовиків здати Ленінград і встановити мир. Говорять, що серед ленінградських більшовиків знайшлися люди, які не вважають за можливе застосовувати зброю до такого роду делегатів [...]. Моя порада: не піддаватися сентиментам, а бити ворога і його пособників, вільних чи невольних, по зубах [...]. Бийте щосили по німцям і по їхнім делегатах, хто б вони не були, косіть ворогів, однаково, чи є вони вільними, чи невольними ворогами. Ніякої пощади ні німецьким мерзотникам ні їхнім делегатам, хто б вони не були”⁴⁰.

Яскравим прикладом безжалісності щодо населення окупованої території був наказ Й. Сталіна від 17 листопада 1941 р. про руйнування і спалення сіл, селищ, міст. Це мотивувалося тим, що в населених пунктах квартирували німецькі війська, при цьому “рідного батька Сталіна” абсолютно не цікавила доля місцевих жителів – де їм жити, за які кошти виживати, як вести господарство. Й. Сталін наказав: “Позбавити німецьку армію можливості розташовуватися у селах і містах, вигнати німецьких загарбників з усіх населених пунктів на холод у поле, викурити їх з усіх приміщень і теплих сховищ, примусити

мерзнути просто неба – таке нагальне завдання, від розв’язання якого залежить пришвидшення розгрому ворога і розкладення його армії”⁴¹.

“Руйнувати, спалювати до тла” населені пункти потрібно було на відстані 40-60 км в глибину від переднього краю і на 20-30 км праворуч і ліворуч від доріг. Наказ вимагав для знищення населених пунктів широко застосовувати авіацію, артилерійський і мінометний вогонь, команди розвідників, партизанські диверсійні групи, озброєні гранатами, пляшками з запалювальною рідиною, підіривними засобами. У кожному полку створювати команди підпалювачів, до яких відбирати політично й морально стійких бійців, командирів і політпрацівників. За хоробрі дії цих підпалювачів нагороджувати урядовими нагородами⁴².

Не менш жорстокою була вимога наказу про те, що за вимушеного відступу частин Червоної армії забирати з собою населення й обов’язково знищувати всі без винятку населені пункти, щоб ворог не міг їх використати. Військовим радам фронтів наказувалося систематично перевіряти виконання завдань щодо знищення населених пунктів. Через кожні 3 дні доповідати у Ставку, скільки і які населені пункти було знищено, якими засобами досягли результатів⁴³.

Упродовж січня-березня 1942 р. радянські війська вели люті, безуспішні бої за визволення Донбасу, невдало розгорталися бойові дії на території на північ і південь від Харкова, де тривала, запланована Й. Сталіним і командуванням Південно-Західного напрямку (главком С. Тимошенко, начальник штабу І. Баграмян, член Військради М. Хрущов) наступальна операція. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром ворог завдав могутнього удару, оточивши три радянські армії. Загинуло 171000, захоплено в полон 240000 військовослужбовців, 1200 танків понад 5000 гармат і мінометів, чимало літаків.

Про ці втрати стало відомо лише за кілька десятиліть по війні. Тоді ж радянське Інформбюро передало суттєво сфальшовані дані про втрати радянських військ. Учасник тих подій О. Довженко писав, що у пресі немає жодного слова критики, перестороги, аналізу причин поразки під Харковом. “Цілковитий грім победи раздавайся”. Стид і сором! Ворог тремтить! Ворог боягуз і прочіє брехні. Розгром Південно-Західного фронту, себто Шостої, Двадцять першої, Двадцять восьмої і Сорокової армій є одним з найтяжчих ударів по Україні. Тут загинула величезна кількість українців. Український чесний народ

поніс найтяжчі жертви у цій війні. Бився чесно, відверто, безоглядно”⁴⁴, – писав Олександр Петрович.

Аналізуючи провал наступу весною, влітку 1942 р. О. Довженко цілком справедливо писав, що стався він “унаслідок не так фатальної закономірності через німецькі сили, як через наслідок допущених нами елементарних помилок. Треба було перед тим, як зариватися далеко вперед неодмінно [...] розширити собі ворота “для всякого случая”. Це так ясно, так азбучно ясно. Думаю, що цивільний бедлам довоєнного часу дає себе знати і зараз у війні”⁴⁵.

На думку О. Довженка, генерали недооцінили небезпеку, не розгадали планів німецького командування, яке готувало наступ своїх військ, не змогли забезпечити успішного проведення операції. О. Довженко відверто писав, що цю трагедію “уготували наші дурноголові генерали, що були колись унтерами і ними залишилися. Подумати тільки – жодної пристойної операції за рік війни. Все тримається на величезній сумі маленьких блискучих епізодів, учинених сержантами, лейтенантами, бійцями”⁴⁶.

Спостерігаючи за масовим, безладним відступом армій і цілих фронтів, за панікою, що охоплювала війська за спроби їх оточення німецькими танковими колонами, Олександр Петрович писав, що радянські армії “не вміють відступати. Німці в оточенні гинуть, себто дорогою ціною продають своє життя. Ми не гинемо так, ми тікаємо, і нас по дорогах б’ють німці. Все одно смерть. Так треба ж продавати життя, якщо вже на те пішло дорого, за велику кров ворожу”.

Варто зауважити, що радянська пропаганда нав’язувала військовослужбовцям, населенню хибне уявлення про німецького солдата, про що ми писали вище. Як показав досвід перших місяців війни німецькі солдати, офіцери виявилися морально і духовно стійкими, були абсолютно переконані у правоті ідеї, за яку вони воювали, вірили у невідворотну перемогу над СРСР, у геній фюрера німецького народу. Про це свідчив генерал Г. Жуков, який особисто допитав кількох німецьких полонених в 1941 р. Вони вразили його своєю самовпевненістю, переконаністю у перемозі. Водночас, Г. Жуков визнав, що потрібно віддати належне військовій виучці, дисциплінованості, хоробрості, організованості німецького солдата. Вражала їхня віра у свою расову, національну перевагу, прищеплену нацистською пропагандою. Цією вірою була охоплена майже вся

німецька нація, яка готувалася під проводом свого улюбленого вождя до війни проти СРСР.

Характеристика генерала Г. Жукова німецьких військовослужбовців безумовно відповідала реальному бойовому стану німецьких військ загалом, їх умінню воювати краще військовослужбовців Червоної армії. Тому, зовсім не випадковою була вимога Й. Сталіна до своїх генералів: “Навчитися воювати малою кров’ю, як це роблять німці. Воювати потрібно не числом, а вмінням”, – повчав їх Верховний Головнокомандувач.

Водночас, Й. Сталін вимагав від командирів частин і з’єднань наступати, атакувати, досягати успіху “не зважати на жертви, щоб то не трапилося”. Варто зауважити, що наказ “вождя народів” воювати уміло і не зважати на втрати, жертвами часто не поєднувалися. Майже всі перемоги над німецьким Вермахтом здобувалися жахливими жертвами з боку Червоної армії – загиблими, оточенцями, полоненими, яких радянська влада одночасно кваліфікувала зрадниками, запродавцями, дезертирами. Зрештою й головна перемога над німецькими військами була здобута завдяки величезним людським втратам, що переважали втрати Вермахту на Східному фронті не менше, ніж у 10 разів⁴⁷. Наприкінці червня 1942 р. німецьке командування розгорнуло могутній наступ на південній ділянці фронту, плануючи захопити Донбас, Кубань, Поволжя, Баку, Кавказ, багаті покладами нафти, хлібом. Загалом командування Вермахту готувалося остаточно розбити Червону армію, завоювати СРСР.

Радянські війська, які ще не оговталися після весняно-літніх поразок у Криму під Харковом, Вязьмою, Брянськом, під могутніми ударами німецьких танкових армій поспішно відступали.

Правдиву картину змалював О. Довженко, 7-8 липня 1942 р. занотувавши в “Щоденнику”: “Учора ми втекли з Россоші... Промайнули Дон і Хопер. По дорозі ніяких військових частин ніде. Шлях німцям відкритий... Південно-Західний фронт розвалився. Скільки знову загинуло людей, скільки всяких машин, страшно подумати, але по одному тому як відбувається евакуація ПЗФ із Россоші, як “форсували” ми Дон на поромах, як нас громили безкарно німці – видно, які убогі, некультурні і неграмотні люди сидять у нас і керують [...]. Яка розгубленість у штабі, який розгром!”⁴⁸.

Про сумну, трагічну обстановку безладдя, паніку, хаос, безпорадність командування радянськими військами писав Д. Волкогонов: “Тепер довелося терміново перекидати величезні маси військ в умовах гострої стратегічної кризи. Обстановка погіршувалася тим, що відхід багатьох з’єднань відбувався безладно. Немало дивізій і частин по кілька днів не мали зв’язку з вищими штабами. Спекотна пилюка супроводжувала нестрункі групи тисяч бійців, що відступали. У повітрі знову панували “юнкерси” і “месершміти”. Іноді складалося враження хаосу, повного безладдя і повторення найгірших ситуацій 1941 року”⁴⁹.

Унаслідок поразок Червона армія на початок літа 1942 р. була серйозно ослаблена. “Фронти Південного напрямку, – писав російський дослідник М. Павленко, – втратили понад півмільйона солдатів і офіцерів, величезну кількість бойової техніки і озброєння, ці втрати не могли не вплинути на моральний стан наших військ, на що система швидко зреагувала посиленням репресій. Я маю на увазі наказ № 227, що таврував панікерів і боягузів, вводив у практику загороджувальні загони”⁵⁰.

Над країною нависла загроза остаточної поразки. Й. Сталін бачив, що ситуація виходить з-під його контролю. На фронти летіли накази, телефонограми з вимогою “Стояти на смерть!”, однак цього виявилось замало. Ось тоді, 28 липня 1942 р., з’явився наказ за № 227, ще відомий за назвою “Ні кроку назад!”, підписаний наркомом оборони Й. Сталіним.

На нашу думку за поразок, втрат, відступу, паніки, безладдя, розгубленості необхідно було вживати вирішальних заходів. Однак у цьому наказі перевага надавалася репресивним заходам щодо військовослужбовців, які фактично відступали з вини радянського командування і самого Й. Сталіна, що припустилися помилок, прорахунків у керівництві бойовими діями на фронті. Генерал М. Павленко цілком обґрунтовано зазначив: “Наказ № 227 об’єктивно поклав початок новій хвилі беззаконня армійських начальників, цим багато хто негайно скористалися, намагаючись приховати власні провали [...] Репресії були також способом змусити армію битися [...] Хочу наголосити, що для багатьох сталінських висуванців вони були хорошим засобом триматися на плаву. Незрівнянними віртуозами цієї справи були Каганович і Мехліс”⁵¹.

У наказі Й. Сталін наголошував, що ворог кидає на фронт нові сили, рветься вглиб СРСР, захоплює нові території. Деякі нерозумні люди на фронті втішають себе розмовами про те, що ми можемо і далі відступати на схід, оскільки у нас велика територія, багато землі, численне населення і цим вони хочуть виправдати свою ганебну поведінку на фронтах, але подібні розмови цілком безпідставні, вигідні лише нашим ворогам.

Після втрати України, Білорусії, Прибалтики, Донбасу у нас зменшилась кількість людей, хліба, металу, заводів, фабрик. “Ми втратили понад 70 мільйонів населення, понад 800 мільйонів пудів хліба на рік і понад 10 мільйонів тонн металу на рік. У нас немає тепер переваги над німцями ні в людських резервах, ні в запасах хліба. Відступати далі – значить втратити себе і втратити разом із тим нашу Батьківщину [...]. Ні кроку назад! Таким тепер повинен бути наш головний заклик”⁵².

“Не можна допускати, аби далі командири, комісари, політпрацівники, частини і з’єднання самовільно залишали бойові позиції. Не можна дозволяти командирам, комісарам, політпрацівникам, щоб панікери визначали перебіг подій на полі бою, втягували у відступ інших бійців і відкривали фронт ворогу. Панікерів і боягузів треба винищувати на місці”⁵³, – говорилося в наказі.

Від імені Ставки Верховного Головнокомандування Й. Сталін наказав командуючим фронтами, арміями та їх військовим радам сформувати штрафні батальйони й роти, в які направляти середніх, старших командирів, політпрацівників, “які завинили у порушенні дисципліни, у боягузтві, нестійкості, поставити їх на найважчих ділянках фронту, щоб дати можливість спокутувати кров’ю свої злочини перед Батьківщиною”⁵⁴. Наказ регламентував розміщення загороджувальних загонів у тилу нестійких дивізій, зобов’язавши “у випадку паніки і безладного відходу частин дивізії розстрілювати на місці панікерів і боягузів”⁵⁵.

Для військовослужбовців, які потрапляли у штрафні батальйони, вибору не було, їх нещадно використовували на особливо небезпечних ділянках фронту, там, де не могли зупинити ворога звичайні частини. Або розстріл за невиконання наказу йти у бій, або смерть у бою. Вони вважалися амністованими лише у випадку важкого поранення, а за

легкого поранення, після лікування їх знову гнали під вогонь ворожих автоматів і кулеметів.

Колишній учасник війни, старшина штрафного батальйону, І. Богатирьов згадує: “Ділянки для бою давали найтяжчі, а штрафники народ відчайдушний, в атаку йшли дружно. Лопатки за пояс держаками вниз, так радили, щоб груди прикрити. І на увесь зріст! Вони знали, що повинні, і йшли. Він не побіжить, штрафник. Скоріше побіжить солдат звичайний. Або відступати буде, або в полон здасться. А штрафники ні, не здавалися. Їх командирства, орденів і всього іншого позбавляли, а в партії залишали. Партквитки були при них. Воювали до крові”⁵⁶.

Ми переконані, що найбільш правдивим свідченням про ситуацію, що складалася на фронті є спогади військового юриста О. Долотцева. “Після наказу № 227 ми хоч на страху, але стали триматися. А до наказу бігли, коли треба, а коли і ні. Страх був потрібний, щоб примусити людей йти на смерть. І це в найтяжчі бої, коли контратаки, а йти страшно, дуже страшно! Встаєш з окопу – нічим не захищений. Не на прогулянку ж – на смерть. Не так просто. Я ходив, інакше як мені людей судити? Тому і апарат приневолення, і загородзагони, які стояли позаду. Побіжиш – піймають. Двох-трьох розстріляють, решта – в бій! Не за себе страх, за сім’ю. Адже якщо розстрілювали, то як ворогів народу. А в тилу вже машина НКВС працює: жінок, дітей, батьків – у Сибір, як родичів зрадників. Тут і подумає, що краще: здаватися в полон чи не здаватися? І виявиш героїзм, якщо позаду – кулемети! Страхом, страхом тримали!”⁵⁷.

Самим фактом видання наказу № 227 “Ні кроку назад!” Й. Сталін фактично визнав, що в армії почався загальний морально-психологічний, політичний розклад. Лише репресіями, терором, масовим застосуванням зброї можна виправити ситуацію на фронті. Й. Сталін вважав, що не тільки військовослужбовці нижчих офіцерських рангів, командири взводів, рот, або командири батальйонів і полків, але також і генерали – командувачі дивізій, корпусів, армій, військові комісари і політруки, не кажучи про солдатський загаль, були здатні “зрадити Батьківщину”. Такі явища, як втеча з поля бою, перехід на бік ворога, дезертирство, мали місце ще у 1942 р.

У німецькому документі складеному в серпні 1942 р. за наслідками допиту радянських полонених, перебіжчиків-солдатів, офіцерів, політпрацівників, йшлося про масштабний морально-політичний

розклад у радянських військах: “Спочатку втікали вищі командири, потім офіцери, зрештою військо, що залишилося без командування”⁵⁸. У цьому документі йшлося про те, що влітку 1942 р. велика кількість радянських військ потрапили в оточення, простежувався масовий перехід бійців і командирів на бік німецького Вермахту.

Попри наказ “Ні кроку назад!” армія, зазнаючи величезних втрат у жорстоких боях з ворогом, відступала. “Війська Південно-Західного фронту, – писав Г. Жуков, – під час відступу з-під Харкова зазнали суттєвих втрат і не могли успішно стримувати просування супротивника. Південний фронт з цієї ж причини виявився не здатним зупинити ворога на кавказькому напрямку”⁵⁹.

На ім'я командування Сталінградським, Північнокавказьким фронтів з Москви летіли телефонограми з вимогою нещадно застосовувати наказ “Ні кроку назад!” Військова рада Північнокавказького фронту у відповідь на телефонограми Й. Сталіна, Генерального штабу видала наказ, в якому визнала, що командири, комісари, політруки не змогли приборкати настроїв поразки, “не виконали наказу товариша Сталіна” бо й самі були охоплені панікою. У наказі були погрози розстрілу на адресу панікерів, боягузів, дезертирів, зрадників, запродавців за несанкціонований відступ⁶⁰.

Варто зауважити, що погрози втілювалися в життя, командири і комісари повсякчас застосовували зброю проти бійців і командирів нижчих рангів, намагаючись налагодити дисципліну, вгамувати паніку, безладдя і хаос, що панували у війську. Подібні явища спостерігалися на всіх фронтах. В оточення, в полон потрапляли десятки і сотні тисяч військовослужбовців, певна частина з яких виривалася з оточення з боєм, втікала з полону. Після перевірок багатьох із них направлялися в табори НКВС. У Й. Сталіна виникла думка використати цих людей у боях з ворогом. 1 серпня 1942 р. він видав директиву такого змісту: “З метою надання можливості командно-керівному складу, який перебував тривалий час на території, окупованій противником, і не брав участі у партизанських загонах, зі зброєю в руках довести свою відданість Батьківщині, наказую: Сформувати на 25 серпня ц.р. з контингенту командно-керівного складу, що утримуються у спецтаборах НКВС, штурмові стрілецькі батальйони [...]. Батальйони призначаються для використання на найактивніших ділянках фронту”⁶¹.

Здебільшого провина цих людей полягала лише в тому, що в результаті невдалих боїв, внаслідок бездарного командування вищих штабів вони опинилися в оточенні чи полоні звідки вдалося вирватися до своїх військ. Ті, хто потрапив у спецтабори для перевірки, а згодом і в ГУЛАГ, добровільно зголошувалися до штурмових загонів, сподіваючись вижити у жорстоких боях. Якщо ж їм судилося загинути, то смерть давала надію звільнити себе і свою родину від безчестя і покарання “рідною” радянською владою. У директиві викладався пункт про те, що учасники штурмових загонів за хоробрість, виявлену у боях з ворогом, можуть бути реабілітовані і призначені у польових військах на командно-начальницькі посади⁶².

У ході визволення радянськими військами окупованої території каральні органи виявляли чимало оточенців, бійців і командирів, які не зуміли прорватися за лінію фронту, прилаштувалися в населених пунктах. Усіх їх ретельно перевіряли особливі відділи, частину направляли у штурмові штрафні батальйони, ті, на кого падала підозра в антирадянській діяльності, потрапляли до категорії зрадників, пособників ворога. Військовим трибуналам роботи вистачало: вироки виносилися тисячами. Часто судили лише за підозрою у скоєні злочину, бо не було достовірних підтверджень провини.

З метою призупинення сваволі військових трибуналів, слідчих прокурорів Президія Верховної Ради СРСР 19 квітня 1943 р. видала спеціальний указ, яким пояснювала відмінність між “зрадниками Батьківщини” і “пособниками ворога”. Зрадниками вважалися співробітники гестапо, особи, які обіймали керівні адміністративні посади (бургомістри, коменданти, начальники поліції) агенти, які передавали ворогові військову або державну таємницю, видавали військовослужбовців, партизанів, грабіжники особистого або державного майна, військові, які добровільно перейшли на бік ворога. Пособниками ворога визнавалися особи, які виконували вказівки німецьких окупаційних властей зі збору податків, продовольства, надавали іншу допомогу, що не підпадала під ознаки “зрада Батьківщини”⁶³.

Як з’ясувалося згодом, порушення щодо цих категорій “ворогів” радянської влади продовжувалися. З огляду на це пленум Верховного суду СРСР 25 листопада 1943 р. видав спеціальне роз’яснення, щодо розцінювання дій радянських громадян, які надавали допомогу

нацистським окупантам на захоплених ними територіях. Цим документом уточнялося коло осіб, що не підлягали покаранню, а саме люди, кваліфіковані як пособники ворога, але які саботували німецькі накази або надавали допомогу партизанам, підпільникам або частинам Червоної армії: дрібні службовці адміністративних установ, робітники, фахівці, які виконували свої професійні обов'язки – лікарі, агрономи, ветеринари, вчителі тощо.⁶⁴

Водночас їх ще довго вважали “сумнівними особами”, утискували в правах вже після остаточного визволення радянських територій, нерідко цих людей не приймали на роботу або звільняли за те, що вони працювали за окупантів. Були випадки, коли їх уже в повоєнний час притягували до кримінальної відповідальності на підставі доносів, їхня доля, а також їхніх родин складалася трагічно.

За свідченням документів та учасників війни, репресії у війську мали місце навіть під час наступу Червоної армії в 1943-1944 рр., однак вони були не такі поголовні, бо стало менше негативних явищ, таких як паніка, боягузтво, масовий, безладний відступ, дезертирство.

1.3. Радянські військовополонені: сталінські “зрадники Батьківщини”

Історія Другої світової війни та її складової – німецько-радянської війни залишається актуальною, попри те, що лише за радянських часів видано кілька мільйонів праць з цієї проблеми. Зауважимо, що абсолютна більшість цих праць несе на собі відбиток загероїзованості, спотворення, перекручення прямого фальшування подій з огляду на ідеологічну та політичну кон'юнктуру. Дослідники, публіцисти тривалий час писали про початок війни лише як про “крах бліцкригу”, “провал німецьких планів”, “планомірний відступ радянських військ”, “тимчасові невдачі” тощо, проте не вживали таких слів, як: “поразки”, “катастрофа”, “оточення”, “паніка”, “полон”, “відступ” щодо радянських збройних сил. Нажаль, все це було: поразки цілих армій і фронтів, оточення великих військових угруповань, полонення Вермахтом сотень тисяч радянських військовослужбовців.

Не випадково, що ще й нині чимало проблем потребують об'єктивного, неупередженого аналізу і висвітлення, зокрема полон не з власної війни червоноармійців – рядових і командирів.

Прикро, що до тепер ще не має точних відомостей про кількість радянських військовослужбовців, які потрапили у німецький полон за роки війни. За даними німецького командування, у полон потрапило 5 574 000 рядових, офіцерів, генералів Червоної армії, за радянськими джерелами – бранців налічувалося від трьох до чотирьох мільйонів осіб. Як свідчить відомий дослідник В. Король, цифра військовополонених становить 6300000. У німецькому полоні загинуло понад 4700000 радянських військовослужбовців⁶⁵.

Зауважимо, що доля полонених німцями червоноармійців описана у багатьох розвідках, з яких ми дізнаємося як нацистські нелюди поварварськи поводитися з бранцями. Водночас сучасні праці розкривають справжнє ставлення радянського режиму до військовослужбовців, які потрапили до німецького полону – за радянськими законами вони ставали “зрадниками Батьківщини”, “ворогами народу”.

Історія репресій, вжитих Й. Сталіним та його найближчим оточенням щодо радянських військовополонених, довгий час була найважливішою державною таємницею. На цю проблему компартійні ідеологи наклали табу, заборонивши дослідникам, публіцистам вивчати її, а тим паче писати. Лише з розпадом радянської імперії почали з'являтися публікації, присвячені ставленню радянської влади, передусім Й. Сталіна та його найближчого оточення, які фактично здали в полон німецьким військам мільйони бійців і командирів за роки війни. Усіх бранців, які не зі своєї волі опинилися у полоні, було зараховано до “зрадників”, “запроданців”, за наказом Й. Сталіна віддано радянськими каральними органам, піддано репресивним морально-психологічним і фізичним діям. У матеріалах Комісії при Президентові Російської Федерації, яка вивчала документи, що стосувалися долі радянських військовополонених читаємо: “Мільйони радянських громадян, що опинилися не з своєї волі в німецькому полоні або на німецькій каторзі, після визволення були піддані жорстоким репресіям. Неодноразові спроби з'ясувати причини, технології і результати цих репресій наштовхувалися на жорстокий опір партійно-державного керівництва СРСР, яке аж до серпня 1991 р.

забороняло публікацію жахливих документів, що свідчили про те, як сталінське керівництво знищувало радянських військовослужбовців, що потрапили в полон і оточення при захищаючи Вітчизну”⁶⁶.

Відомо, що поразки, відступ Червоної армії, оточення великих військових угруповань, полонення особового складу цілих армій і фронтів Вермахтом сталося з вини Й. Сталіна, військового командування, компартійних і урядових структур, які не підготували країну належним чином до війни з агресором, до оборони.

Попри сталінські прорахунки, помилки і злочини вчинені щодо радянських людей, зокрема військових кадрів, бійці і командири з перших годин війни хоробро і мужньо билися з німецькими військами, лише через трагічні обставини потрапляючи у ворожий полон.

Мужність і героїзм радянських воїнів засвідчують німецькі військові та державні діячі. Зокрема, німецький міністр пропаганди Й. Геббельс на сторінках свого щоденника 25 червня 1941 р. занотував: “На Сході за перші два дні знищено 2585 російських літаків порівняно з нашими – 51. Наземні операції теж йдуть добре. Значні успіхи, які перевершують усі сподівання. Ворог б’ється добре”⁶⁷.

26 червня 1941 р. Й. Геббельс писав, що німецькі війська “глибоко вклинилися у російську територію. Рівне, Вільно, Слонім і Брест-Литовськ – в наших руках. На півдні – слабкі бої. Росіяни обороняються хоробро. Ніяких відступальних маневрів. Це добре. Так ми їх отримаємо скоріше. Вони втрачають незліченну кількість танків і літаків”⁶⁸.

Варто зауважити, що бравурний тон записів Й. Геббельса щодо успіхів Вермахту та опору радянських військ поступово змінювався об’єктивною оцінкою подій. 2 липня 1941 р. він занотував: “Загалом ідуть дуже вперті і жорстокі бої. Ні про яку прогулянку не може бути й мови! Червоний режим привів народ у рух. До цього додається тупість росіян, що стала приказкою. У наших солдатів справ прірва. Однак до цих пір все протікає планомірно. Становище не серйозне, але складне і вимагає застосування усіх сил”⁶⁹.

Незважаючи на те, що рядові бійці, командири середньої ланки жертвуючи життям у боях з ворогом, прагнули затримати наступ німецьких військ, радянське командування виявилось не на висоті. У вищих ешелонах влади, Генеральному штабі Червоної армії панувала розгубленість, паніка, втрата важелів управління військами. Німецькі

танкові колони у супроводі мобільних підрозділів піхоти розрізали клинами радянські війська, оточуючи великі військові угруповання, у полон потрапляли сотні тисяч бійців і командирів. Відомий англійський історик А. Кларк з цього приводу писав: “Особливо трагічною була доля радянських військовополонених – довгі колони, що з похмурою втомою плелися по усіяній вирвами землі. В очах полонених – впертість і приреченість людей, які билися за Батьківщину до кінця, але зазнали поразки. Чи могли вони здогадуватися, що їх чекає попереду? Запланована німцями голодна смерть, табори де лютував тиф, каторжна цілодобова праця на заводах Круппа під нагайкою есесівця, “медичні експерименти”, тортури, чотири роки вишуканих звірств, найогиднішого і непростимого роду. Чи усвідомлювали інтуїтивно деякі з них, що з кожної тисячі полонених менше тридцяти осіб колись зможуть знову побачити рідну домівку”⁷⁰.

Сумні численні факти полонення десятків і сотень тисяч радянських військовослужбовців Й. Сталін розцінював як вияв зрадництва, запродавства, ворожих намірів, зокрема він ніколи не визнавав того незаперечного факту, що винним у величезних втратах військ, особливо полоненими, був він сам та його найближче оточення.

Нагадаємо, що у звітних анкетах військових штабів, органів НКВС про втрати не було навіть графи “полонені”, а значився термін “зниклі безвісті”. Усіх, хто загинув у боях, потрапив у полон, відстав від своїх частин, зараховувалися до “зниклих безвісті”. Військові особливі відділи, структури НКВС зазвичай висували припущення, що “зниклі безвісті” могли здатися в полон добровільно, пішли на службу до ворога, стали ворожими шпигунами, розвідниками. Така підозра була породжена сталінським тоталітарним режимом, коли у передвоєнні роки, за наказом Й. Сталіна, каральними органами була розгорнута широкомасштабна війна проти “ворогів народу”, що перетворила країну на суцільний концентраційний табір. Щогірше, що підозра у зраді бійців і командирів поширювалася на їхні родини, яких позбавляли державної матеріальної допомоги, пільг, піддавали репресіям, виселенню тощо.

Антигуманна політика покарання родин і близьких військовослужбовців, що через чужі прорахунки і злочини гинули, потрапляли в оточення, в полон не поділялася ні рядовими, ні командирами, зокрема і генералами, які засуджували цю зловісну

практику сталінських карателів, що в радянському тилу чинили наругу над невинними родинами військовослужбовців, які знаходилися на фронті. Потрапивши в полон, бійці і командири вболівали за долю своїх рідних, знаючи, що вони будуть покарані. У документі, складеному у штабі 23-го німецького армійського корпусу за наслідками допитів радянських військовополонених, говорилося: “офіцери дуже бояться, що всі їхні близькі будуть розстріляні ДПУ, якщо вони здадуться у полон”⁷¹. Генерал Абрамідзе, командир 72-ї гірсько-стрілецької дивізії, який потрапив у полон, висловив під час допиту занепокоєння за долю близьких, які будуть переслідуватися через те, що він потрапив у полон. Полонені німцями генерали Снегов, Огурцов, полковники Логінов, Дубровський, Меандров свідчили на допиті, що відповідно наказу близькі військовополонених піддавалися репресіям, аж до розстрілу⁷².

За долю своєї родини вболівав командувач 5-ю армією Південно-Західного фронту генерал М. Потапов, який потрапив у німецький полон. У протоколі його допиту німецькі офіцери зазначали: “Що стосується ставлення офіцерського корпусу до заходів, що застосовуються до сімей полонених офіцерів, він (М.І. Потапов – Авт.) повинен визнати, що ці заходи розглядаються як неправильні, помилкові. Випадки, коли дійсно вдавалися до репресій, йому, особисто невідомі. Він тільки знає, що сім’ї військовополонених, зрештою будуть позбавлені будь-якої фінансової допомоги. Це сприймається у вищій мірі як несправедливий акт. З огляду на це генерал висловив особливу стурбованість стосовно своєї дружини й одинадцятирічного сина, які мешкають у Москві. Він вважає, що сила морального опору російського солдата виросла б у багато разів, якби не було репресій щодо сімей військовополонених. Коли йому сказали, що в німецьких частинах звернули увагу на листи полеглих російських солдатів, які пройняті зворушливим піклуванням про сім’ї, генерал зауважив, що і росіяни також помітили турботу про залишених дома членів сімей убитих німецьких солдатів”⁷³. Радянські військовослужбовці, долаючи страх, йшли в наступ під кулі ворожих солдатів, бо знали, що невиконання наказу, добровільний полон, дезертирство тягли за собою розправу з їхніми родинами.

У липні 1942 р. Й. Сталін підписав відомий наказ за № 227, що отримав коротку та влучну назву – “Ні кроку назад!” Згідно наказу позаду частин ставили загороджувальні батальйони, що були

зобов'язані застосовувати зброю проти відступаючих частин. Про це свідчив у своїх спогадах згадуваний нами вище колишній військовий юрист О. Долотцев⁷⁴. Подібних прикладів можна навести безліч. Усі вони свідчать про жорстокість покарань за “злочини”, приписувані полоненим радянською владою. У міжнародному законодавстві бранець не вважався злочинцем.

Й. Сталін, не бажаючи визнати своєї провини за катастрофічні поразки у війні, намагався переконати світову громадськість у протилежному, і з цією метою він неодноразово вдавався до прямого підтасовування чисельності втрат збройних сил у боротьбі з ворогом. Зокрема, виступаючи 3 липня 1941 р. зі зверненням до радянського народу, він озвучив неправдиві цифри втрат особового складу армії. До фальшування Й. Сталін вдавався й пізніше. У доповіді 6 листопада 1941 р. на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих він оголосив про втрати військ у боях з ворогом, заниживши їх у кілька разів, мовляв, за чотири місяці війни СРСР втратив убитими 350 000, а “зниклими безвісті” 375 000 радянських бійців і командирів.

Як нині з'ясовано, на осінь 1941 р. у боях із німецьким Вермахтом, за дуже приблизними даними, загинуло 800 000 бійців і командирів. На цей час у лавах регулярної армії налічувалося всього 980 000 осіб. Понад 2 000 000 військовослужбовців, потрапили в німецький полон, переховувалися у лісах, болотах, намагаючись вийти з оточення та пробитися на з'єднання з радянськими військами⁷⁵.

За свідченнями багатьох дослідників, за перші півроку війни у німецький полон потрапило від трьох до трьох з половиною мільйонів червоноармійців, що фактично становило основний склад кадрової армії та сотні тисяч призовників воєнного часу. Лише з України у перші воєнні місяці мобілізували на фронт понад 2 000 000 осіб, часто-густо цих непідготовлених, незброєних новобранців одразу ж посилали в бій, де вони масово гинули, потрапляли у полон.

Спостерігалися випадки, коли навіть цілі частини, що потрапляли під раптовий удар невеликої групи танків та авіації, піддавалися паніці. Боязнь оточення й страх полону були справжнім лихом для бійців і командирів. Тоді ж, у перші дні й тижні поразок, відступу, у фронтовому лексиконі з'явилися страшні слова: “оточення”, “оточенці”, “котел”. У ворожому кільці опинялися, пропадали безвісно цілі дивізії, корпуси та армії, майже не було випадків, коли б оточенців

спробували виручити. Це вже було дещо пізніше, коли вище військово командування оговталось від розгубленості, паніки, почало налагоджувати справу управління військами. До того командири, генерали отримували донесення про розгром, оточення, полонення частин і з'єднань.

Вражали втрати командного складу регулярної армії. Знаючи, що розплата за поразки військ, втрати особового складу, озброєння, оточення, потрапляння в полон неминуча, чимало командирів стрілялися, їх зазвичай Й. Сталін звинувачував у невиконанні наказів, втрати управління військами. Часто причиною самогубства була небезпека полонення, оточення. Від безвиході застрелилися генерали М. Кожохін, І. Копець, Д. Лестєв, С. Берзін, М. Єфремов та ін.⁷⁶

Чимало генералів потрапило разом з своїми військами в оточення, а згодом і в полон. На вересень 1941 р. в полон потрапило 106 генералів, 20 зникли безвісті, всього у регулярній армії недораховувалися 182 432 командирів і начальників різних рангів і звань. Лише у Київському “котлі” було оточено 665 000 військовослужбовців, з яких близько 60 000 командного складу. Майже всі вони потрапили в полон⁷⁷.

На нашу думку, огульні сталінські звинувачення військовослужбовців у поголовному добровільному полоненні, у зрадництві, запродавстві, дезертирстві безпідставні. За даними німецьких штабів, свідчень очевидців як з німецького, так і радянського боку, бійців і командирів допитаних особливими відділами НКВС, більшість військовослужбовців Червоної армії, попри безнадійну ситуацію, чинили жорстокий опір ворогу, гинули, потрапляли в оточення, у полон пораненими, хворими, витративши усі набої, часом кинуті командирами напризволяще. Чимало бійців і командирів з боєм виривалися з оточення, приєднувалися до відступаючих військ, продовжували боротьбу з ворогом.

Однак для Й. Сталіна всі оточенці, полонені залишалися зрадниками, запродавцями, вони мали пройти перевірку у фільтраційних таборах, створених каральними органами, особливо це стосувалося командного складу, зокрема генералів.

Незважаючи на великий дефіцит командирів вищого рангу, особливі відділи, а згодом і “СМЕРШ”, за наказом Л. Берії, який виконував доручення Й. Сталіна, ретельно стежили за генералами. Зокрема за тими, як стверджував Л. Берія, хто мав „злочини” ще з 1937-

1941 рр. Звинувачуючи їх у поразках радянських військ, за найменші прорахунки, що були часто наслідками об'єктивних обставин, енкаведисти підозрювали у зраді, заарештовували їх, піддавали жорстоким тортурам, розстрілювали, відправляли до ГУЛАГу.

Відомий російський дослідник сталінських репресій М. Черушев писав з цього приводу: “Практика показала, що стиль роботи органів держбезпеки залишався незмінним, а їх авторитет в очах влади прямо залежав від результатів діяльності в конкретному календарному році, які, за традицією, аж ніяк не могли бути меншими від показників минулого року. Арешти 1941 р. певним чином були спрямовані на “підчищенням боргів” 1937-1938 рр. Як тут не захоплюватися скрупульозністю обліку в органах НКВС: отже, виходить, що „ніхто не забутий і ніщо не забуто”⁷⁸.

За кілька днів до початку війни за санкції Й. Сталіна було заарештовано групу генералів, відомих воєначальників, військових фахівців, керівників військово-інженерних служб, командувачів різних родів збройних сил, військових вчених, серед них І. Проскуров, В. Ричагов, Я. Смушкевич, О. Локтіонов, Г. Савченко, І. Сакрієр, Ф. Аржухін, Г. Штейн та ін. Усі вони від жорстоких тортур визнали себе винними у сфабрикованих слідчими злочинах, і були розстріляні⁷⁹.

Методика допитів в енкаведистських катівнях була досконало відпрацьована, не давала збоїв, приносячи щедрий врожай власноручних зізнань заарештованих, бо мало хто витримував середньовічні тортури, писав під диктовку слідчих все, що від нього вимагали.

Попри запеклу війну з усіма її страшними наслідками за наказом Й. Сталіна заарештували І. Алексєєва, Б. Арушаняна, Н. Гопича, В. Голушкевича, Ф. Іванова, Кузьміна, І. Леоновича, В. Мелікова, Ф. Потатурчева, Ф. Романова, Н. Трубецького, П. Цирульникова. Як писав відомий воєнний історик, генерал Д. Волкогонов “список не охоплює всіх заарештованих. Різні долі у цих людей. Деяким вдалося повернутися на фронт, когось на довгі роки поглинули табори, інші загинули”⁸⁰.

Варто зауважити, що репресовані командири, воєначальники віддано служили батьківщині, їх ще задовго до війни перевірили на лояльність до радянської влади різноманітними сталінськими чистками і визнали чесними, висококласними фахівцями. Незважаючи на це, їх

почали підозрювати, арештовувати, звинувачувати у змовницькій діяльності, шпигунстві, а з початком війни в прямому пособництві ворогові. Звинувачення були настільки абсурдними, що їх легко можна було заперечити, що й робили ці приречені люди, але сталінські опричники не для того їх ув'язнювали, щоб ось так просто звільнити. Заслужених генералів, адміралів, командувачів великих військових з'єднань, їх заступників, політпрацівників, військових інженерів, викладачів академій слідчі-кати піддавали найжорстокішим тортурам, вимагаючи зізнання у не скоєних ними злочинах, обмови себе і своїх колег по службі.

Герой Радянського Союзу, генерал А. Горбатов, у своїх повоєнних спогадах писав, як він заарештований, витримав усі тортури, не визнав себе винним у злочинах, які йому інкримінували сталінські кати, хоч вже і засудили до 15 років ув'язнення, а у березні 1941 р. раптово звільнили, поновили у лавах Червоної армії. Він пройшов усю війну, виявив себе талановитим воєначальником, а про час, коли був під слідством, згадував так: “Я знав, що було чимало людей, які відмовилися підписувати брехливі свідчення, як відмовився і я. Але небагато з них змогли пережити нелюдські тортури – майже всі вони померли у в'язницях або в'язничних лазаретах”⁸¹. А. Горбатов підкреслював, що кати-слідчі застосовували проти нього такі тортури, після яких він бажав одного – скоріше померти, лише б не терпіти фізичних мук, мордувань тіла і духу, що випали на його долю. Про це мріяло багато в'язнів сталінських катівень.

Нині з опублікованих архівних матеріалів стало відомо, що жертвами сталінських репресій за роки війни стали 200 генералів, командувачів великих військових з'єднань і угруповань⁸². Проте у жодному документі Ставки Верховного головнокомандування не знайдено занепокоєння Й. Сталіна величезними втратами особового складу армії.

Як відомо, справжнє військове мистецтво полягає у тому, щоб досягти перемоги над ворогом з мінімальними жертвами, однак, ця прописна істина “вождя народів” не цікавила. Він вважав, що як перемоги так і поразки у війні неодмінно збирають скорботний врожай, масові жертви, на його думку, це постійний супутник сучасної війни. Маючи у своєму підпорядкуванні мільйонні людські резерви, добре налагоджену систему поповнення військ новими жертвами, Й. Сталін

не переймався питанням досягнення стратегічних цілей, давав накази і директиви командувачам армій і фронтів здійснювати операції, при цьому “не шкодувати сил і не зупинятися ні перед якими жертвами”. За словами Д. Волкогонова, сталінська теза “не зупинятися ні перед якими жертвами” – не просто моральна характеристика його інтелекту, але й характеристика стратегічна, характеристика гранично негативна. Досягнення мети, за Сталіним, не повинно залежати від кількості жертв. Їх часто просто не рахували”⁸³.

Водночас офіційна радянська пропаганда, не зважаючи на мільйонні втрати особового складу, озброєння, техніки, усі найменші перемоги, досягнення приписувала “народному вождю”, “геніальному воєнному стратегу”, “мудрому керманичу” Й. Сталіну. Нині є чимало свідчень, доказів того, що за бажанням вождя його досягнення у війні були дуже завищені, про що Д. Волкогонов писав так: “Ми часто оцінюючи Сталіна залишаємо за “кадром” один з найважливіших критеріїв його „полководницької майстерності” – ціну перемоги. Сьогодні для мене цілком очевидно, і я спробував це показати у книжці, що те становище, в якому країна, армія опинилися у червні 1941 року, – прямий результат прорахунків, самовпевненості, недалекоглядності і наслідків кривавого терору людини, яка стала Верховним Головнокомандувачем [...]. Не можна було назавжди приховати правду про те, що сотні тисяч синів Вітчизни поклали свої голови через прорахунки військово-політичного керівництва, та все це замовчувалося на догоду одній людині. Так, правда часто буває гіркою, але нашому народові нічого її боятися, коли він зміг у неймовірно складних умовах, в які його поставили і “великий вождь”, і Гітлер, вистояти та перемогти”⁸⁴.

Нападом нацистської Німеччини на СРСР, катастрофічним початком війни, втратами, поголовним безладним відступом армій і фронтів радянський народ був дезорієнтований, морально і психологічно травмований. Водночас розвіялися ілюзії щодо надійного захисту “Країни Рад”, могутності і дієздатності Червоної армії, яка мала розгромити будь-якого агресора, відкинути рішучими ударами від радянських кордонів і добити на його власній території. Цю ідею нав’язувала компартійна пропаганда радянським людям у довоєнний період, запевняючи в міцності і незламності тоталітарної системи вибудованої Й. Сталіним, проте початок нищівної війни довів

протилежне, радянські люди почали ставити під сумнів пропагандистську тезу про “мудру довоєнну політику вождя народів”, його найближчого оточення.

Урядові, компартійні органи з легкої руки Й. Сталіна вважали, що багато військовослужбовців добровільно здаються в полон через гуманне ставлення нацистів до радянських полонених. Серед армійців ширювалися, підтримувані нацистською пропагандою чутки про те, що німецьке командування не застосовує жодних репресій, добре харчує, а потім відпускає полонених на роботи в колгоспи. Такої думки дотримувався начальник контррозвідувального відділу 12-ї армії полковник Рогозін.

Радянське командування вважало, що подібні “контрреволюційні чутки” про гарне поводження німців з полоненими червоноармійцями і мирним населенням можуть похитнути радянські пропагандистські версії про “криваві злочини і звірства гітлерівських людоїдів”⁸⁵.

З огляду на висловлене постає закономірне питання, чому у Й. Сталіна, державних, партійних діячів СРСР склалося негативне ставлення до червоноармійців, які потрапили у німецький полон? Варто, на наше переконання, пригадати дещо з історії цього питання. Відомо, що міжнародно-правові норми цивілізованого поводження з військовополоненими були сформульовані ще міжнародною конференцією, ініційованою російським урядом, за участі делегатів 27 країн світу у травні 1864 р. в Гаазі. в кінці її учасники ухвалили низку конвенцій: “Про мирне розв’язання міжнародних конфліктів”, “Про закони та звичаї сухопутної війни”, “Про застосування до морської війни конвенції 1864 р. про поранених і хворих”. У червні-жовтні 1907 р. відбулося засідання нової Гаазької конференції, в якій взяли участь 44 країни, було уточнено зміст чинних і ухвалено низку нових конвенцій, що регулювали ведення військових дій. Конвенція “Про закони і звичаї сухопутної війни”, прийнята 18 жовтня 1907 р., визначала відповідальність за утримання військовополонених супротивника урядами країн у стані війни, регламентувала принципи гуманного поводження з військовополоненими. Відповідно до конвенції харчування, одяг, житло мали забезпечуватися за нормами резервних військ країни, яка захопила полонених. Спроби втечі каралися лише дисциплінарно, використання праці військовополонених не повинно бути надмірним і не пов’язаним з веденням бойових дій⁸⁶.

Цих принципів дотримувався царський уряд. Відомо, що в першу світову війну в полоні перебувало 3 500 000 військовослужбовців тільки Російської імператорської армії.

Більшовицький уряд, прийшовши до влади в Росії, висловив гуманне ставлення до військовополонених, що потрапили в полон не з своєї волі. У “Зібранні узаконень і розпоряджень” від 4 січня 1918 р. за підписом Голови ради Народних Комісарів В. Леніна та управителя справами РНК В. Бонч-Бруєвича було опубліковано розпорядження “Про заснування Центральної Колегії у справах полонених і біженців”, рішення якої були обов’язковими для всіх відомств Російської Федерації⁸⁷. 4 червня 1918 р. “Известия ВЦИК” опублікувало “Декрет про визнання усіх міжнародних конвенцій про Червоний Хрест”. Радянський уряд повідомляв Міжнародний Червоний Хрест (МЧХ) у Женеві та уряди усіх держав, які визнавали Женевську конвенцію, що він буде дотримуватися усіх положень цього документу.

На підставі постанов, ухвалених радянським урядом, для колишніх військовополонених, які продовжували служити в армії, час перебування у полоні зараховувався у термін безперервної служби, якщо доведено було, що полонений використав усі засоби для його уникнення. Усі військовослужбовці Червоної армії, за винятком тих, хто добровільно здався в полон, після повернення з полону забезпечувалися одноразовою грошовою допомогою у розмірі трикратної тарифної ставки. Тим, хто втік з полону видавалася одноразова допомога в 25 карбованців. Сім’ї полонених також забезпечувалися державною допомогою⁸⁸.

Правовим документом, що визнавав радянського військовополоненого “зрадником батьківщини”, “ворогом народу” став Карний кодекс РСФРР 1926 р. За цим кодексом “здача в полон ворогу, невикликана бойовою обстановкою” передбачала розстріл з конфіскацією майна. Цілком відкидалася думка про можливість полону для червоноармійців. Проголошувалося, що радянський воїн у полон не здається⁸⁹.

У липні 1929 р. була відкрита для ратифікації урядами країн світу нова Женевська конвенція “Про поводження з військовополоненими”, в якій було враховано досвід Першої світової війни, викладено принципи гуманного поводження з військовополоненими. Зокрема, заборона на жорстоке поводження з ними, застосування силових засобів для

отримання даних військового характеру, використання полонених у зоні бойових дій, надання їм правоздатності, поширення на них загальних законів держави, що взяла їх у полон⁹⁰.

Проте Радянський Союз Женевську конвенцію 1929 р. не ратифікував, причиною слугувало те, що за ступенем наростання атмосфери підозри, шпигуноманії, за наказом Й. Сталіна, компартійні ідеологи нав'язали суспільству негативну думку про радянських полонених. Стверджувалося, що військовослужбовець Червоної армії, який потрапив у полон, – зрадник Батьківщини. Загроза полону вимагала самогубства. Бійці та командири мали застрелитися, але в полон не потрапити⁹¹.

Зауважимо, що у Статуті внутрішньої служби Червоної армії містилося положення, яке взагалі не допускало ситуації, за якої радянський воїн міг би опинитися у полоні ворога, а якщо таке траплялося, то подібні вчинки військовослужбовців розцінювалися як зрада Батьківщині з усіма належними наслідками.

А наслідки ці були надзвичайно жорстокі: полонення тягло за собою кримінальну відповідальність. 20 липня 1934 р. Й. Сталін наказав видати закон “Про зраду батьківщини”, за яким кожен, хто перейде на бік ворога, карається смертю через розстріл. “Повнолітні члени сім'ї зрадника, які проживали разом з ним, або, які знаходилися на його утриманні на момент скоєння злочину позбавляються виборчого права і висилаються у віддалені райони Сибіру на п'ять років”⁹².

24 червня 1942 р. ДКО оприлюднив постанову “Про членів сімей зрадників Батьківщини”, за якою арештовувалися і висилалися до Сибіру на 5 років дружини, батьки, повнолітні, сестри, брати і діти осіб засуджених “зрадників” – полонених, оточенців, дезертирів⁹³. Про репресії сімей йшлося також у спільному наказі НКВС, НКДБ і прокуратури СРСР від 28 червня 1942 р. “Про порядок притягнення до відповідальності зрадників Батьківщини і членів їх сімей” і спільному наказі НКВС і НКДБ “Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів сімей зрадників Батьківщини”⁹⁴.

26 жовтня 1942 р. начальник Головного управління військових трибуналів наркомату юстиції СРСР видав директиву, якою вимагав прискорити репресії членів сімей зрадників Батьківщини. З цією метою голови військових трибуналів фронтів, армій і флотів після

затвердження вироків військовими радами зобов'язані негайно направляти справи і копії вироків у згадане Головне управління для наступної передачі в НКВС для здійснення репресій на місцях⁹⁵.

Зарахувавши радянських оточенців і полонених до зрадників Батьківщини, вже з початку війни, коли німецькі нацисти зі свого боку застосовували варварські методи поводження, Й. Сталін не змінив своєї думки. Пропозиції Міжнародного Червоного Хреста про врегулювання питання щодо радянських полонених він рішуче відкинув. У серпні 1941 р. після переговорів через посередників з представниками МЧХ Й. Сталін зробив зловісну заяву: “Немає росіян військовополонених, російський солдат б'ється до смерті. Якщо він вибирає полон, то він автоматично вилучається з російської спільноти”⁹⁶.

Й. Сталін висловив думку, яка була втілена в документах і в практиці, про те, що коли радянським військовослужбовцям загрожувала небезпека полону, вони мали заподіяти собі смерть, але не здаватися ворогові.

З початком війни в умовах масового відступу військ, величезних втрат, оточення, полону виникали такі обставини, що чимало командирів стрілялися, бо знали, що вони будуть звинувачені у зраді, фактично за гріхи самого Й. Сталіна, військового командування, за допущені ними помилки і прорахунки у передвоєнні роки та в перші місяці війни.

Щоб відвести від себе провини за поразки Й. Сталін 22 липня 1941 р. організував судилище над групою генералів, на підставі сфальшованих матеріалів розстріляні командувач військами Західного фронту Д. Павлов, начальник штабу цього фронту В. Климовських, командувач військами 4-ї армії О. Коробков, начальник зв'язку фронту Л. Григор'єв та інші воєначальники. 27 липня 1941 р. про цей кривосуд було видано наказ, який зачитали у всіх підрозділах, частинах і з'єднаннях Червоної армії⁹⁷.

Природно, що військовослужбовці намагалися з'ясувати причини поразок, відступу, оточення військ німецьким Вермахтом, тому бійці і командири вели на ці теми розмови, обговорювали катастрофічну ситуацію, що сталося в початковий період війни, тим самим потрапляли під підозру особливих відділів, піддавалися репресіям. Вводився жорстокий контроль за “антирадянськими розмовами”,

панікерами, які нібито були головними призвідниками відступу частин і з'єднань.

Й. Сталін був переконаний, що діяв у передвоєнні роки правильно, мобілізувавши комуністів, каральні органи на знищення “ворогів народу”, як агентуру капіталістичного оточення. “Вождь народів” пишався тим, що саме він, а не хто інший був творцем СРСР, першої на планеті соціалістичної держави, на яку зважали у світі.

З початком війни на прикладі поразок, втрат особового складу, бойової техніки, озброєння Й. Сталін почав переконуватися у тому, чого коштували йому репресії у Червоній армії, знищення понад 40 000 командирів різних рангів і звань. Відомо, що готуючись до війни, А. Гітлер враховував те, що Червона армія фактично позбавлена військової еліти, і це було, на його думку, слушним моментом для здійснення нападу на СРСР, не чекаючи, коли будуть підготовлені нові командні кадри.

Поразки регулярної армії Й. Сталін списував на “ворожі підступи”, “вороже оточення”, “недопрацювання каральних органів”, “відлуння класової боротьби” у передвоєнні роки тощо. Він не бажав визнавати своєї провини у розв'язанні масових репресій, нависивши на безвинних військових і цивільних громадян тавро “вороги народу”. Через репресії було вбито, ув'язнено мільйони людей, і зовсім не випадково їхні рідні, близькі і далекі родичі не могли пробачити цього диктатору, не бажали гинути за нього та компартійно-радянську тоталітарну владу. Люди були свідками того, як партійні, радянські функціонери, забравши свої родини, з наближенням німецьких військ поспіхом втікали у радянський тил, залишаючи їх на поталу нацистським загарбникам на окупованій території.

З самого початку війни під підозру потрапляли бійці, командири, цивільне населення, які хоч і нетривалий час були за лінією фронту. Особлива недовіра радянських каральних органів була до населення, яке мешкало на окупованій нацистами території. Згодом у кадрових анкетах з'явилася спеціальна графа: “Були Ви чи Ваші рідні на окупованій території?” Це тавро ще довгі повоєнні роки висіло над громадянами, які залишилися в тилу німецьких військ.

Усі військовослужбовці, яким вдалося вирватися з оточення, втекти з полону, як вірогідні зрадники, запродавці, проходили фільтрацію – перевірку у спеціальних таборах, створених органами НКВС. Фактично

вони підпадали під дію сталінського карного кодексу, що носив вочевидь виражений звинувачувальний характер. Переважну більшість офіцерів судили за відповідною статтею про “самовільний відступ начальника від наданих йому розпоряджень для бою з метою сприяння противнику”. Багатьох звинувачували у “самовільному залишенні частини або місця служби”, “втеча з частини”, “самовільне залишення частини в бойовій обстановці”, “здача в полон, що не була викликана бойовою обстановкою” тощо⁹⁸.

Відповідно до сталінських законів, навіть вимушений полон, нетривале перебування військовослужбовців за лінією фронту розглядалося каральними органами як тяжкий політичний і військовий злочин, вважався зрадою Батьківщини⁹⁹.

Російський дослідник А. Уткін з цього приводу писав: “Полон для солдатів і офіцерів Червоної армії був якнайбільшим нещастям – німецький полон означав для радянських солдатів і офіцерів неймовірно бідування, а часто – смерть. Але і вихід з боєм мав жорстокі наслідки. НКВС суворо перевіряв вихідців, питаючи, як вони могли потрапити у полон живими”¹⁰⁰.

На наше переконання, питання про військовий полон радянських воїнів у роки війни вимагає певного пояснення. Однозначно можна стверджувати, що Й. Сталін, уряд СРСР порушили міжнародні угоди про військовополонених. Водночас поняття “потрапити в полон” і “здатися добровільно в полон” – різні речі. Нині ми можемо з певністю стверджувати, що мільйони радянських військовослужбовців, які героїчно билися з ворогом потрапили в полон з вини Й. Сталіна, вищого військового командування, компартійних і урядових функціонерів, саме вони не підготували країну належним чином до оборони. “Вождь народів” своїми волюнтаристськими, злочинними, безграмотними діями і вчинками перетворив країну на суцільний концтабір, винищив мільйони людей, що склали еліту радянського суспільства.

З огляду на це постає питання, чи всі ті бійці і командири, що потрапили у німецький полон стали зрадниками Батьківщини, до яких їх зарахував “рідний батько Сталін”. Цілком очевидно, що зрадників може бути навіть десятки тисяч, але чи можуть бути зрадниками сотні і мільйони бійців і командирів. Це щось неймовірно, пояснити такий феномен дуже важко і майже неможливо, крім того, від

військовослужбовців, за сталінськими репресивними, людиноненависницькими законами, вимагалось за загрози полону застрелитися. Траплялися і непоодинокі випадки, коли рядові, офіцери, генерали, потрапивши у безвихідь, позбавляли себе життя самогубством, але вимагати цього від 5-6 мільйонів червоноармійців, що потрапили у німецький полон, це вже поза людським розумом. Зринає на думку про те, що люди, які всупереч цивілізаційним, гуманним міжнародним нормам і правилам писали подібні закони, віддавали накази, були вочевидь психічно хворими.

Підтвердження цього є досить слушними міркування одного з очевидців воєнних подій Ф. Пігідо-Правобережного. “Хто, зрештою “зрадники?” – запитував він – Сто вісімдесят мільйонів “безпартійних большевиків” чи купка узурпаторів, що засіли у Кремлі й з упертістю маніяків, з нечуваною жорстокістю проводить свої криваві експерименти. На мій погляд та погляд усіх нормальних безсторонніх людей, відповідь тут зрозуміла”¹⁰¹. На думку Ф. Пігідо-Правобережного, масове потрапляння радянських воїнів у полон, було наслідком не лише помилок, прорахунків і злочинів Й. Сталіна проти народів СРСР, невмілого керівництва бойовими діями, але й небажанням цих народів воювати за сталінський тоталітарний режим. Значна частина радянських людей знала про існування праці А. Гітлера “Моя боротьба” і великих ілюзій собі не творила, але водночас “найширші кола підсоветських народів знали кров’ю викарбувані на народному тілі двадцять п’ять років сталінської тиранії. Скривавлене в сталінських катівнях народне тіло палало й кликало до боротьби, до пости за закатованих братів, дітей та близьких. Отже, кидали зброю не тому, що гітлерівський режим був хороший, а тому, що знесилене майже двадцятип’ятирічним терором населення Советського Союзу не бачило для себе іншої можливості скинути кривавий сталінський режим. З двох лих люди вибирали менше [...]. І потрібна була безмежна тупість гітлерівського оточення, щоб так фатально для себе не врахувати цих настроїв та не використати їх”¹⁰².

Безумовно, потрібно з певною упередженістю ставитися до тверджень Ф. Пігідо-Правобережного щодо масової здачі у полон військовослужбовців, як їх протест проти сталінської тоталітарної влади, помста за загиблих у голодоморах, репресіях рідних і близьких їм людей. Але чимала доля, а зерна правди є у його твердженнях.

Страшний злочин сталінського тоталітарного режиму щодо радянських військовополонених, звинувачених у “зраді Батьківщини”, довгі роки залишався державною таємницею. Невинні бійці, командири, генерали залишалися злочинцями, їхні родини, близькі зазнавали репресій, їхні права порушувалися. У 1956 р. зрештою була створена комісія під керівництвом маршала Г. Жукова, яка розглядала питання про колишніх полонених військовослужбовців Радянської армії. За результатами її діяльності урядом СРСР було прийнято таємну постанову “Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їх сімей”¹⁰³.

Частина військовополонених, тих, хто зумів довести вимушеність потрапляння у полон, було реабілітовано, сотні тисяч залишилися “зрадниками”, “запроданцями”, “колабораціоністами”. У січні 1995 р. за наслідками роботи спеціальної комісії з реабілітації жертв політичних репресій Президент Російської Федерації підписав указ “Про відновлення законних прав російських громадян – колишніх радянських військовополонених і цивільних осіб, репатрійованих в період Великої Вітчизняної війни і в повоєнний період”¹⁰⁴.

Як бачимо, указ стосується лише російських громадян, але ж серед військовополонених налічувалося сотні тисяч українців, які потрапили у полон не з своєї вини і були звинувачені у зраді Батьківщини, тобто СРСР, якого вже не існує. Мабуть, настав час, щоб наша держава вжила відповідних заходів з метою реабілітації посмертно своїх синів, які безневинно постраждали в часи сталінського тоталітарного режиму.

1.4. Пропаганда і агітація: через призму класової боротьби

Поразки, що їх зазнавали радянські війська в перші тижні і місяці війни, підривали моральний дух бійців і командирів, довіру до керівництва країни, вищого військового командування, породжували зневіру у їх здатність організувати рішучу відсіч німецьким військам, що могутньою лавиною просувалися в глиб радянської території. У військах панувала розгубленість, паніка, поширювалася хвороба під назвою “танкобоязнь”, коли бійці не знали як боротися з танковими колонами, що оточували дивізії і армії.

Зауважимо, що катастрофічна ситуація спричинена тим, що серед бійців і командирів військ належним чином не проводилася агітаційно-пропагандистська, ідеологічна робота, здатна піднести морально-психологічний дух, зміцнити впевненість у розгромі німецького агресора, що посягнув на рідну землю, знищував мирних жителів, руйнував їхні родини, грабував матеріальні ресурси. Варто звернути увагу, що серед рядових бійців, командирів середньої та й вищої ланки панувало обурення і ненависть не лише до ворога, що розпочав війну, а й ширилася критика уряду, командування, яке вчасно не попередило про можливий початок бойових дій, особливо діставалося партійним працівникам, бо саме політруки, агітатори, комісари найбільше намагалися переконати солдатів у тому, що війни не буде, позаяк між Німеччиною і СРСР було підписано угоду про ненапад. Широко пропагувалася теза про те, що у випадку агресії проти СРСР, ворогу буде завдано нищівного удару, бойові дії проходять на його території.

Зважаючи на це, зауважимо, що напередодні війни у сфері ідеологічної, політико-виховної діяльності населення та військових склалася неоднозначна ситуація. На наш погляд, найбільше шкоди у цій справі завдала угода про ненапад, більше відома як “Пакт Молотова-Ріббентропа” підписаний 23 серпня 1939 р. Цей крок Й. Сталіна та його найближчого оточення викликав здивування, занепокоєння радянського суспільства. Політична та ідеологічна переорієнтація Кремля спантеличила людей, деформувала у їх свідомості класові установки. Слово “фашизм” зникло із засобів масової інформації, з заяв і виступів державних і партійних функціонерів, хоча лише недавно у рішеннях партійних пленумів, з’їздів фашизм справедливо кваліфікувався як найнебезпечніший ворог людства, режим терористичної диктатури. У радянському суспільстві, у світогляді людей фашизм у концентрованому вигляді уособлював собою класового ворога. Несподівано почали пропагувати “дружбу” з фашизмом, просто таки на всіх рівнях пропаганди й агітації оббілювали фашизм, дезавуюючи попередні антифашистські ідеологічні установки.

У заявах радянського уряду, у виступах державних і політичних діячів, особливо у доповіді наркома закордонних справ В. Молотова на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р., Німеччину проголошено миролюбною державою. “Німеччина, – говорив у своєму

виступі В. Молотов, – перебуває у становищі держави, яка прагне до найшвидшого закінчення війни і до миру, а Англія і Франція, які ще вчора ратували проти агресії, стоять за продовження війни і проти укладення миру [...]. Наші відносини з Німеччиною [...] докорінно поліпшилися. Тут справа розвивалася по лінії зміцнення дружніх відносин, розвитку і політичної підтримки Німеччини з її прагненням до миру”¹⁰⁵.

Ми переконані, що у цих ідеологічних, політичних установах дається взнаки ідеологічна безпринципність керівників Радянського Союзу, зокрема Й. Сталіна, який безпосередньо визначав напрямки і сутність партійно-політичної агітації, пропаганди серед населення й у війську. Й. Сталін особисто дав вказівку начальнику Політичного управління Червоної армії Л. Мехлісу припинити у пресі критику на адресу гітлерівської Німеччини, заборонити вживати вислови “фашисти”, “фашизм”, мовляв, не потрібно про це писати, “у Гітлера не повинно складатися враження, що ми нічого не робимо, окрім як готуємося до війни з ним”¹⁰⁶. Як зауважував Д. Волкогонов, в ідеологічній, політичній пропаганді “поворот зроблено досить крутий, а інерцію мислення бійців та командирів, мільйонів робітників, колгоспників, інтелігенції подолати було непросто”¹⁰⁷.

Серед населення, а особливо у військових панувала певна ідеологічна розгубленість, у свідомості відбувалося зміщення класових орієнтирів через різку зміну ідеологічних установок. Окрім того, у Червоній армії продовжувалася боротьба з “ворогами народу”, було виявлено, вичищено, репресовано десятки тисяч командних кадрів, зокрема політичних працівників. Ця боротьба помітно активізувалася за керівництва Політичним управлінням Червоної армії армійського комісара 1-го рангу Л. Мехліса. Неабиякі сподівання у цій справі він покладав на комісарів, посади яких були введені в штати військових частин ще у травні 1937 р. Л. Мехліс втілював план Й. Сталіна щодо “генеральної чистки” командного і політичного складу збройних сил. Не випадково Л. Мехліс на всеармійській нараді у квітні 1938 р. нагадав присутнім слова Й. Сталіна про те, що “комісар – очі і вуха партії і уряду”. Відповідно до директиви Л. Мехліса від 17 квітня 1938 р. на комісарів покладалося завдання посилити діяльність по контролю за поведінкою всіх політичних і командних працівників, повідомляти про це в Політичне управління. Він наказував начальникам політуправлінь

округів, комісарам і начальникам політорганів частин, з'єднань, навчальних закладів двічі на рік (до 1 червня і до 1 грудня) подавати особисто йому політичні характеристики командирів, починаючи з командира полку і вище. Ці обов'язки покладалися на комісарів дивізій, бригад і корпусів¹⁰⁸. Фактично ця команда була спрямована на виявлення “політично ненадійних” командирів, начальників, політпрацівників, яких за доносами арештовували армійські каральні органи, поспіхом судили, розстрілювали, ув'язнювали в сталінському ГУЛАГу.

За приклад можна навести “чистку” командно-керівного складу Київського військового округу. У березні 1938 р. Військова рада ухвалила постанову, підписану командувачем округом командармом другого рангу С. Тимошенком, членами Військової ради комкором А. Смірновим і секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим, в якій перераховувалися “заслуги” командування округом. “У результаті великої проведеної роботи з очищення лав РСЧА від ворожих елементів і висунення з низів безмежно відданих справі партії Леніна-Сталіна командирів, політпрацівників, начальників – кадри командного, начальницького і політскладу міцно згуртовані навколо нашої партії, вождя народів тов. Сталіна і забезпечують політичну міць і успіх у справі бойової могутності частин РСЧА [...]. Військова рада ставить ключове завдання – до кінця викорчувати рештки ворожих елементів, глибоко вивчаючи кожного командира, начальника, політпрацівника, висувуючи кандидатури, сміливо рекомендуючи перевірені, віддані і молоді кадри” – наголошувалося в постанові.

Далі командування округу поінформувало Кремль, що в результаті нещадного викорчовування троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів було репресовано командирів: корпусів – 9, дивізій – 25, бригад – 9, полків – 135, укріплених районів – 4; начальників штабів: корпусів – 9, дивізій – 25, укріплених районів – 4, полків – 135, відділів штабу округу – 24¹⁰⁹.

Про підсумки боротьби з “ворогами народу” у військах говорив на засіданні Військової ради Червоної армії 29 листопада 1938 р. нарком оборони К. Ворошилов. “Під час чистки в Червоній армії в 1937-1938 рр., – наголосив він, – ми вичистили понад чотири десятки тисяч чоловік [...] За десять місяців 1938 року висунули понад 100 тисяч

нових командирів. Із 108 членів Військової ради старого складу залишилося лише 10 осіб”¹¹⁰.

На місце „вичищених” призначали нових командирів, начальників, політпрацівників. З військового погляду, як показали події недалекого майбутнього, вони здебільшого були недостатньо підготовлені, не мали практичного досвіду керівництва частинами, з’єднаннями, арміями і фронтами, особливо незадовільною були справа з політичними працівниками, яких на кінець 1938 р. у військах не доставало понад 13 000 осіб¹¹¹. Репресіям піддавалися старі, загартовані кадри з числа політичних працівників років громадянської війни, а також колишні військові фахівці царської армії, які перейшли на бік радянської влади і чесно служили у Червоній армії.

З метою заповнення вакантних посад політпрацівників широкого розмаху набрала практика призову комуністів з запасу. Упродовж 1938-1939 рр. на політичні посади було призначено 5 758 осіб, але вони, як зазначав сам Л. Мехліс, були “носіями низької дисципліни”, не мали достатнього досвіду політичної роботи серед особового складу армії¹¹².

Ліквідувати некомплект політпрацівників середньої ланки намагалися за рахунок масового висування грамотних молодих кадрів, перевірених на лояльність до влади червоноармійців і молодших командирів, їх призначали на посади заступників і помічників політруків. У 1938 р. зі звільнених у запас червоноармійців і молодших командирів, в армії залишили 5 000 осіб. За рахунок випускників шестимісячних курсів у 1939 р. було призначено на вакантні посади 8 910 заступників молодших політруків. Ці заходи все ж не могли повністю вирішити проблему кадрів політичних працівників. На вересень 1940 р. близько 4 000 посад політскладу залишилися вакантними¹¹³.

Молоді політпрацівники, що прийшли на місце репресованих, звільнених з лав Червоної армії як “неблагонадійних”, мало могли зробити для поліпшення ситуації на ниві політичної агітації і пропаганди. У своїй доповідній записці на адресу ЦК ВКП(б) від 23 травня 1940 р. начальник Політичного управління Л. Мехліс наголошував, що “вирішення проблеми кадрів політскладу була і залишається одним з головних наших завдань [...]. Якщо проблема кадрів політскладу здебільшого розв’язана кількісно, то водночас вона потерпає щодо якості. Величезний поспіх у покритті некомплекту

привів до того, що на посадах політскладу є люди, які за своїми вольовими якостями або загальним рівнем розвитку не відповідають підвищеним вимогам, що висуваються партійно-політичному апарату армії”¹¹⁴.

За свідченням Л. Мехліса, недостатнім був рівень партійної дисципліни в армійських партійних організаціях, у деяких з них комуністи “неправильно розуміють критику і самокритику і замість того, щоб направити її на підвищення бойової підготовки і зміцнення військової дисципліни, сприяють підризу авторитету начскладу”¹¹⁵. За його даними, 1938 р. парторганізаціями і партійними комісіями до партійної відповідальності було притягнуто 19 794 особи, 1939 р. – 10 814 осіб. Якщо до 1939 р. основним видом провини були „політичні злочини”, то з 1939 р. різко виокремлюються два види провин: службові злочини, за які притягнуто до партійної відповідальності 4261 військовослужбовця та морально-побутовий розклад – 3 138 осіб. Серед притягнутих до відповідальності за ці провини переважали особи начальницького складу. Як наголошував Л. Мехліс, командир без докору сумління з’являвся у п’яному вигляді на вулиці, у парку, театрі, кіно, у ресторанах нерідко командири і рядові червоноармійці п’ють горілку разом. Переважали такі види порушень військової дисципліни: суперечки рядових бійців з командирами, недодержання статутів стройової, внутрішньої, караульної служби, самовільне залишення частини, дезертирство.

Л. Мехліс визнавав, що основними причинами негативних явищ у Червоній армії були: “1) Низька воєнна культура армійських кадрів і викривлена уява про характер сучасної війни, що впливає звідси і неправильне розуміння радянської військової доктрини; 2) хибні установки у справі виховання і пропаганди в Червоній армії (гасла: непереможність Червоної армії, армія героїв, країна героїв і країна патріотів, теорія абсолютної технічної переваги Червоної армії, неправильне висвітлення інтернаціональних завдань і т. ін); 3) слабкість воєнно-наукової роботи в армії і країни, зневага уроків минулого і, зокрема, – досвіду російської армії, неповага до вивчення воєнної теорії і культ досвіду громадянської війни [...] армії потрібно прищеплювати впевненість у свої сили, у свою техніку, не вдаючись до вихвалання. Між тим, в усій системі пропаганди і агітації найширше відображені хвастощі про непереможність Червоної армії”¹¹⁶.

Л. Мехліс вважав, що порушення дисципліни зумовлене недбалим ставленням рядових і командирів до своїх службових обов'язків, слабо налагодженою пропагандою вчення марксизму-ленінізму. Роль пропаганди щодо цього недооцінювалася на всіх рівнях, мала несистемний, однобокий характер, була відірвана від важливих питань життя і діяльності армії¹¹⁷.

Радянсько-фінська війна, за час якої Червона армія зазнала відчутних втрат, виявила недостатній рівень бойової підготовки, низький моральний стан військовослужбовців. Зважаючи на це Й. Сталін у травні 1941 р. увільнив маршала К. Ворошилова з посади наркома оборони, на його місце призначивши С. Тимошенка, одразу присвоївши йому звання маршала СРСР.

Відбулися зміни і в політичному керівництві Червоної армії: 29 липня 1940 р. Політичне управління перейменували на Головне управління політичної пропаганди Червоної армії (ГУПП), його очолив армійський комісар 2 рангу О. Запорожець; 12 серпня 1940 р. указом Президії Верховної Ради СРСР був ліквідований інститут військових комісарів. На зміну військовим комісарам прийшли заступники командирів (начальників) з політичної частини¹¹⁸.

Начальник Головного політуправління пропаганди О. Запорожець, вивчаючи діяльність свого попередника Л. Мехліса, прийшов до невтішних висновків: облік політичного складу не був належним чином налагоджений. Люди вивчалися формально, лише на основі документів. Низьким був рівень теоретичної підготовки політпрацівників: лише 6,2 % мали вищу освіту, а 71,5 % не мали навіть середньої, серед заступників командирів частин і з'єднань таких налічувалося 76,9 %. Вони не стали професіоналами своєї справи. Близько половини політпрацівників Червоної армії займали свої посади менше 2 років, потребували додаткової підготовки і перепідготовки¹¹⁹.

Попри значні недоліки, виявлені в партійно-політичній роботі армійських політорганів за час діяльності Л. Мехліса, жодних оргвисновків щодо нього не було зроблено, позаяк останній належав до найближчого оточення Й. Сталіна, був відданим виконавцем усіх доручень, зокрема репресій у Червоній армії. Й. Сталін призначив його наркомом державного контролю, а згодом – заступником голови Раднаркому СРСР¹²⁰.

За той нетривалий час, що залишався до початку війни, новий начальник Головного управління політичної пропаганди О. Запорожець докладав максимум зусиль, щоб виправити недоліки й помилки в партійно-політичній роботі військових політорганів. За його наказом працівники управління підготували проект директиви “Про завдання політичної пропаганди у Червоній армії на найближчий час”, але до Й. Сталіна проект потрапив лише 20 червня 1941 р. і фактично не відповідав вимогам військового часу, який наступив через дві доби. Варто зауважити, що проект директиви почали готувати після виступу Й. Сталіна перед випускниками військових академій 5 травня 1941 р., та засідання Головної Військової ради при наркомі оборони 14 травня 1941 р.

За твердженням деяких дослідників, у своєму виступі Й. Сталін ніби дав вказівку до підготовки наступальної війни з тим, щоб випередити А. Гітлера і завдати удару по нацистській Німеччині. Це питання залишається дискусійним. На наш погляд, мав рацію Д. Волкогонів, який писав: “Вождь дав ясно зрозуміти: війна у майбутньому неминуча. Треба бути готовим до “безумовного розгрому німецького фашизму” [...]. Директива була підготовлена в дусі пропозицій Г.К. Жукова до плану стратегічного розгортання Збройних Сил СРСР, переданих у травні Сталіну, там теж говорилося про потребу “упередити противника і розгромити його головні сили на території колишньої Польщі і Східної Пруссії”. Генштаб і ГУПП вважали, що оборона може бути лише короткочасною: війська готувалися наступати. Відбити наступ і наступати”¹²¹.

За вказівками Й. Сталіна у директиві наголошувалося, що “усі форми пропаганди, агітації і виховання спрямувати до єдиної мети – політичної, моральної і бойової підготовки особового складу, ведення справедливої, наступальної і нищівної війни [...] виховувати особовий склад у дусі активної ненависті до ворога і прагнення до сутички з ним, готовності захищати нашу Батьківщину на території ворога, завдати йому смертельного удару”¹²².

Відповідно вимог Головного управління політичної пропаганди політичні органи військових округів, армій опрацьовували свої плани ведення партійно-політичної роботи у військах. У травні 1941 р. відділ політичної пропаганди 5-ї армії, що входила до складу Київського особливого військового округу, розробив “План політичного

забезпечення військових операцій під час наступу”, у якому було схарактеризовано війська німецького Вермахту. Стверджувалося, що німецька армія втратила смак до подальшого покращення військової техніки, значна частина військовослужбовців втомилася від війни, говорилося про перші ознаки занепаду моралі у німецьких збройних силах, нібито німецькі солдати незадоволені своїм становищем, а це незадоволення виливається у відкриті і приховані виступи проти війни, проти політики А. Гітлера. У цьому документі мова також йшла про те, що у збройних силах і у суспільстві поширюються антидержавні висловлювання, комуністична пропагандистська література, а також пияцтво, дезертирство, самогубства¹²³.

На думку авторів плану, ворогові треба завдати міцного блискавичного удару, щоб швидко підірвати бойовий дух, моральний стан німецьких солдатів. Цей удар Червоної армії, безумовно, призведе до наростання і поглиблення вже помітних ознак розкладу у ворожій армії, тому політичним працівникам слід напружено працювати, щоб падіння ворожої моралі посилювалося, а це буде ефективно сприяти знищенню ворога у майбутній війні.

За планом політпрацівники 5-ї армії мали розгорнути широкомасштабну політичну пропагандистську діяльність серед ворожих солдатів, з цією метою були заготовлені тексти листівок тиражем 50 000 примірників, у яких викривалися імперіалістичні плани ворога, закликали солдатів Вермахту до непослуху, переходу на радянський бік.

Радянська пропаганда намагалася зобразити німецького солдата морально і духовно розкладеним, невпевненим у собі, нестійким у бою та інші вигадки¹²⁴. У радянських засобах масової інформації активно поширювалася теза про те, що пролетаріат країни, яка виступить проти СРСР, неодмінно повстане і перейде на бік Червоної армії, солдати ворожої армії почнуть брататися з червоноармійцями. Зрозуміло, що це були міфи сталінських ідеологів, які жили ілюзіями Першої світової війни, коли часом спостерігалось братання солдатів країн які воювали. Як показала дійсність, радянські листівки, що їх скидали літаки над німецькими військами, не мали того очікуваного військовими пропагандистами ефекту. З огляду на це свідчення німецького фельдмаршала Ф. Паулюса, який під час Сталінградської битви потрапив у полон, є важливим: “Ваша пропаганда, – писав Ф. Паулюс, –

в перші місяці війни зверталася у своїх листівках до німецьких робітників і селян, одягнутих у солдатські шинелі, закликаючи їх складати зброю і перебігати у Червону армію. Я читав ваші листівки. Чи багато перейшли до вас? Лише купка дезертирів. Зрадники бувають у кожній армії, зокрема і у вашій. Це ні про що не говорить і нічого не доводить. І якщо хочете знати, хто сильніше підтримує Гітлера, так це саме наші робітники і селяни. Це вони привели його до влади і проголосили вождем нації. Це при ньому люди із околиць, парвеню, стали новими панамі. Видно, у вашій теорії про класову боротьбу не завжди сходяться кінці з кінцями”¹²⁵.

Цілком очевидно, що німецькі солдати в початковий період війни під впливом переможного наступу були сповнені віри у остаточну поразку Червоної армії. Вони не сприймали міфічних, ілюзорних закликів радянських пропагандистів, зневажливо реагували на заклики здаватися в полон, братися з червоноармійцями тощо. З цього приводу цілком справедливо писав Д. Волкогонов: “Мільйони листівок, які радянські органи спецпропаганди намагалися поширювати над окупованою гітлерівцями територією, звернули на себе увагу німецьких солдатів лише після того, як вони випили чашу поразки під Сталінградом. Прозріння на фронті приходить, як правило, не від перемог, а від поразок”¹²⁶.

Безумовно, успішні дії Червоної армії мали залежати не від випадковостей, а від повної бойової готовності військ, їх уміння зустріти агресора у всеозброєнні і вигнати його за межі рідної землі. Саме таких дій, як ми вже про це говорили, вимагала воєнна доктрина СРСР, однак вийшло зовсім навпаки, армія, країна не були готові до напруженої боротьби з нацистськими Вермахтом. На наш погляд, цілком об’єктивно з цього приводу писав відомий німецький дипломат, радник німецького посольства в Москві Г. Хільгер. “Коли відбувся німецький напад, – зазначав Г. Хільгер, – Червона армія виявилася абсолютно непідготовленою, бо Сталін до самого останнього моменту вірив, що Гітлер ніколи не насмілиться напасти на Радянський Союз і, що концентрація військ на радянському кордоні – всього лише блеф, розрахований на те, щоб добитися від нього, Сталіна, поступок в економічному або територіальному відношенні. Якби Сталін діяв інакше і вчасно дав Гітлеру зрозуміти, що сповнений рішучості на

випадок війни кинути проти нього всю міць Червоної армії, хто знає, чи не прийняла б тоді історія інший зворот”¹²⁷.

Війна набирала характеру смертельної битви за виживання. Отямлення від ідеологічних міфів та ілюзій у рядових бійців, які прийняли на себе могутній удар німецького Вермахту настало швидко, на відміну від вищого командування Червоної армії.

Водночас зазначимо, що у перші дні і тижні війни реакція як населення, так і військовослужбовців на агресію Німеччини загалом відповідала тим ідеологічним, політичним штампам і стереотипам, нав’язаним їм у передвоєнні роки. Перед початком війни ні Й. Сталін, як одноосібний керівник країни, ні політичні, партійні структури нічого не зробили, щоб психологічно підготувати населення і військових до ймовірної війни. Навпаки, Й. Сталін всіляко зневажав усіма попередженнями як своїх, так і зарубіжних інформаторів про наближення війни. Він свідомо створював враження, нібито після укладення договорів відносини СРСР і Німеччини змінилися на краще. До цього додалися сталінські заяви, з яких радянське суспільство повинно було почути, що взаємини між двома країнами не залишають бажати нічого кращого, а всі чутки про наближення війни, пояснюються діями політичних порушників спокою. Наслідком цього стало те, що в момент початку війни радянське населення було захоплене зненацька. Воно ще перебувало під впливом заспокійливих тверджень про неможливість війни. Досить поширеними залишалися шапкозакидальницькі настрої, віра в блискавичний розгром ворога, у могутність Червоної армії.

У вищому керівництві держави, командування повсякчас поставало питання про те, яких заходів треба вжити, щоб зупинити німецькі армади, переламати хід війни, вселити у бійців і командирів впевненість, піднести їх моральний дух. У цих надзвичайно складних умовах, як згадував учасник війни, білоруський письменник В. Биков штатні військові пропагандисти “нічого нового запропонувати не могли, окрім того, як звично агітувати солдатів безстрашно віддавати життя за Батьківщину. І солдати віддавали. Але зовсім не тому, що до цього їх надихали бесіди замполітів”¹²⁸.

В умовах поразок, масового відступу військ по всьому фронту, оточення німцями великих угруповань, потрапляння в полон десятків і сотень тисяч бійців і командирів Червоної армії Й. Сталіну знадобився

Л. Мехліс, якого на другий день війни останнього було призначено начальником Політичного управління Червоної армії. Й. Сталін цінував Л. Мехліса за його інквізиторську діяльність у виявленні “ворогів народу” в довоєнні роки, він ще 1920-х років входив до складу так званого “нелегального кабінету Сталіна”. “Цей кабінет, – пише Ю. Фролов, – складався з молодих фанатиків, не членів ЦК [...]. Вони ж були наймогутнішими людьми у вирішенні долі найіменитіших більшовиків. До складу цього кабінету входили О. Поскрьобишев, І. Товстуха, М. Єжов, К. Бауман, П. Поспєлов, Л. Мехліс, Є. Варга, К. Уманський та ін. Будь-яке питання внутрішньої і зовнішньої політики держави попередньо вирішувалося в цьому особливому сталінському кабінеті”¹²⁹.

Л. Мехліс, один з активних творців культу особи Й. Сталіна, проголосив і пропагував тезу: “Сталін є єдиним теоретичним спадкоємцем Леніна. Партія повинна зрештою знати правду навіть через голову сталінської простоти і скромності, так як він належить партії, так само, як партія належить йому”¹³⁰.

У роки війни Л. Мехліс залишився вірним виконавцем усіх репресивних доручень свого шефа. Відомий російський воєнний історик, учасник війни, генерал М. Павленко досить правдиво та об’єктивно схарактеризував Л. Мехліса. “Про Мехліса, – зауважує М. Павленко, – у нас якось мало пишуть, а це був рідкісний пройдисвіт. Він належав до найближчого оточення Сталіна і відзначався надзвичайною улєсливістю перед “вождем”. Самодурство Мехліса не знало меж, практично на всіх воєначальників, до яких він тимчасово “приставлявся” як член Військової Ради, Мехліс писав доноси. У своїй практичній роботі у військах він копіював методи Сталіна років громадянської війни: “підминав” під себе командувачів, учиняв перестановку командних кадрів, наганяв на них страх і в той час, ухитрявся ні за що не відповідати. Резервний і Кримський фронти, де Мехліс був представником Ставки зазнали найтяжчих поразок”¹³¹.

Варто зауважити, що в перші дні і тижні війни радянська пропаганда була неспроможна нейтралізувати пропаганду, яку вели німецькі пропагандистські органи серед населення і бійців Червоної армії. Як свідчив міністр пропаганди Рейху Й. Геббельс, проти Росії працювали офіційні і таємні радіостанції, на населення окупованої території і розташування військ німці скидали мільйони листівок. Він

писав у своєму щоденнику: “Ми працюємо на Росію за допомоги трьох таємних радіопередавачів. Тенденція першого – троцькістська, другого – сепаратистська і третього – націоналістично-російська. Всі три – різко проти сталінського режиму. Тут ми пускаємо в хід усі засоби, використовуємо кадри, що зарекомендували себе в кампанії на Заході. На офіційних радіостанціях ми ведемо дуже різку і повністю розраховану на більшовицькій менталітет полеміку проти Москви [...]. Близько 50 000 000 листівок для Червоної армії вже віддруковано, розіслано і буде скинуто нашою авіацією. Москва вилучає у населення радіоприймачі – доказ того, що наша пропаганда б’є прямо в точку”¹³².

Зазначимо, що в умовах масового відступу військ по всьому фронту паніки, хаосу німецька пропаганда мала чималі успіхи. Особливо ефективним засобом розкладу червоноармійських лав були німецькі пропагандистські листівки, які одночасно слугували перепустками для переходу червоноармійців на німецький бік. Й. Геббельс у своєму щоденнику 5 липня 1941 р. занотував, що німецькі листівки, адресовані червоноармійцям із закликом капітулювати мають велику привабливість, з ними здаються в полон цілі батальйони. За збереження цих листівок Москва запровадила смертну кару. На думку Й. Геббельса, німецької пропаганди росіяни дуже бояться. Значна частина російської пропаганди займається нейтралізацією німецької пропаганди¹³³.

Намагаючись виправити становище на фронті, президія Верховної Ради СРСР видала указ від 16 липня 1941 р. “Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів у Робітничо-Селянській Червоній армії”, за яким Головне управління політичної пропаганди було перейменоване на Головне політичне управління, армійські і флотські органи політичної пропаганди реорганізувалися в політичні відділи у частинах, з’єднаннях і військових закладах армії і флоту замість заступника командира (начальника) з політичної частини вводилась посада військового комісара, а в ротах, батареях, ескадронах – політичного керівника (політрука)¹³⁴.

Військовому комісару надавалися широкі повноваження, зокрема “своєчасно сигналізувати Верховному командуванню і уряду про командирів і політпрацівників, недостойних звання командира і політпрацівника, які своєю поведінкою ганьбили честь Робітничо-Селянської Червоної армії”¹³⁵.

Важливим завданням комісара було виховання у воїнів відваги, хоробрості, холонокровності, ініціативи, зневаги до смерті, готовності битися з ворогом до переможного кінця. Комісар був зобов'язаний допомагати командирі виконувати бойові завдання, зміцнювати його авторитет, суворо контролювати втілення в життя всіх наказів вищого командування. В обов'язки комісара входило керівництво політичними органами, партійними і комсомольськими організаціями військових частин. Всі накази по полку, дивізії, навчальному закладу набували чинності лише тоді, коли вони підписувались командиром і комісаром.

Від комісара вимагалось, “спираючись на широкі маси червоноармійців і командирів, вести нещадну боротьбу з боягузами, панікерами і дезертирами, насаджуючи твердою рукою революційний порядок і військову дисципліну. Щоб вирвати з корінням бажання до зради у військовослужбовців, військовий комісар був зобов'язаний координувати свої дії з військовою контррозвідкою – особливими відділами НКВС”¹³⁶.

Варто зауважити, що учасники війни, сучасні дослідники, публіцисти, письменники на відміну від радянської історіографії, об'єктивно і неупереджено висвітлюють роль політичних комісарів на війні. Запровадження інституту військових комісарів принижувало роль командирів у керівництві військами, свідчило про недовіру на ґрунті поразок у початковий період війни 1941 р. Усупереч очікуванням, такий підхід до вирішення завдань з підвищення стійкості військ у боях не дав бажаних результатів. На думку відомого російського дослідника М. Кірсанова, “не випадково, що саме на ті майже 15 місяців, поки існував інститут військових комісарів, випали найтяжчі поразки Червоної армії, її найбільші втрати. Саме в цей час ворог досяг найвищих успіхів на радянсько-німецькому фронті. Гітлерівські армії дійшли до Волги і Головного Кавказького хребта”¹³⁷.

Письменник-публіцист Ю. Фролов, спираючись на достовірні матеріали, писав, що окремого дослідження вимагає тема, кількості безвинних фронтовиків, що загинули з вини політкомісарів, які, як відомо, співпрацювали і “радилися” з особістами. Комісари були свого роду ідеологічними санітарами Сталіна, як і парторги на підприємствах і в колгоспах, вони також брали участь в недуже примітній перманентній чистці, що здійснювалася по всій країні – в армії і цивільному житті – аж до смерті Сталіна.

Про роль комісарів писав учасник війни письменник В. Биков: “З початком війни, – зазначав він, – майже вся партбюрократія чоловічої статі влилася в армію, зрозуміло на керівні, комісарські посади. Вчорашні партторги і партійні секретарі, які пригвинтили в петлиці шпали і ромби і нарівні з кадровими командирами взялися керувати військами. Яким це було керівництво з’ясувалося уже в перші місяці війни. Є чимало свідчень про дивовижну обстановку сум’яття, безглузких рішень, патологічної підозрілості і доносництва, що нерідко творилося за участі політичних комісарів. Багато командирів і генералів були жертвами тієї обстановки. Варто згадати хоча б одного з них, найбільш відомого властолюбця в партії і у військах, армійського комісара першого рангу Мехліса”¹³⁸.

Найбільш відверто про роль комуністичної партії, як організуючої і мобілізуючої сили в досягненні перемоги, говорив у своєму інтерв’ю І. Бехтереву, кореспонденту журналу “Родина”, відомий російський письменник, учасник війни В. Астаф’єв: “Яка там “організуюча та мобілізуюча”. Якби нами керували і командували тільки політвідділи, ми б програли війну за півтора місяці [...]. Перші наші контрудари, перші наші успіхи – це тому, що перестали їх слухати, адже вони панували на фронті – нінащо не здатні, розніжені, в словах потонувши, в самовладності, в упевненості, що можуть всім розпоряджатися. Ми на передовій – сорок – п’ятдесят осіб у роті, шкіри на долонях не залишилося – працюємо, а в них там дівки – соковиті такі [...]. У нас начальник політвідділу бригади, який жодного разу на передовій не був, сім дівок обрюхатив, ось його подвиги [...]. Зараз пишуть: комісари тут, артисти в окопах, газетники, фотокореспонденти. Та нічого схожого! Запитайте про це у справжнього чесного фронтовика, у кого мізки, ще не звихнулися. Жодних комісарів, жодного НКВС, жодних слідчих, які в кіно по окопах лазять. Та вони обробляться ще на підході до передової! Нікого там з них не було, там найголовніший Ванька – взводний із засмальцьованим пузом – бігає з пістолетом, матюкається, ну, де-небудь поблизу командир роти, а командир батальйону – це вже пан, йому окремо їсти подано і таке інше”¹³⁹.

У штабах армій і фронтів роль військових комісарів виконували представники Військових рад, призначені Ставкою Верховного головнокомандування. Як пише у своїй книзі С. Берія, зі слів свого батька, маршал Г. Жуков висловився на адресу цих представників не

дуже привітно: “Пуста справа ці члени Військової Ради. Навіщо вони мені? Вчити солдатів “Ура!” кричати? І без них прокричать. Користі від них ніякої на фронті. Хоч б тили допомогли організувати. Хоч якась користь від них була б”¹⁴⁰.

Про низьку віддачу, неефективну роботу політичних працівників свідчать документи військових політичних органів. У донесенні політичного управління Південного фронту до Головного політичного управління Червоної армії наголошувалося, що мобілізовані до армії партійні працівники з Вінницької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської областей ні у політичному, ні у військовому відношенні не підготовлені. Вони не тільки не служили у Червоній армії, а навіть не проходили періодичних військових зборів. Через незнання особливостей військової служби їх діяльність у бойових умовах не була ефективною¹⁴¹.

За документами лише з Київської і Харківської областей постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. “Про відбір комуністів для посилення партійно-політичного впливу у полках” на фронт було послано 2 500 партійних функціонерів. Усього, згідно з цією постановою, на фронт було відправлено 13 500 осіб¹⁴².

Не маючи досвіду роботи у військах, без військової підготовки, більшість цих політпрацівників гинула в боях з ворогом, потрапляла в оточення і полон, були й такі, що зуміли прилаштуватися до обстановки, уникали переднього краю. На наш погляд, мав рацію В. Биков, коли писав: “Величезна кількість партійних функціонерів, звісно, не мала ніякого бажання розставатися з “авангардною роллю” і йти у стрілецькі лави, де життя було коротшим заячого хвоста”¹⁴³.

Попри низку директив, виданих політичними структурами, пропагандистська і агітаційна робота у військах залишалася на незадовільному рівні. Член Військової ради Західного фронту, секретар ЦК КП(б) Білорусії П. Пономаренко з цього приводу 3 вересня 1941 р. писав до Й. Сталіна: “Велика слабкість політичної роботи в армії полягає в тому, що вона не відповідає на головні питання, що хвилюють бійців. Обстановка відступу турбує бійців, молодший і середній начальницький склад. З цього факту більшість робить абсолютно неправильні висновки, не вміючи собі пояснити справжні причини, а політсклад, обходить це головне питання, тому виникають

всілякі припущення про зраду, про відсутність сил, перебільшення могутності ворога тощо.

Політпрацівники і комісари обтяжені обстановкою, що давить на них, тому вони мало бувають з бійцями, мало бесідуєть з ними, з поповненням, яке прибуває, зазвичай не працюють. Маршові батальйони йдуть без політичного забезпечення, упродовж багатьох днів маршу вони перебувають у полоні фантастичних вигадок про справи на фронті. За першого ж бомбардування ешелони розбігаються, більшість потім не збирається і осідає у лісах, всі ліси прифронтових областей переповнені такими втікачами. Багато йде додому, кидаючи зброю. Спостерігається негативний, деморалізуючий вплив цих людей на населення. Місцеві партійні організацій і політоргани не проводять роботу з новими призовниками”¹⁴⁴.

Попри героїчний опір мільйонів рядових бійців і командирів, війська продовжували відступати. Рішучість зупинити ворога, змінити хід війни, перейти у наступ – таким було їхнє прагнення. Рядові бійці, що несли на собі увесь тягар війни, вимагали більш рішучої відсічі ворогові, бажали, щоб вище військове командування зуміло організувати цю відсіч, вони прагнули воювати із знахабнілим ворогом, навіть без командирів, потрапляючи в оточення, мужньо билися, гинули. Можна навести тисячі прикладів групових та індивідуальних подвигів, що їх здійснили бійці у боях з німецькими загарбниками.

Однак командування, за сталінським висловом, “ще не навчилося воювати”. Через катастрофічні поразки радянських армій і фронтів для німецьких військ відкрився прямий шлях на Москву, лише неймовірними зусиллями уряду, командуванню вдалося перекинути з радянського тилу на московський напрям достатню кількість сил, щоб зупинити ворога. Червона армія перейшла в контрнаступ, змусивши Вермахт відступати.

Але навіть в умовах наступу в армійських лавах спостерігалися негативні явища. За свідченням документів, учасників війни, політичні працівники, заступники командирів з політико-масової роботи не зуміли піднести на потрібний рівень морально-психологічний стан червоноармійців, про що свідчить наказ начальника Головного політичного управління Червоної армії Л. Мехліса від 7 грудня 1941 р. “Про ліквідацію запущеності в усій пропаганді і агітації”. У наказі наголошувалося на бездіяльності політичного складу військ, не

бажання політпрацівників йти на передову лінію для безпосереднього спілкування з бійцями, вказувалося, що політичні працівники недооцінюють пропаганду і агітацію живим словом, не проводять індивідуальні бесіди, розмови з бійцями, якнайпростішу і найдохідливішу форму виховання у червоноармійців високих патріотичних почувань, мужності, відваги, обов'язку захисту Батьківщини, мало уваги приділяють вивченню настроїв бійців, негайному реагуванню на всі негативні явища бойового життя підрозділів і частин, і, як наслідок, червоноармійці не отримують відповідей на злободенні питання. Лекторська робота запущена, читається мало лекцій і доповідей не тільки для рядового, але і для керівного складу.

На думку начальника Політуправління, комісари, політпропагандисти, захопившись друкованою продукцією, вважаючи її універсальним засобом виховання, вони забули, що друковані матеріали доходять не в усі підрозділи. Водночас, листівки, газети, брошури інші друковані видання є широким полем для ведення усної пропаганди. Л. Мехліс наказував “відновити у правах метод переконання і забезпечити правильне співвідношення каральних і виховних заходів”¹⁴⁵.

Пропаганда й агітація живим словом повинна бути спрямована на піднесення моральної стійкості у бійців і командирів, створення наступального пориву і виконання наказу товариша Сталіна “знищити усіх німецьких окупантів до єдиного, які пробралися на територію нашої Батьківщини”¹⁴⁶.

Про низький рівень політичної пропаганди у військах свідчив О. Довженко. Його вразив слабкий рівень підготовки працівників політуправління Південно-Західного фронту: “Придивився я до Політуправління ПЗФ (Південно-Західного фронту – Авт.), – писав Олександр Петрович у червні 1942 р. – Сіре воно і вбоге. Одні старі з пихою, другі просто сірі. Волосний писар Чередниченко – це просто портрет, це своєрідний фокус. Нікчемний відділ агітації і пропаганди. Я думав, що у цьому відділі працюють кращі уми і таланти країни, кращі винахідники і видумщики, що тут відбуваються наради з поточних справ, що це справжній штаб фронту, а не ця мертвечина.

Скоро півроку як на фронті. Ще мене не використано цілком. Це просто глум, і більш нічого. Газета “За Радянську Україну” слабенька. Викрики “Брати і сестри” – це замало. Газета інформує, але не орієнтує,

не підтримує дух народу – мученика в повній мірі, бо в газеті сидять, да простить мене бог, холодні люди [...]. І тому в газеті нема чогось найголовнішого. У ній нема народності, нема серця людського народного, що підноситься зараз до великих вершин героїзму, що страждає, мучиться, стогне, помиляється, проклинає часом усе на світі і терпить, терпить, терпить і надіється”¹⁴⁷.

Іншим разом, повертаючись до теми про роль преси в агітаційно-пропагандистській діяльності, її вплив на свідомість бійців і командирів, у вихованні патріотичних почувань О. Довженко оцінював її негативно: “Що найбільш дратує мене у нашій війні, – писав він, – це вульгарний, лакований тон наших газетних статей. Коли б я був бійцем безпосередньо з автоматом, я плювавсь б, читаючи протягом такого довгого часу оцю газету бодреньку панегірську мішанину чи одноманітні, бездарні сіренькі нариси без жодного натяку на узагальнення, на розкриття сили і краси героїки. Це холодна, нахабна бухгалтерія газетних паршуків, яким, по суті кажучи, у великій мірі байдуже, що народ страждає, мучиться, гине. Вони не знають народу і не люблять його. Некультурні і душевно убогі, бездухі і безсердечні, вони користуються своїм становищем журналістів і пишуть теревені однобок і сусальні, як писали до війни про соцбудівництво, обдурюючи наш уряд, який безумовно не може всього бачити. Я ніде не читав ще ні одної критичної статті ні про безладдя, ні про дурнів, а їх хоч греблею гати, про невміння евакуювати, про невміння вірно орієнтувати народ [...]. Всі наші хиби, всі болячки не викриваються, лакуються, і це дратує наших бійців і злить їх, як би чесно і сумлінно не ставилися вони до війни”¹⁴⁸.

Як засвідчують документи, учасники війни, ефективність політичної пропаганди, особливо в початковий період війни, була не досить високою. Роль військових комісарів головно зводилася до спільного з особливими відділами контролю за виконанням наказів командирів, попередження відступу частин і з’єднань, паніки, дезертирств, здачі в полон бійців і офіцерів. Чимало командирів, особливо вищого рангу, не сприймали контролю і опіки над ними з боку комісарів, “особістів”. Це було схоже на недовіру до них з боку політичного керівництва країни, сковувало їх ініціативу у вирішенні бойових завдань. Вони воліли одноосібно командувати підпорядкованими їм частинами і з’єднаннями з усією відповідальністю

за свої дії. З огляду на це, цілком обґрунтованою є думка генерала М. Потапова, командувача 5-ю армією Південно-Західного фронту, який потрапив у німецький полон. Під час допиту німці запитали його про ставлення до політичної пропаганди у Червоній армії. У протоколі допиту читаємо: “Що стосується пропаганди, генерал Потапов зазначив, що він занадто солдат, щоб її любити. Він назвав її неминучим злом. З приводу німецької пропаганди він сказав, що деякі з наших листівок дуже хороші, але є й інші, які викликають лише сміх”¹⁴⁹.

М. Потапов високо оцінив роль військових комісарів, проте він дотримувався такої думки: “Між іншим, можна бути різної думки про існування інституту комісарів, об’єктивно ж необхідно сказати, що в руських умовах на сучасній стадії розвитку війни він уявляється доцільним. Ідеально було б, звичайно, об’єднати в один прекрасний день воєнні і політико-виховні завдання в руках командира. Поки ж про втілення цього ідеалу не йдеться, війна вимагає мобілізації всіх сил для захисту Вітчизни”¹⁵⁰.

На відміну від Червоної армії у німецькому Вермахті не було політичного апарату, управління на всіх рівнях здійснювалося високо підготовленим кадровим командним складом. Є припущення, що А. Гітлер не терпів в армії політиканів, людей некомпетентних у своїй справі. Не зразу, але й Й. Сталін зрештою зрозумів, що інститут військових комісарів перемоги йому не принесе, що ефективно управляти військами може лише командний склад на основі принципу єдиноначальності, тому 9 жовтня 1942 р. інститут військових комісарів було скасовано. В указі Президії Верховної Ради СРСР говорилося, що “війна висунула великий прошарок нових талановитих командирів, випробуваних у боях і до кінця вірних своєму воїнському обов’язку і командирській честі. У суворих боях з ворогом командири Червоної армії довели свою відданість нашій Батьківщині, набули значного досвіду сучасної війни, вирости і зміцніли у воєнному і політичному відношеннях [...]. Усі ці обставини, пов’язані зі зростанням наших командних і політичних кадрів, свідчать про те, що повністю зникли підстави для існування системи військових комісарів. Понад те, подальше існування інституту Військових комісарів, може стати гальмом у покращенні управління військами, а для самих комісарів створює хибне становище”¹⁵¹.

За указом у Червоній армії впроваджувалася повна єдиноначальність: на командирів і начальників покладалася повна відповідальність за всі аспекти бойового і політичного життя частин, з'єднань і установ, замість військових комісарів вводився інститут заступників з політичної частини¹⁵².

Щодо діяльності заступників з політичної частини у дослідженнях авторів, у спогадах учасників війни оцінки неоднозначні. В. Биков писав, що інститут заступників командира з політичної частини мало чим відрізнявся від попереднього. “Шпали і ромби в петлицях політскладу залишилися старими, тільки замість нарукавних комісарських зірок в куточках петлиць з'явилися емблеми родів військ, спеціалістами яких одразу стали недавні політпрацівники. Ну і, звісно, спеціалістами з пропаганди і організованості, якої між іншим нам ніколи не вистачало”¹⁵³.

Варто зауважити, що волею Й. Сталіна часом такими організаторськими ставали люди з його найближчого оточення не зважаючи на ранги і посади. Зокрема, нарком шляхів сполучення Л. Каганович, був знятий з посади за те, що “не зумів впоратися з роботою в умовах військового часу”. Його Й. Сталін вирішив випробувати на фронті призначивши членом Військової ради і начальником політичного управління Північнокавказького фронту.

Л. Каганович писав Й. Сталінові листи, фактично доноси, в яких інформував про тяжке становище на фронті, зокрема про низький морально-психологічний стан військ, незадовільну політико-виховну роботу серед бійців і командирів. У серпні 1942 р. Л. Каганович доповідав Й. Сталіну, що головні зусилля були спрямовані на оздоровлення дисципліни, піднесення морально-політичної стійкості військовослужбовців, особливо командирів відповідно до наказу № 227 “Ні кроку назад!”.

Політуправління фронту з метою активізації діяльності військового суду і прокуратури вжило заходів: було заарештовано і розстріляно перед строем 37 дезертирів, для розгортання пропагандистської роботи на передній край послано 200 політпрацівників, які працювали у штабах частин і з'єднань. У політуправління фронту викликали заступників командирів з політичної частини, де з ними провели відповідну роз'яснювальну роботу. “Однак, – писав Л. Каганович, – результати були погані. Потрібна була вперта і велика робота, боротьба,

щоб оздоровити в першу чергу командно-політичний склад, переважна більшість якого хвора “танкобоязню”, панікерством і відступанням [...]. Повинен вам сказати, товаришу Сталін, що в політичній роботі в армії багато формального, до душі червоноармійця не добираються, але ж ми знаємо, яку величезну увагу приділяєте ви і якого значення надається справжній більшовицькій агітації і пропаганді”¹⁵⁴.

Л. Каганович доповідав Й. Сталінові, що за завданням командування і політуправління, яке він очолював особливі відділи виловлюють дезертирів, панікерів, боягузів, які відступали, з цих людей формували нові частини. З метою затримання відступаючих бійців і командирів формувалися штрафні батальйони, які не зупинялися перед застосуванням зброї¹⁵⁵.

Л. Каганович, як член Військової ради, начальник політичного управління фронту відповідальний за поразки військ, намагався перекласти вину на інших. Д. Волкогонов писав, що Л. Каганович “нічим позитивним на фронті себе не виявив. Як і Маленков, відчував себе статистом у військовій грі і простим “наглядачем” Сталіна у штабі і політуправлінні фронту [...]. Щоправда, одне “фронтове” завдання Каганович все-таки виконав успішно: у тяжкі дні і тижні прориву німців на півдні Сталін доручив йому разом з Берією налагодити роботу трибуналів, прокуратури, інших елементів каральної системи, здатної, на думку Верховного примусити людей стояти на смерть”¹⁵⁶.

Незабаром Й. Сталін належним чином віддячив Л. Кагановичу за його вірну службу, знову призначивши наркомом шляхів сполучення. Кар’єра Л. Кагановича успішно продовжувалася аж до пленуму ЦК КПРС (1957 р.), на якому він разом з Г. Маленковим, В. Молотовим, Д. Шепіловим впав жертвою внутрішньопартійної боротьби за владу.

Як свідчать політичні донесення, доповідні, що надходили з переднього краю боротьби у вищі партійні органи, серед партійних працівників було чимало людей чесних, хоробрих, відданих своїй нелегкій справі, особливо це стосується агітаторів, політруків, їх заступників, які разом з рядовими бійцями переживали всі труднощі фронтового життя. Вони разом з ними першими йшли в атаку, в розвідку, відбивали ворожі контратаки, гинули в боях з ворогом.

На наш погляд, образ саме такого агітатора вивів у своїй повісті учасник війни, київський письменник В. Некрасов “В окопах Сталінграду”. Події відбувалися під час Сталінградської битви.

Радянські війська, відбивши всі спроби німців захопити місто, готувалися до вирішального контрнаступу. В окопах бійці жваво обговорювали виступ Й. Сталіна 7 листопада 1942 р., міжнародні події. “Політпрацівники нарозхват, – писав В. Некрасов. – Полковий агітатор, наш веселий, рухливий, завжди збуджений Сенечка Лозовий, прямо з ніг валиться. Майже не з’являється на березі, лише забіжить на хвилинку у штаб радіо послухати і знову назад. А там на передовій, тільки і чутно: “Сенечка”, сюди!”, “Сенечка”, до нас!” Його так всі і звать. – “Сенечка”. І бійці і командири. Комісар навіть вичитав йому якось:

– Що ж це таке, Лозовий. Ти лейтенант, а тебе всі – “Сенечка”. Не годиться так.

А він тільки посміхається бентежно.

– Ну, що я можу зробити. Звикли. Я вже скільки разів говорив. А вони забувають [...] І я забуваю.

Так і залишилося за ним – “Сенечка”. Комісар рукою махнув. Працює як диявол [...] Ну як на нього, розсердишся?”

В. Некрасов пише про його ініціативи, вигадки у проведенні агітаційної роботи. Його дуже любили бійці. Незабаром лейтенанта С. Лозового послали у Москву на навчання, бійці довго згадували про нього, чекали на повернення. Але після навчання С. Лозового послали на інший фронт¹⁵⁷.

Це вже був новий тип агітаторів і пропагандистів, що виростили за час війни. Вони прийшли на зміну політпрацівникам, які загинули переважно на фронті, потрапили в полон, де були знищені нацистськими варварами. Говорячи про цих людей, потрібно віддати їм належну шану й повагу, саме вони розгортали агітаційно-масову роботу у військах у найтяжчий період війни. Водночас зауважимо, що з початком війни вони, сковані жорсткими ідеологічними обмеженнями, вели ідеологічну, політичну роботу під впливом традицій громадянської війни, сталінського тоталітаризму.

Часом примітивні, імпровізовані політбесіди, політінформації практично ні в чому не переконували бійців тому, бо будувалися за типом агітації напівграмотної червоноармійської маси часів громадянської війни. У цю ж війну основний контингент бійців, особливо з молоді, був набагато вище у своєму політичному розвитку, ніж червоноармійці революційних і пореволюційних років. Важливо те,

що їх непотрібно було переконувати воювати за волю і незалежність рідної країни.

В цьому підрозділі ми окреслили лише окремі питання про роль політичної пропаганди і агітації у зміцненні морально-психологічного стану військовослужбовців, зробили спробу визначити її успіхи і недоліки у перший найтяжчий період війни. З набуттям бойового досвіду Червоної армії, коли вона перейшла в наступ по всьому фронту, змінився характер політичної пропаганди, агітаційно-масової роботи, але тема окремого дослідження.

1.5. Дезертири: військові злочинці чи заручники трагічних обставин

Німецькі війська, окрилені відносно легкими перемогами, долаючи жорстокий опір Червоної армії досить швидкими темпами заглиблювалися на радянську територію, зокрема й Україну, у лавах радянських військ спостерігався безладний відступ, паніка, що охоплювала частини і з'єднання, сприяла деморалізації бійців і командирів. Військові штаби повідомляли у вищі інстанції про те, що військовослужбовці не виявляють стійкості в обороні, залишають бойові позиції. Навіть застосування зброї як проти поодиноких бійців, так і цілих підрозділів не давали бажаних результатів¹⁵⁸.

Невдалі спроби радянського командування організувати оборонні бойові дії спричиняли величезні втрати в живій силі і бойовій техніці, що своєю чергою негативно впливало на морально-психологічний стан червоноармійців. Десятки і сотні тисяч бійців і командирів охоплені панікою, поразництвом, безладно відступали по всьому фронту, в обстановці безладдя і хаосу вони почувалися покинутими напризволяще.

Червоноармійців особливо пригнічувала перспектива потрапити в оточення, а отже, і в полон. Учасник війни, письменник О. Карп'юк писав: "Нічого на світі не було страшнішого, ніж оточення. У результаті – натовпи очманілих бійців гарячково метушилися в пошуках хоч якогось виходу. Створювалося враження, що серед них зовсім немає командирів, а ті, хто був, якимось загубилися в загальному

натовпі, котрий виявився майже беззбройною сірошинельною масою. І всі дуже легко потрапляли в полон до німців”¹⁵⁹.

Залишившись без керівництва, бійці групами і поодинокі пробивалися на схід, сподіваючись приєднатися до частин і з'єднань, змушених відступати. Часом бійці вступали у бої з ворогом, знищували окремі підрозділи Вермахту, військову техніку, чимало червоноармійців загинуло в боях, багато залишилося в лісах, створюючи партизанські загони, бойові групи.

Варто зазначити, що такі негативні риси як паніка, поразництво, відступальні настрої охопили значну частину радянських військ. Особливо такі настрої брали гору там, де командування полків, дивізій, армій і фронтів саме розгубилося, було нездатне вчасно оволодіти управлінням бойовими діями військ, що значною мірою впливало на поразки й відчутні втрати Червоної армії.

Велика кількість військовослужбовців в умовах дезорганізації, безладного відступу, приреченості повірили нацистській пропаганді, сподівалися, що німецький режим на відміну від сталінської диктатури, буде гуманнішим, демократичнішим, поблажливішим до них. Вони залишалися на окупованій території надіялися перечекаати жорстокі бої, уникнути полону і коли пройде фронт повернутися до своїх домівок¹⁶⁰. Однак жорстокий окупаційний режим незабаром розвіяв у цих військовослужбовців сподівання на нацистську “демократію”, віру у “визвольну місію” Вермахту. Небагатьом із них вдалося уникнути полону, концтаборів, прилаштуватися у населених пунктах, вижити в умовах німецького “нового порядку”.

Як ми вже зазначили, поразки, відступ військ, дезорганізація, паніка, безладдя, що охопили цілі армії і фронти, сталися через прорахунки, помилки, допущені керівництвом країни, особисто Й. Сталіним, військовим командуванням, однак не зважаючи на це, вони не вважали себе винними у катастрофічних поразках Червоної армії, а всіх бійців і командирів, змушених відступати, командування вважало дезертирами. Як свідчать архівні, видруковані нині документи, колишні учасники війни, переважна більшість військовослужбовців до дезертирів зараховувалися безпідставно. Та це не заважало каральним органам ставитися до них, як до зрадників, панікерів, боягузів, які, мовляв, не бажають воювати за “соціалістичну Батьківщину”, самовільно покидають фронт, відступають у радянський тил. З метою

боротьби з цими категоріями військовослужбовців командування Південно-Західного фронту, не зумівши належним чином організувати оборону Києва 20 липня 1941 р., видало наказ “Про забезпечення агентурно-оперативної роботи з охорони тилу Південно-Західного фронту”. За наказом на шляхах відступу частин, виставлялися загороджувальні загони, які перевіряли всіх червоноармійців, виявляючи серед них зрадників, дезертирів, боягузів і панікерів.

За даними наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії тільки за перший місяць війни через “безладний відступ” було затримано і повернуто на фронт 203 867 військовослужбовців, серед яких відступаючих енкеведисти виявляли “підозрілих”. Із 1 189 осіб затриманих упродовж з 20 по 26 липня 1941 р. було виявлено 234 зрадників, 206 – боягузів і панікерів, 109 шпигунів, 26 диверсантів, 196 тих, хто вів “контрреволюційні” розмови, 408 дезертирів. За цей час енкеведисти розстріляли 505 дезертирів, з них 168 осіб – перед строем¹⁶¹.

За даними наркомату внутрішніх справ, за другу половину 1941 р. чекісти затримали у прифронтовій смузі і в тилу 638 112 військовослужбовців, із них заарештовано 82 865 осіб, 555 247 – передано у військові формування, понад 10 тис. розстріляно¹⁶².

На наш погляд, швидкий суд, без з’ясування всіх обставин провини бійців і командирів, їх покарання розстрілом – було продовження репресій, за допомоги яких командування намагалося зупинити відступ Червоної армії. Як свідчать дослідники, розгляд військовими трибуналами величезної кількості справ затриманих, запідозрених у зраді, дезертирстві, панікерстві призводив до численних “помилки”. Часто гинули безневинні люди, провини яких була не доведена. Ця практика тяглася ще з довоєнних часів, коли репресіям піддавалися огульно звинувачені “як вороги народу” десятки і сотні тисяч людей. Тепер їх списували, як тоді казали, “на війну”.

Бійців і командирів, зарахованих до категорії дезертирів, звинувачували у “самовільному відступі”, “залишенні частини, поля бою”, “боягузстві”, “панікерстві” тощо. Фактично з вини військового командування сотні тисяч червоноармійців опинилися між двох вогнів: з одного боку, вони гинули даремно від ворожих куль на фронті, з іншого, їх чекали загороджувальні загони військ НКВС, які часто безпідставно розстрілювали, передавали до військових трибуналів. З

огляду на це зауважимо, що каральним акціям Й. Сталін та вище військове командування надавали великого значення. За наказом з Москви, рішенням затвердженим ЦК КП(б)У 26 червня 1941 р., в Україні були збільшені штати військових трибуналів у Дніпропетровській, Вінницькій, Київській, Кам'янець-Подільській, Одеській, Сталінській і Харківській областях. Ці каральні органи були створені у Житомирській, Миколаївській, Сталінській, Ізмаїльській і Полтавській областях. Військові трибунали на місцях розгортали боротьбу з „підозрілими”, на думку трибунальців, нелояльними до радянської влади громадянами, ворожили диверсантами, а за наближення бойових дій включалися у виявлення і покарання червоноармійців запідозрених у дезертирстві¹⁶³.

За катастрофічних умов, що склалися на фронтах війни, зупинити деморалізовані та охоплені панікою війська було неможливо ні суворими наказами командування, ні репресивними діями військ НКВС. Як згадував очевидець подій Ф. Пігідо-Правобережний, бойові дії між німецькими і радянськими військами швидко наближалися до Київщини. Уже в першій половині липня 1941 р. населення спостерігало появу груп червоноармійців, які “самостійно відступали” з фронту, причинами свого відступу вони називали повний розгром Червоної армії, розвал фронту, дезорганізацію, паніку, коли цілі дивізії і армії були розбиті, а ті бійці і командири, які не потрапили в полон, безладно відступали під ударами німецьких військ.

“Чи було розбито їхні дивізії, я не знаю, але такого роду дезертирів було багато, – писав Ф. Пігідо-Правобережний. – Скільки їх отак “відступало”, важко сказати. Ці бійці уникали великих шляхів, бо там стояли застави НКВС. Чимало їх “осідало” у селах, у лісах і кручах. Увесь час до приходу німців, можна було спостерігати цей потік дезертирів. Ішли червоноармійці всіх національностей – татари, казахстанці, кавказці, сибіряки, навіть москалі, йшли й наші, українці. Всі вони були без краю стомлені, виснажені, голодні, дуже багато босих, ноги у виразках. Безкінечною чередою ходили вони від хати до хати, прохаючи їсти”¹⁶⁴.

Місцеве населення, співчуваючи цим бійцям, годувало їх, допомагало одягом, взуттям давало притулок, та можливості селян були обмежені, бо в умовах війни сільські жителі самі потерпали від нестачі продовольства.

Ф. Пігідо-Правобережний зазначав, що у розмовах червоноармійці “скаржилися на жахливе безладдя, яке панувало в армії. Червоноармійці завжди голодні й мусять жебрачити або красти. Білизни немає, мила немає, у багатьох – воші. Взуття здебільшого побилося, у бій мусять іти босі або обкутавши ноги ганчірками, ковдр немає. Більшість скаржилася на те, що червоноармійців залишено на власну долю, що з бійцями – лише сержанти та іноді лейтенанти із запасних, решта десь позаду. Ні командирів рот, ні батальйонових у бою ніколи немає. – Отже, таке й мають – нехай тепер самі захищають їхню “родіну”, нам цієї “родіни” не треба”,¹⁶⁵ – говорили солдати.

Варто зауважити, що подібна картина масового, безладного відступу червоноармійців спостерігалася по всьому фронту. Відомий письменник А. Кузнецов у своїй книзі “Бабин Яр” помістив розповідь рядового бійця І. Свинченка, який уникнувши полону прийшов до них додому, у Київ в кінці вересня 1941 р.

Разом зі своєю частиною І. Свинченко захищав Київ. Потім вони почали відступати. Тисячі бійців довго блукали лісами, полями, їх бомбили, косили кулеметами з повітря. Ніхто з командирів не мав уявлення, що робити. У військах панувала паніка, безладдя. Потім командири взагалі кудись зникли. Всі почали говорити, що потрібно розходитися по домівках. У всіх склалося враження що війна закінчилася, бійці кидали зброю не хотіли воювати. Мовляв, за що ж воювати, за колгоспи, за колимські табори, за злидні? Багато бійців були з України. Тут їхні домівки, дружини, діти. Росіяни, бійці інших національностей, родини яких знаходилися далеко в радянському тилу, блукали, не знаючи куди йти, або шукали німців, щоб здатися в полон¹⁶⁶.

Як пише у книзі “Бабин Яр” А. Кузнецов, для населення Києва було цілковитою несподіванкою поява великих груп червоноармійців, змушених безладно відступати. На вулиці повибігали кияни, жінки плакали, проводжаючи відступаючих. Дещо згодом, коли пройшла основна маса військ, почали з’являтися невеликі групи, поодинокі бійці і командири. “Я бачив, як вони втікають, зрозумів – це кінець. Червоноармійці – у своїй захисній, вигорілій формі, одні зі скатками, інші вже і без гвинтівок – зрідка пробігали дворами, огородами, перестрибуючи паркани. Говорили згодом, що вони забігали в будинки, благали дати цивільний одяг, і жінки давали квапливо якесь ганчір’я,

вони перевдягалися, сподіваючись зникнути. Жінки топили у вигрібних ямах безкорисну зброю і гімнастерки з розпізнавальними знаками”¹⁶⁷.

Це були ті бійці і командири, яким вдалося уникнути полону, яких радянські каральні органи вважали дезертирами, виловлювали, розстрілювали, ув’язнювали. Але чи були вони винні в тому, що дезертирами ставали через трагічні обставини, що склалися на фронті, через помилки, прорахунки військового командування, яке втратило управління військами, не дало вчасно наказу на організований відступ військам Південно-Західного фронту, які захищали Київ.

Доведені до відчаю, кинуті напризволяще своїми командирами, червоноармійці зневірилися у радянській владі, у вищому командуванні, нездатному організувати рішучу відсіч нацистському Вермахту. Безумовно, що все це позначилося на морально-психологічному стані військовослужбовців. Зазнаючи поразок, солдати починали вірити у непереможність німецької армії, не бажали вмирати за “Країну Рад”, яка нічого не зробила для швидкого розгрому німецьких загарбників. У розпачі рядові командири середньої, а часом і вищої ланки обурювалися бездіяльністю командування, відмовлялися йти у безнадійний наступ під кулі, спостерігаючи як під вогнем ворога десятками і сотнями гинули їхні товариші. У відповідь командири всіх рангів застосовували до своїх підлеглих методи примусу, перш за все зброю.

Вистачало роботи й військовим трибуналам. Ю. Фролов з цього приводу писав: “У відсотковому відношенні в трибуналі більше всього розглядалося справ про дезертирство – стаття 193-7, п. 2 УК РРФСР. Це свідчило про те, що за усієї жорстокості органів покарання 100-відсоткову дисципліну на фронтах так і не вдалося встановити, не вдалося тримати людей в абсолютній покорі. Але з іншого боку, досить значна кількість дезертирів говорить про те, що малодушних воїнів було не так мало. Потік дезертирів збільшувався, коли активізувалися військові дії. І тут трибунали виносили найжорстокіші вироки, а розстрільні команди патронів не жаліли”¹⁶⁸.

Як свідчать документи, дослідники, члени трибуналів, виносячи вироки, нерідко допускалися помилок, коли засуджували військовослужбовців, до кінця не виявивши причини дезертирства. За свідченнями самих членів військових трибуналів, які через роки написали правду про свою роботу, каральні органи під час наведення

військового порядку, дисципліни грубо порушували закон заради виконання плану по боротьбі з “ворожими елементами”. Часто співробітники НКВС, не розібравшись у провинах затриманих дезертирів, розправлялися з тисячами і тисячами невинних людей – розправлялися лише на основі голих підозр. У роки безроздільного панування НКВС відбувалося не менше порушень закону, ніж 1937 року.¹⁶⁹

Й. Сталін, отримуючи інформацію про масовий відступ військ, лютував, шукав винних у поразці, його вражала величезна кількість військовослужбовців, які потрапляли в полон, дезертирували, добровільно переходили на німецький бік. Він вважав, що армія була вичищена від “ворогів народу” в 1937-1939 рр. Сподівався, що нікому буде йти на співпрацю з окупантами. Нарком іноземних справ В. Молотов вже по війні свідчив, що Й. Сталін ліквідував “п’яту колону” напередодні війни. Інакше, мовляв, навряд, чи ми вистояли б і перемогли.¹⁷⁰

Й. Сталін був упевнений, що радянські люди під впливом масованої ідеологічної обробки, систематичного залякування, жорстоких репресій перетворюються на покірне робоче стадо, гвинтики у величезній тоталітарній державно-адміністративній системі. З них, мовляв, витравили почуття гордості і людської гідності, будь-яку здатність тверезо оцінювати жорстоку диктаторську політику і критично ставитися до сталінських прорахунків, помилок і злочинів проти власного народу.

Нині чимало дослідників стверджують, що масове потрапляння в полон, дезертирство були однією з форм виявлення антисталінського бунту у збройних силах, загалом проти виплеканого “вождем народів” тоталітарного режиму.¹⁷¹

Причини цього явища багатоликі. Після революції радянська влада жорстоко переслідувала всіх інакодумців, не згодних з репресивними методами і засобами за допомоги яких утверджувався комуно-більшовицький світогляд. Жертвами репресій стали сотні тисяч і мільйони людей, сюди долучалися скривджені під час колективізації, індустріалізації, жертви голодоморів.

В умовах окупаційного режиму багатьох жителів окупованої території страх за своє життя, прагнення пристосуватися, вижити примушували йти на співпрацю з ворогом. Цьому сприяла нацистська

пропаганда, яка наголошувала, що німці прийшли надовго, якщо не назавжди. Єдиною метою їхнього приходу, мовляв, є бажання визволити радянський народ з-під влади більшовицької диктатури.

Про велику кількість тих, хто не бажав воювати за радянську владу, за Й. Сталіна свідчать документи радянського командування фронтів, армій, дивізій, полків. Управління політичної пропаганди Південного фронту у своєму донесенні від 13 липня 1941 р. Військовій раді фронту доповідало, що за період бойових дій з 22 червня по 10 липня 1941 р. “в частинах фронту здійснено 698 дезертирств. Дезертирства здійснюються не тільки одиницями, але і групами червоноармійців зі зброєю. В окремих частинах і з’єднаннях дезертирство набрало масового характеру”¹⁷².

У донесенні говориться про те, що станом на 6 липня 1941 р. з частин 96-ї стрілецької дивізії дезертирувало 267 осіб. 30 червня під час наступу німців на позиції 176-ї стрілецької дивізії 40 бійців підняли руки і побігли до німців, закликаючи бійців наслідувати їх. 1 липня 1941 р. під час бою на бік німців перейшло 200 бійців, які тут же взяли участь у боях проти радянських військ.

Начальник відділу політичної пропаганди 18-ї армії у донесенні в управління пропаганди Південного фронту 13 липня 1941 р. писав, що приписний склад, призваний з Чернівецької області масово дезертирував з військових частин. Зі складу 60-ї гвардійської стрілецької дивізії з 5 000 осіб залишилося близько тисячі. З різних частин і з’єднань дезертирувало близько 30 % особового складу Південного фронту¹⁵. Подібні донесення десятками і сотнями поступали у вищі партійні інстанції на всіх фронтах.

Поразки на фронтах, масовий безладний відступ військ, поспішний виїзд місцевих партійних функціонерів разом з сім’ями створили у населення та військовослужбовців картину повного краху радянської влади. У багатьох населених пунктах радянські порядки підтримувалися лише загонами НКВС, винищувальними батальйонами. Спостерігалися такі масові явища, як ухилення від призову чоловіків до лав Червоної армії, часто ініціаторами виступали червоноармійці, які залишивши фронт, прийшли додому. У селах утворювалися групи з допризовників, які не вірили у перемогу Червоної армії, вони готувалися до зустрічі німецьких військ, свідомо не виконували розпоряджень радянських органів влади, спрямованих допомогти

Червоній армії. Ці групи саботували вказівки з виведення з ладу підприємств, шат, вступали в збройні сутички з підозрілими НКВС, винищувальними батальйонами. На Донбасі такі групи були викриті органами НКВС у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському, Ворошилівському районах Ворошиловградської області¹⁷³.

Подібне становище спостерігалось в багатьох районах і областях прифронтової зони України. Свідченням цього є лист О.В. Лугової, надісланий до Москви на початку війни, у якому читаємо: “Я коротко постараюся змалювати тил, де живу. Місцевість Мелітополь-Бердянськ-Осипенко. Тисячі мобілізованих з різних місць, уже зайнятих, і з прифронтової смуги ходять з місця на місце. Мети не знають. Порядку не відчують. Без обмундирування. 20 % босоніж без зброї. Дисципліна погана [...] Дехто з мобілізованих підходять до наших жінок і повідомляє погані новини. “У нас немає зброї, обмундирування, німецька техніка непереможна; розбирайте зерно, однаково йому тут пропадати, розбирайте худобу”. Народ хвилюється дуже. Керівники виїжджають, рятуються їхні дружини, які не працювали, а нас кидають на погибель; керувати були мастаки, а захищати немає нікого [...]. Газети наші не висвітлюють недоліки, замовчують їх, а це породжує зневіру”¹⁷⁴.

Як правдиво зауважила ця проста жінка, поразки Червоної армії, від якої радянські люди чекали героїчних подвигів, розгрому німецького агресора, перемог, негативно позначилися на моральному стані не лише військових, але й населення.

Чимало військовослужбовців, залишивши свої частини, уникаючи постів НКВС, намагалися перечекати в лісах, населених пунктах приходу німців, щоб пробратися до своїх родин. На околиці міста Орджонікідзе на Донбасі у грудні 1941 р. органами НКВС було виявлено понад 1 тис. бійців, які переховувалися, чекали відступу Червоної армії, щоб не потрапити у полон, оминувши застави НКВС, залишитися живими, прийти додому¹⁷⁵.

Про червоноармійців-дезертирів, про причини, що продовжували це ганебне явище, писав у своїх творах О. Довженко. У роки війни він був військовим кореспондентом, особисто спостерігав за трагічними подіями, що відбувалися на фронті, його хвилювала доля величезної кількості військовослужбовців, яких зараховували до дезертирів. На думку письменника, десятки і сотні тисяч бійців ставали дезертирами за

незалежних від них обставин, унаслідок того, що “дурноголові” генерали не вміли управляти військами, організувати оборону. О. Довженко у своїх щоденникових нотатках неодноразово говорив про потребу написати нариси на тему дезертирства, з’ясувати, чому сотні тисяч бійців і командирів вважалися дезертирами, а отже, і зрадниками Батьківщини.

“Понад два мільйони нещасних синів України, – писав О. Довженко, – блукають у прифронтовій смузі, щоб перейти до нас. А ми замість того, аби зробити усе, щоб вони хутчій перейшли і кинути їх у бій, ми холодні законники і містечкові патріоти, уже об’явили їх усіх державними злочинцями і гонимо їх у табори. Уже дехто тікає назад, проклинаючи долю. Боже, які ж бо ми нерозумні, погані вчителі і керівники. Як мало у нас очолених найвищою ідеєю братства, гуманізму, комунізму, чолості, навіть простої практичності державної, як мало у нас, по суті кажучи, любові до нашої людини, вона у нас замінена холодною формулою вірності ідеї Радянського Союзу і патетичним вигуком – “Народ безсмертний, брати і сестри!” А народ, – продовжував Олександр Петрович, – із смертних людей, що страждають, мучаться, потерпають. Кому скажу? Де ви товаришу Сталін?”¹⁷⁶.

Це був крик розпачу, зневіри у справедливість сталінської тоталітарної влади, усі принади якої О. Довженко відчув на собі. Як відомо з архівних документів і матеріалів, опублікованих останніми роками, Олександр Петрович потрапив до списку “ненадійних”, його звинувачували у націоналізмі, сталінські опричники не давали можливості друкувати праці, які, на наш погляд, найбільш правдиво, неупереджено висвітлюють історію війни.

О. Довженко дошукувався причин трагедії початкового періоду війни, прийшов до висновку, що таке ганебне явище як дезертирство, було наслідком довоєнних методів виховання молодого покоління, незнання історії своєї Батьківщини. Він засуджував сталінську концепцію про загострення класової боротьби за просування СРСР до соціалізму. Як він писав, “вчили класом”, (класовій боротьбі – Авт.), а не історії народу. “Єдина країна в світі, – наголошував Олександр Петрович, – де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж роджатися,

де плодитися дезертирам, як не у нас? Де рости слабодухим і запроданцям, як не у нас? Не вина це дезертирів, а горе. Не судить їх треба, а просити пробачення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час. Хто судитиме? Брати – слідчі з трибуналів, що розпивають горілку у їдальні з непривітним поглядом очей. Юнаки мої сліпі, горе мені з вами”¹⁷⁷.

Питання про реабілітацію дезертирів, полонених, оточенців О. Довженко ставив перед військовим командуванням, партійним керівництвом. У своєму “Щоденнику” 5 червня 1942 р. він занотував: “Сьогодні за обідом розповів верховному прокурору Топчію про тих, що блукають у прифронтовій смузі в тилу у німців і чекають долі. А їх там блукає коло мільйона. Розповів, яке враження справила на них моя стаття, як читають її, плачучи, і запропонував через нього М.С. (Хрущову – Авт.) зробити спеціальне звернення до них урядове, чи таких небораків як я. Скільки б людей ми мали в армії, скільки душ врятували, скільки недолі і нещастя б одвернули. Завтра Топчій це передасть М.С. Буду щасливий, коли мене послухають і замість карного підходу підійдуть по-людськи до нещасних людей”¹⁷⁸.

Міркування О. Довженка щодо виявлення, мобілізації, прощення оточенців, тих, хто вирвався з полону, дезертирів, які залишили поле бою в умовах паніки, розгубленості, загального безладдя, що виникло внаслідок втрати командування керівництва бойовими діями, були цілком обґрунтованими. Він писав, що відступ, оточення, захоплення в полон ворожими військами десятків і сотень тисяч військовослужбовців відбувалися через невміння Й. Сталіна, генералів і маршалів командувати військами, налагодити оборону, “через дурноголову режисуру. Думають, понадівали лампаси і вже генерали. Ні, генерал по голові, а не по штанях, по культурі, по широті поглядів, по таланту. Боже мій, скільки нещастя народу принесли наші тупоголові воєначальники і скільки ще принесуть!

Вони, – продовжував Олександр Петрович, – будуть карати ні в чім не винний народ за те, що не вміли командувати і тікали з орденами під хвостами у кобил. Каратимуть за те, що не вміють командувати, карають фактом оддачі народу в лапи німців і каратимуть за те, що народ був під німцями і мусить якимось жити, а не повісився увесь, чи не був розстріляний німцями. Одним словом, не розстрілюйте, чортові

німці, хай ще своїм трохи зостанеться, як говорив дядько, стоячи під кулями коло паркана.

– Прийдеться після війни розстріляти мільйон українців, – прицілюється уже [...]. Придивлюся до облич, прислухаюсь до розмов, порожні, хижі очі і не бачу нічого, крім кон'юнктури, що мусить скінчитись через американську допомогу. Що їм до народу”¹⁷⁹.

О. Довженко, будучи свідком жорстоких сталінських репресій у передвоєнні роки, мав цілковиту рацію в тому, що за всі біди, лиха, поразки, відступ військ, оточення, полон вже відповідають і ще довго будуть відповідати прості люди – солдати, командири, цивільне мирне населення, що з чужої волі гинули на фронтах, у німецьких і радянських концтаборах, на окупованій нацистами території.

Серед тих, хто збирався розстрілювати українців, що проживали у німецькому тилу, фактично покинуте радянською владою на поталу ворога, був якийсь “поганенький поетик”, що його О. Довженко подає під криптонімом “Д” і “N”. Цей “поетик” був переконаний, що все населення України було зрадником. У своєму “Щоденнику” Олександр Петрович 12 червня 1942 р. занотував: “Коли подумаю часом, що навіть мізерний N збирається розстріляти мільйон українців, як це недавно заявив цей гомеопатичний поетик, робиться так сумно на душі, що й не сказати. Скільки ж темної шушвалі ненавидить наш народ. Скільки нужі повзає по народному тілу”¹⁸⁰.

У своїй кіноповісті “Україна в огні” О. Довженко вивів образ дезертирів – синів колгоспника із с. Тополівка Купріяна Хуторного – Миколу та Павла, “що не знайшли в собі сили пройти мимо рідних хат, і кинувши велике товариство, приплелись додому на горе батькам і собі”. Додому з оточення повернулися червоноармійці, сусіди – товариші Миколи і Павла. Вони збиралися у клуні на обійсті Хуторних, що “перетворилася у своєрідний клуб загублених душ. Тут пилася горілка, гралося в карти, проклиналася доля і все на світі. І ніщо вже нікому не помагало. Сум і темний розпач у присмерку клуні повис над людьми, мов туман”¹⁸¹.

О. Довженко пише про трагедію, що розігралися у родині Купріяна Хуторного. Син Павло пішов служити у поліцію. Батько засудив цей вчинок. Виник конфлікт.

“Кидай зброю! – спалахнув Купріян і несподівано схопив за гвинтівку. Раптом прогримів постріл, і смертельно поранений Купріян упав з тяжким стогоном додолу”¹⁸².

Німці виловили в селі колишніх радянських військовослужбовців, які вирвалися з оточення, уникли полону й повернулися до своїх домівок. Окупанти запідозривши їх у намірах втечі до партизанів у ліси, влаштували прилюдну страту, повісивши кілька чоловік.

Подібні трагічні події спостерігалися в багатьох населених пунктах окупованої території. Спочатку німці намагалися залучати оточенців, полонених, дезертирів до праці на збиранні врожаю, на підприємствах, до служби в допоміжних формуваннях, в поліції. Згодом, коли останні почали влаштовувати саботаж, перехід до партизанів окупанти почали їх арештовувати, розстрілювати, вішати, відправляли до Німеччини на роботу.

О. Довженко засуджував тих військовослужбовців, які свідомо, добровільно залишали свої частини, здавалися в полон, дезертирували, порушивши присягу, пішовши на службу до ворога. Це були типові колаборанти, що “серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово “священна” не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні і короткозорі. Суворая дійсність скоро розкрила їм очі. Широко востаннє розкрились вони, все побачили, та було вже пізно: повисли хлопці на німецькій шибениці рядочком, як стояли, на майдані в своєму безталанному селі”¹⁸³.

Водночас О. Довженко, як свідок тих трагічних подій, бачив і про це писав у своїх творах, що оточення, полон, дезертирство, безладний відступ військ по всьому фронту відбувалися “під тиском найтяжчих обставин”.

Попри те, що якась частина полонених, дезертирів пішла на службу до німців чи навіть лояльно ставилися до “нового порядку”, окупаційні власті вважали за краще знищити їх як потенційних ворогів. Свої дії комендант, полковник Ернст фон Крауз пояснював тим, що старости, начальники поліції, рядові поліцаї тікають до партизанських загонів, дезертири збираються у банди, нападають на поліцію, саботують накази і розпорядження окупаційних адміністрацій.

Місцеве населення, партизани, що діяли в навколишніх лісах у свою чергу з підозрою і зневагою ставилися до цих горе-воєнків, які покинули свої частини, фронт залишилися на окупованій території у

той час, коли радянські війська билися з німецьким Вермахтом захищаючи рідну землю. “Партизани ловили дезертирів плаксивих і тих, що втратили віру в перемогу, хто вирішив “не тратити сили і спускатись на дно” [...]. Жінки убивали дезертирів. У жінок сини й чоловіки в армії. Вони убивали дезертирів кілками”¹⁸⁴ – писав з цього приводу О. Довженко.

Під час визволення окупованої території слідом за військами йшли війська НКВС, формування військової контррозвідки “СМЕРШ” (“смерть шпигунам”), завданням якої було “очищати” від ворожих елементів населені пункти, виловлювати диверсантів, оточенців, дезертирів. Що з ними робити – сумніву не було. Червона армія вимагала поповнення, промисловість – робочих рук, ГУЛАГ – в’язнів.

Варто зауважити, що всі затримані військами НКВС, які вирвалися з полону чи оточення, проживали в населених пунктах або знаходилися у партизанських загонах, мали пройти перевірку у збірно-пересильних пунктах (ЗПП). До збірних пунктів направлялися й цивільні особи, які були викриті за співпрацю з окупантами, вони потрапляли в категорію – “колабораціоністи”. За офіційними документами колишні військовослужбовці Червоної армії, що знаходилися в полоні й оточенні ворога”, вважалися дезертирами. Після ретельної перевірки, що могла тривати місяці, “колишніх військовослужбовців” направляли до армії, частково у штрафні батальйони, а непридатних до військової служби – на роботу в промисловість і сільське господарство. Тих, хто не пройшов перевірки, і було доведено їх зрадницьку діяльність, розстрілювали, направляли до таборів ГУЛАГу¹⁸⁵.

За радянськими законами всі засуджені вважалися військовими злочинцями, зрадниками, запродавцями, ворогами радянської влади, зазвичай вони отримували покарання не менше 10 років ув’язнення в таборах Сибіру, Колими, Караганди тощо. Після закінчення терміну ув’язнення їм не вдавалося вийти на волю, приїхати до своїх родин, стати повноправними громадянами, всі вони залишалися “злочинцями”, що “становили небезпеку своїми антирадянськими зв’язками і ворожою діяльністю”. Уряд СРСР видавав закони, розпорядження про повторні репресії колишніх в’язнів, їх відправляли на поселення у віддалені місцевості СРСР, де вони перебували під наглядом місцевих каральних органів. Ця ганебна практика продовжувалася аж до розвалу радянської імперії.

Примітки

¹ Орлов А.С. СССР-Германия: военно-политические отношения накануне агрессии (август 1939г. – июнь 1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10. – С. 20.

² Петров Б.Н. О стратегическом развертывании Красной Армии накануне войны // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 12. – С.14.

³ Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х томах. – Т.3. – М., 1971, – С.2

⁴ Фролов Ю. Крушители империи СССР. Кн.3. – Донецк, 2001. – С.181.

⁵ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. У 2-х кн. Кн.2 – К., 1990. – С.161.

⁶ Там само. – С.160.

⁷ Там само. – С.153.

⁸ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С.59.

⁹ Там само. – С.57.

¹⁰ Там само.

¹¹ Романичев Н.М. "Красная армия всех сильней" // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 12 – С.2.

¹² Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С.180.

¹³ Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С.182.

¹⁴ “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашисткой Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 289.

¹⁵ Там само. – С. 305.

¹⁶ Боффа Д. История Советского Союза. – В 2-х т. – Т. 2. – М., 1990. – С. 34.

¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Документы и материалы в трех томах. – Т.1. – К., 1980. – С.27.

¹⁸ Волкогонов Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. В 2-х кн. – Кн.2. – К., 1990. – С.195.

¹⁹ Пономаренко П.К. О некоторых важных вопросах войны // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С.208.

²⁰ Швед Е. Штрафбат // Родина. – 1991. – № 6-7. – С.61.

²¹ Ивашов Л.Г. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 1. – С.46.

²² Там само.

²³ Постановление ДКО "О преобразовании 3-го управления в Особые отделы" // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 3. – С.20.

- ²⁴ *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. – М., 2006. – С.137.
- ²⁵ Там само. – С.138.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.202.
- ²⁸ 1941 год. В 2-х кн. – Кн.2. – М., 1928. – С.476-479.
- ²⁹ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – С.74.
- ³⁰ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.211.
- ³¹ *Ивашов Л.Г.* Вказ. праця. – С.47.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – с.179.
- ³⁵ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.178.
- ³⁶ *Полян П.* Вказ праця. – С.
- ³⁷ Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С.93.
- ³⁸ Там само. – С.98.
- ³⁹ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.191-192.
- ⁴⁰ *Биков В.* Партия воевала, с кем? // Родина. – 1991. – № 6-7. – С.46.
- ⁴¹ *Сталин И.* Приказ 21 сентября 1941 г. Жукову, Жданову, Кузнецову, Меркулову // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 6-7. – С.19.
- ⁴² *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.256–257.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Довженко О.* Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С.205.
- ⁴⁶ Там само. – С.174.
- ⁴⁷ Там само. – С.182.
- ⁴⁸ Там само. – С.205.
- ⁴⁹ *Соколов Б.В.* Сталин. Власть и кровь. – М., 2004. – С.258.
- ⁵⁰ *Довженко О.* Вказ. праця. – С.201–203.
- ⁵¹ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С.304.
- ⁵² *Кудряшов С.* Обреченные триумфаторы // Родина. – 1991. – № 6-7. – С.88.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Военно-исторический журнал. – 1988. – № 8. – С.38.
- ⁵⁵ Там само. – С.39.
- ⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Швед Е. Штрафбат // Родина. – 1991. – № 6-7. – С.63.

⁵⁹ Там само. – С.61.

⁶⁰ Гофман И. Сталинская война на уничтожение. Планирование, осуществление, документы. – М., 2006. – С.104.

⁶¹ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – М., 1969. – С.391.

⁶² Гофман И. Вказ. праця. – С.105.

⁶³ Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С.309.

⁶⁴ Там само. – С.310.

⁶⁵ Полян П. Вказ. праця. – С.74.

⁶⁶ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1942 роках. – К., 2002. – С. 64.

⁶⁷ Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 91.

⁶⁸ Геббельс Й. Под нашими знаменами нас ждет победа // Откровения и признания. Нацистская вертушка о войне „третьего Рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск, 2000. – С. 317.

⁶⁹ Там само. – С. 318.

⁷⁰ Там само. – С. 321.

⁷¹ Кларк А. Крах „Блицкрига” // От „Барбароссы” до „Термінала”. Взгляд с Запада. – М., 1988. – С.95.

⁷² Гофман И. Сталинская война на уничтожение: планирование, осуществление, документы. – М., 2006. – С. 127.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Допрос русского генерал-майора Потапова, командующего 5-й советской армией // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 5. – С. 57.

⁷⁵ Швед Е. Штрафбат // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 61.

⁷⁶ Фролов Ю. Крушители империи СССР. Кн. 3. – Донецк, 2001. – С. 194.

⁷⁷ Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. У 2-х кн. – Кн. 2. – К., 1990. – С. 194, 243.

⁷⁸ Уткин А. Россия над бездной (1918г. – декабрь 1941г.). – Смоленск, 2000. – С. 402.

⁷⁹ Черушев Н.С. Удар по своим. Красная Армия: 1938-1941. – М., 2003. – С.361.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С. 195-196.

⁸² Горбатов А.В. Годы войны. – М., 1964. – С. 254.

⁸³ Черушев Н.С. Вказ. праця. – С. 361.

⁸⁴ Волкогонов Д.А. Вказ. праця. – С. 351.

⁸⁵ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С. 263.

⁸⁶ *Гофман И.* Вказ. праця. – С. 124.

⁸⁷ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – М., 2002. – С. 70.

⁸⁸ Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. – М., 1995. – С.113.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ *Полян П.* Вказ. праця. – С. 69.

⁹² *Иванов Л.Г.* Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 1. – С. 45.

⁹³ Там само. – С. 48.

⁹⁴ *Полян П.* Вказ. праця. – С. 77.

⁹⁵ Там само. С. 81.

⁹⁶ Там само. – С. 78.

⁹⁷ *Денисенко М.* Сколько их было? // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 139.

⁹⁸ *Павленко Н.Г.* На первом этапе войны // Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М., 1989. – С. 279.

⁹⁹ *Полян П.* Вказ. праця. – С. 74.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ *Уткин А.* Вказ. праця. – С. 371.

¹⁰² *Пігідо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2009. – С. 68.

¹⁰³ Там само. – С. 70.

¹⁰⁴ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К., 2000. – С. 211.

¹⁰⁵ Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 91.

¹⁰⁶ Правда. – 1939. – 1 листопада.

¹⁰⁷ *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна у 2 кн. – Кн. 2 – К., 1990. – С. 130.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ *Рубцов Ю.В.* Вдохновитель „генеральной чистки” в армии // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 5. – С. 79.

¹¹⁰ *Волкогонов Д.* Накануне войны: ошибки и просчеты Сталина // Военные страницы. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 265.

¹¹¹ Там само. – С. 264.

¹¹² *Рубцов Ю.В.* Вказ. праця. – С. 80.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. – С. 81.

¹¹⁵ *Л. Мехлис.* О работе Политического Управления Красной Армии // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 3. – С. 193-194.

¹¹⁶ Там само. – С. 195.

¹¹⁷ Там само. – С. 199.

¹¹⁸ Там само. – С. 196.

¹¹⁹ *Рубцов Ю.В.* Вказ. праця. – С. 81.

¹²⁰ Там само. – С. 82.

¹²¹ Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. документов / Сост. О.В. Хлевнюк и др. – М., 1995. – С.35.

¹²² *Волкогонов Д.А.* Триумф і трагедія... – С. 151.

¹²³ Там само.

¹²⁴ *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение: планирование, осуществление, документы. – М., 2006. – С. 78.

¹²⁵ Там само. – С. 79.

¹²⁶ *Бланк А., Хавкин Б.* Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса. – М., 1990. – С. 173.

¹²⁷ *Волкогонов Д.А.* Триумф і трагедія. – С. 318.

¹²⁸ *Хильгер Г.* Я присутствовал при этом // Откровения и признания. Нацистская вертушка о войне „третьего Рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск, 2000. – С. 94.

¹²⁹ *Быков В.* Партия воевала, с кем? // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 46.

¹³⁰ *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: 1924-1938 гг. – В 6 кн. – Кн. 2. – Донецк, 2001. – С. 151.

¹³¹ Там само. – С. 154.

¹³² *Кудряшов С.* Обреченные триумфаторы. Идея завоевать Россию была изначально неосуществима. Интервью С. Кудряшова с М.Г. Павленко // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 88.

¹³³ *Гebbельс Й.* Под нашими знаменами нас ждет победа // Откровения и признания. – С. 321.

¹³⁴ Там само. – С. 323.

¹³⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Документы и материалы в трех томах. – Т. 1. – К., 1980. – С. 81.

¹³⁶ Там само. – С. 82.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ *Курсанов Н.* “Замполиты, политруки...” // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 47.

¹³⁹ *Быков В.* Партия воевала, с кем? – С. 46.

¹⁴⁰ *Астафьев В.* Сначала снаряды, потом люди ... С писателем беседует наш корреспондент Игорь Бехтерев // Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 53-55.

¹⁴¹ *Фролов Ю.* Крушители империи СССР: 1938-1945 гг. – Кн. 3. – Донецк, 2001. – С. 187.

¹⁴² Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ). - Ф. 228. – Оп. 747. – Д. 1. – Л. 312.

¹⁴³ Родина. – 1991. – № 6/7. – С. 47.

¹⁴⁴ *Быков В.* Партия воевала, с кем? – С. 46.

¹⁴⁵ *Пономаренко П.* О некоторых важных вопросах войны // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 10. – С.

¹⁴⁶ Военно-исторический журнал. – 1988. – № 9. – С. 31-32.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ *Довженко О.* Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С. 190.

¹⁴⁹ Там само. – С. 206.

¹⁵⁰ *Федриготти Б.* Допрос русского генерал-майора Потапова, командующего 5-й советской армией // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 58.

¹⁵¹ Там само. – С. 57.

¹⁵² Указ Президиума Верховного Совета СССР „Об установлении полного единоначалия и упразднении института военных комиссаров в Красной Армии” // Советская Украина в годы Великой отечественной войны. – Т. 1. – С. 85.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ *Быков В.* Партия воевала, с кем?. – С. 46.

¹⁵⁵ *Каганович Л.М.* „Я очень лоялен и скромн”. Письма Л.М. Каганович И.В. Сталину с фронта // Источник. – 1999. – № 1. – С. 147.

¹⁵⁶ Там само. – С. 148.

¹⁵⁷ *Волкогон Д.А.* Тріумф і трагедія. – С. 362.

¹⁵⁸ *Некрасов В.П.* В окопах Сталинграда: Повесть, рассказы. – М., 1989. – С.201-202.

¹⁵⁹ *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К., 1999. – С. 63.

¹⁶⁰ *Фролов Ю.* Крушители империи СССР. 1938-1945. – Кн. 3. – Донецк, 2001. – С. 193.

¹⁶¹ *Гриневиц В.А.* Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). – К., 2007. – С. 293.

¹⁶² Там само. – С. 294.

¹⁶³ *Король В.Ю.* Трагізм 1941-го року (До 60-річчя початку В.В.В.) // Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст. – Вип. 7, ч. 1. – К., 2003. – С. 182.

- ¹⁶⁴ *Пігідо-Правобережний Ф.* „Велика Вітчизняна війна”. Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 71-72.
- ¹⁶⁵ Там само. – С. 80.
- ¹⁶⁶ *Кузнєцов А.* Бабин Яр. – К., 1986. – С. 68.
- ¹⁶⁷ Там само. – С. 18.
- ¹⁶⁸ *Фролов Ю.* Вказ. праця. – С. 316.
- ¹⁶⁹ *Фролов Ю.* Вказ. праця. – С. 302.
- ¹⁷⁰ *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. У двох кн.. – Кн.. 2. – К., 1990. – С. 248.
- ¹⁷¹ *Фролов Ю.* Вказ. праця. – С. 197.
- ¹⁷² ЦАМО. – Ф. 228. – Оп. 747. – Ед.хр. 3. – Л. 26.
- ¹⁷³ Там же. – Ф. 228, Оп. 710. – Ед.хр. 34. – Л. 107.
- ¹⁷⁴ *Ніколаєвець Ю.О.* Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К., 1998. – С. 47.
- ¹⁷⁵ *Волкогонов Д.А.* Вказ. праця. – С. 212.
- ¹⁷⁶ *Ніколаєвець Ю.О.* Вказ. праця. – С. 47.
- ¹⁷⁷ *Довженко О.П.* Україна в огні. Кіноповість, щоденник. – К., 1990. – С.168.
- ¹⁷⁸ Там само. – С. 135.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 175.
- ¹⁸⁰ Там само. – С. 191.
- ¹⁸¹ Там само. – С. 133.
- ¹⁸² Там само. – С. 29.
- ¹⁸³ Там само.
- ¹⁸⁴ Там само. – С. 26.
- ¹⁸⁵ *Полян П.* Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. – М., 1995. – С. 332.

Розділ 2

Українці і нацистський “новий порядок”

2.1. Німецька модель України: майбутня колонія рейху

Серед актуальних проблем міжвоєнної та воєнної історії Другої світової війни чільне місце посідають питання, пов'язані з планами німецьких нацистських провідників, в першу чергу А. Гітлера, щодо України. Перш за все це стосується теоретичних, ідеологічних напрацювань щодо завоювання нових територій для "Великої Німеччини", що її планував збудувати вождь німецького народу та його сподвижники. Важливе місце в німецьких планах відводилося Україні, багатій на земельні, сировинні, людські ресурси. У своїх теоретичних побудовах А. Гітлер, А. Розенберг, Г. Гіммлер, Г. Герінг та інші керівники нацистської партії і держави намагалися змоделювати майбутню Україну, яка разом з іншими територіями Радянського Союзу складала б так званий життєвий простір, за який збирався воювати Гітлер та його найближче оточення.

Варто наголосити, що завойовницькі прагнення німецьких керівних кіл щодо України мають свою досить давню історію. Важливе місце відведено Україні в планах, створеного ще 1891 року “Пангерманського союзу”.

Пангерманісти вважали, що за допомоги німецької діаспори в Російській імперії шляхом окультурення місцевого населення вони поступово оволодіватимуть територіями на Сході. З огляду на це зауважимо, що на початку 90-х рр. XIX ст. у Російській імперії проживало близько 1 800 000 німців, з яких близько 500 000 в Україні, 500 000 – у районі Волги, 150 000 – у Прибалтиці.

Пангерманський рух вбачав у їх присутності чинник експансії Німеччини на Схід й виправданням германізації цих районів. Вважаючи, що всі німці повинні бути об'єднані в одній державі, пангерманісти в кінці XIX століття проголошували своєю метою війну

проти Російської імперії і анексію Рейхом величезних територій. Вони передбачали, що німецький кордон на сході мав проходити по р. Нарві, на півночі до Пскова, потім проходити по Дніпру, далі завертає до Волги і звідти спускається до Чорного моря. Всі території на захід від цієї лінії, включаючи Україну і Крим, повинні були належати німецькому Рейху¹.

Пангерманісти розглядали Україну, з одного боку, як вигідний плацдарм для продовження загарбницької політики на Сході, з іншого боку – як економічно багатий регіон, за рахунок якого можна було б зміцнити економічне становище Німеччини. Ці положення було покладено в основу нацистської політики завоювання життєвого простору за межами Німеччини².

Кінцевою метою агресивних планів німецьких нацистів було встановлення світового панування. Для цього, на думку ідеологів і політиків з найближчого оточення Гітлера, і в першу чергу останнього, треба було розв'язати низку нагальних завдань. По-перше, потрібно було виправити несправедливе рішення Версальської угоди щодо німецького народу і відновити довоєнні кордони Німеччини. Одночасно Гітлер і його сподвижники були переконані, що західні держави не застосують контрзаходів, спрямованих проти Німеччини. Наступним кроком мала бути анексія земель і країн, які до Першої світової війни не входили до складу Німеччини. До числа таких країн і територій належали Австрія, частина Чехословаччини, західні землі Польщі та деякі прикордонні території на півночі і заході³.

Наступним завданням, що стояло перед нацистським керівництвом, було насильницьке встановлення панування Німеччини в усій Європі. Лише після того, як Німеччина опанує всю Європу, влаштує в ній “новий німецький порядок”, мобілізує всі її людські і матеріальні ресурси, вона може приступити до вирішення одного з найголовніших і найважчих завдань – знищення Росії, захопити землі, зокрема й українські. Це було метою німецьких пангерманістів, і вона перейшла у спадщину до Гітлера та його найближчого оточення. Сам фіюрер німецького народу, його ідеологи і теоретики вважали, що саме сталінський Радянський Союз був головною перешкодою до світового панування. Після знищення СРСР почнеться повільне “освоєння” загарбаних територій шляхом їх колонізації⁴.

Радянський Союз був для нацистів, особисто для А. Гітлера, не тільки пристанищем більшовицьких демонів, штаб-квартирою “комуністично-юдейської змови”, але й традиційним ворогом Німеччини, державою “недолюдей”. Образ СРСР, як образ абсолютного зла пронизував всю ідеологію нацистів, він тиражувався засобами масової інформації. В антирадянській пропаганді Радянський Союз малювався “вселенською чумою”, що погрожувала знищити європейську цивілізацію, а разом з нею й Німеччину. Компартія Німеччини в цьому випадку була слухняним інструментом цього одушевленого багатоликого кошмару⁵.

Варто зауважити, що нацисти ненавиділи Радянський Союз не тільки через те, що там при владі були комуністи. Нацистській верхівці так чи інакше була притаманна слов’янофобія загалом, і русофобія особливо, у цьому немає нічого дивного, бо це, власне, було продовженням німецької традиції “натиску на Схід”.

Нині цілком доведено, що серед верхівки нацистського Рейху махровим слов’янофобом був сам А. Гітлер. Про це свідчать його численні висловлювання, розпорядження, директиви про знищення слов’янських народів. Свої теоретичні напрацювання нацисти за наказом А. Гітлера, з початком Другої світової війни почали реалізувати на практиці.

Говорячи про агресивні плани нацистської верхівки Третього Рейху, ми не можемо не сказати також про не меншу агресивність Радянського Союзу. Як відомо, Й. Сталін та його найближче оточення не відкидали думки про реалізацію навіженої ідеї світової революції з метою нав’язати спочату Європі, а згодом і всьому світові соціалізму по-сталінськи. Нині існує серед дослідників переконання про ідентичність і схожість гітлерівської та сталінської політичних систем. Відомий російський дослідник, письменник і перекладач Г. Рудий з цього приводу пише, що за порівняння гітлеризму й сталінізму, спостерігається “ідейно-політична генетична спорідненість сталінізму з гітлерівським фашизмом, з його тоталітарною системою і звірячим расизмом. І це закономірно, бо в основі і гітлеризму, і сталінізму (при всіх їх формальній і соціально-класовій різниці) лежать насилля, свавілля, тиранія, культ авторитарної, самовладної особи (у нацистському варіанті принцип фюрерства) і глузу над людською гідністю, презирство і ворожість до демократії”⁶.

Намагаючись відіграти провідну роль у європейській політиці, Й. Сталін приходить до висновку про потребу маневру в зовнішньополітичному курсі СРСР. Для вступу СРСР до Ліги Націй було докладено чимало зусиль. Москва виявила бажання приєднатися до так званого Східного пакту, ініціатором якого виступила в 1933 р. Франція. У червні 1934 р. Й. Сталін забажав залучити до Східного пакту й Німеччину. Він виходив з того, що лише двохстороння угода між СРСР і Німеччиною не забезпечила б його країну з боку агресії останньої. Однак, як відомо, А. Гітлер відкинув цю пропозицію, заявивши, що Німеччина захищатиметься сама. Отже, ідея колективної безпеки Кремля зазнала краху. Фактично Радянський Союз залишався в ізоляції, що для радянського уряду становило небезпеку нападу з боку агресивно налаштованого нацистського вождя.

Відомий німецький дипломат, радник посольства нацистської Німеччини в СРСР Г. Хільгер у своїх спогадах вказав про справжні причини невпевненої, хаотичної поведінки Й. Сталіна в міжнародних справах. "Радянська зовнішня політика в середині 30-х років, - писав він, - виначалася глибоко вкоріненим страхом радянського уряду перед націонал-соціалістичною агресією. Цей страх спонукав Москву вступити в Лігу Націй і повести вперту, рішучу боротьбу за визнання принципу: "Неподільність світу і колективна безпека". Одночасно Кремль, напружуючи всі сили, розпочав гонку з часом, прагнучи забезпечити країну в політичному, економічному, ідеологічному і воєнному відношенні. Усередині країни і за її межами він бачив тільки ворогів. Вбивство Кірова 1 грудня 1934 р. розв'язало такий терор, який за своєю інтенсивністю і протяжністю перевершив всі, що мали місце раніше. Це породило страх перед шпигунами і ворожою діяльністю, який систематично підігрівався зверху; радянські громадяни, які викликали найменшу підозру, що вони мають якісь контакти з закордоном і іноземцями, безжально ліквідовувались НКВС"⁷.

Далі автор писав, що упродовж чотирьох років комуністична партія пережила потрясіння, викликані чисткою гігантського масштабу, жертвою якої стала переважна частина керівного прошарку старих більшовиків. Й. Сталін в той час, коли вимагалась абсолютна концентрація всіх сил, не бажав терпіти поряд з собою жодного, від кого міг походити хоча б найменший мовчазний сумнів, а тим паче загроза його посяганням на одноосібну владу. Радянський режим

вживав відчайдушних зусиль, щоб утвердити себе перед загрозою небезпеки, яка, як вважав Й. Сталін, виходила від Німеччини⁸.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацисти переслідували глобальні цілі: викорінення комунізму у всіх його проявах; максимальне нищення євреїв; боротьбу проти слов'янства як неповноцінної спільноти, що стояла на заваді арійської вищої раси, яка покликана виконати свою месіанську роль; колонізацію східних територій, в першу чергу України.

Нацистське керівництво, особисто А. Гітлера особливо турбувало продовольче забезпечення німецького народу. Для них недалеким прикладом були роки Першої світової війни, коли в Німеччині сталася кризова ситуація в постачанні населення всім необхідним, в першу чергу продовольством.

1939 р., напередодні розв'язання Другої світової війни, думки стосовно голодування німців в роки Першої світової війни А. Гітлер висловив у розмові з Верховним комісаром Ліги Націй Буркхардом. Ведучи мову про зовнішньополітичну діяльність нацистського уряду, Гітлер довірливо поділився зі своїм співрозмовником планами на майбутнє. “Все, що я роблю, - наголосив А. Гітлер, - спрямовано проти Росії. Захід такий дурний і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений знайти взаєморозуміння з руськими, розбити захід, а потім всіма моїми об'єднаними силами повернути проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми знову не голодували, як в останній війні”⁹.

Гіркий досвід змусив А. Гітлера приділяти велику увагу питанню підготовки війни у продовольчому відношенні. З 1932 по 1939 р. сільськогосподарське виробництво Німеччини збільшилось на 20 % без розширення посівних площ попри скорочення робочої сили, зайнятої в сільському господарстві. На 1939 р. в Німеччині були створені резерви зерна в 6-6 500 000 тонн і жирів в 500-600 000 тонн, у вартісному вимірі її залежність від ввозу продовольства з-за кордону складала 20 %, а по жирам – до 50 %. На випадок війни передбачалося скоротити вживання м'яса на 68 відсотків, а жирів на 57 % порівняно з мирним часом. Отже, продовольче становище не дозволяло Німеччині вести затяжну війну. Для розв'язання продовольчої проблеми керівні кола Рейху вбачали за потрібне захопити продовольчі ресурси сусідніх країн, головним чином у східних районах, зокрема в Україні¹⁰.

Питання завоювання нових територій для німецького народу, забезпечення його всім необхідним, в першу чергу продовольством, а промисловість сировиною, було одним з головних питань у теоретичних і ідеологічних напрацюваннях А. Гітлера з самого початку його політичної діяльності.

Погляди щодо завоювання східних територій, плани нападу і знищення Радянського Союзу, експлуатацію людських, матеріальних ресурсів відображені в одній із головних праць А. Гітлера “Моя боротьба”, що побачила світ у 1925 р. в Мюнхені, особливо у цьому контексті важливий розділ “Східна орієнтація або східна політика”.

Уже в перших рядках А. Гітлер виклав мету написання розділу: “Ставлення до Росії я вважаю необхідним піддати особливому розгляду. І це з двох причин: 1. Ця проблема має вирішальне значення для всієї зовнішньої політики Німеччини загалом; 2. Ця проблема є пробним каменем, на якому перш за все перевіряються політичні здібності нашого молодого націонал-соціалістичного руху, на цьому пробному камені ми перевіряємо, наскільки справді ми здатні ясно мислити і правильно діяти”¹¹.

А. Гітлер писав, що до молодого націонал-соціалістичного руху вливаються люди, які сповідують застарілу зовнішню політику Німеччини. Особливо це спостерігається в урядових колах. Вони визначають зовнішню політику, яка не відповідає новим вимогам, що постають перед німецьким народом. Тому він, А. Гітлер, поставив за мету розробити “найважливішу проблему всієї нашої зовнішньої політики, тобто, питання про ставлення наше до Росії”¹².

На думку А. Гітлера, під зовнішньою політикою слід розуміти врегулювання взаємовідносин одного народу з рештою народів світу. Так ось, німецькі націонал-соціалісти повинні сказати, що зарубіжна політика майбутньої народницької держави буде виходити з наступного: “Наша держава, - зазначав А. Гітлер, - перш за все буде прагнути встановити здорову, природну, життєву пропорцію між кількістю нашого населення і темпом його зростання, з одного боку, і кількістю і якістю наших територій, з другого. Тільки так наша зарубіжна політика зможе належним чином забезпечити долю нашої раси, об’єднаної в нашій державі”¹³.

А. Гітлер пояснював, що здорова пропорція – це таке співвідношення між вказаними величинами, яка цілком і повністю

забезпечить прожиття німецького народу за рахунок власної землі. Отже, щоб німецький народ міг забезпечити собі справжню свободу існування, йому потрібна досить велика територія. Величина ж території має значення для держави не тільки з точки зору чисто продовольчої, але й з точки зору воєнної і загальнополітичної. Цю територію ще потрібно й захистити. Що стосується німецького народу, то Німеччина може забезпечити своє майбутнє лише як світова держава. Нині ж завдяки неправильній зарубіжній політиці керівників німецької держави, німецька нація втратила інстинкт самозбереження¹⁴.

У своїй праці А. Гітлер чимало місця відводить викладу своїх поглядів на питання про повернення переможної і розчленованої Німеччини в лави великих країн і створення держави нового типу. Така держава, на думку А. Гітлера, повинна будуватися на расових принципах і об'єднати всіх німців, зокрема тих, які проживали за межами Німеччини. Для цього націонал-соціалістам необхідно повести сміливу і планомірну боротьбу проти тієї бездарної і безплідної зарубіжної політики, яку до цього часу німецькі державні діячі нав'язували народу. На думку А. Гітлера, потрібно звільнитися від всіляких традицій і забобонів, об'єднати усіх німців і рухатись шляхами, що приведуть на нові землі і цим самим німецький народ звільниться від небезпеки назавжди зникнути або потрапити в рабство до інших народів¹⁵.

Говорячи про потребу завоювання нових земель, А. Гітлер у той самий час зневажливо зазначав, що німецька буржуазія, яка остаточно позбавлена творчого політичного передбачення, просторікувала про відновлення Німеччини в кордонах 1914 р. Ця вимога, наголошував А. Гітлер, є політичним безглуздям, що межує зі злочином. Вона абсолютно не враховує того, що кордони Рейху 1914 року не відповідали історичній логіці. У дійсності вони не могли вважатися доскональними з точки зору об'єднання німецької нації, а також нерозумними з точки зору воєнної діяльності. Кордони не були результатом зважених політичних рішень, а склалися внаслідок випадку, це були тимчасові кордони, а не результат політичної боротьби, яка ще остаточно не закінчена. Уроки минулого, наголошував фюрер, ще й ще раз нас учать тільки одному: метою всієї нашої зовнішньої політики повинно бути придбання нових земель.

Разом з тим фундаментом всієї нашої внутрішньої політики повинен бути новий, міцний, єдиний націонал-соціалістичний світогляд¹⁶.

А. Гітлер, відкидаючи застарілі підходи німецьких урядових кіл щодо кордонів, писав, що націонал-соціалісти прагнуть втілити в життя власну зарубіжну політику з тим, щоб німецький народ одержав такі території, які йому потрібні. При цьому корисні такі землі, які безпосередньо прилягають до німецьких корінних земель. “Ми, націонал-соціалісти, - наголошував А. Гітлер, - абсолютно свідомо ставимо хрест на всій німецькій зарубіжній політиці довоєнного часу. Ми хочемо повернутися до того пункту, на якому перервався наш старий розвиток 600 років тому. Ми хочемо призупинити одвічний німецький потяг на південь і захід Європи і звертаємо наші погляди на Схід. Ми остаточно рвемо з колоніальною і торговою політикою довоєнного часу і свідомо переходимо до політики завоювання нових земель в Європі. Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, які їй підлягають”¹⁷.

“Сама доля, - зазначав Гітлер, - вказує нам перстом. Росія опинилася в руках більшовиків. І зовсім не слов'яни заклали міць і силу російської держави. Цим Росія зобов'язана германському прошарку, який нині повністю і остаточно знищений. Ця величезна східна держава приречена на загибель”¹⁸.

А. Гітлер наголошував, що широкі степи на Сході можна захопити порівняно легко після поразки Росії. “Це німцям буде коштувати не так багато крові. Поки нашій державі не вдалося забезпечити кожного німця на століття вперед достатньою кількістю землі, ніхто не повинен вважати, що наше становище надійне. Ніколи не забувайте, - звертався він до німців, - що найсвятішим правом є право володіти достатньою кількістю землі, яку ми самі будемо обробляти. Не забувайте ніколи, що найсвятішою є та кров, яку ми проливаємо в боротьбі за землю”¹⁹.

Прийшовши до влади, А. Гітлер почав реалізацію програми будівництва “Великої Німеччини”, для чого й був потрібен життєвий простір на Сході, але на шляху до завоювання нових територій у східному напрямку стояв Радянський Союз. Свої плани завоювання нових територій фюрер обґрунтовував у виступах, меморандумах, розмовах у найближчому оточенні.

Виступаючи 3 лютого 1933 р. перед головнокомандувачами сухопутних військ і військово-морських сил, А. Гітлер наголосив: “Ціль всієї політики в одному: знову завоювати політичну могутність. На це повинно бути націлене все державне керівництво”. Фюрер виклав програму внутрішньої перебудови країни в галузі економіки, ідеології, будівництва збройних сил “як найважливішої передумови для досягнення мети – завоювання політичної могутності”²⁰.

“То як же слід використати політичну могутність, коли ми її здобудемо?” – запитував А. Гітлер присутніх. І відповідав: “Можливо відвоювання нових ринків збуту, можливо – і, мабуть, це краще – захоплення нового життєвого простору на Сході і його нещадна германізація. Очевидно, що нинішнє економічне становище може бути змінено тільки за допомоги політичної могутності і боротьби”²¹.

Будучи лютим поборником марксистської, більшовицької ідеології, А. Гітлер закликав присутніх до боротьби з цим злом: знищити марксизм із корінням, зробити все, щоб молодь, особливо військовозобов’язані, населення Рейху не були заражені пацифізмом, марксизмом, більшовизмом. На його переконання, виховання молоді, усього німецького народу може врятувати тільки боротьба²².

У своїх промовах, меморандумах, працях, що стосувалися підготовки Німеччини до майбутньої війни проти СРСР, Гітлер неодноразово наголошував, що він є месією і покликаний врятувати Західну Європу та й увесь світ від загрози більшовизму. У своєму меморандумі, написаному у серпні 1936 р. “Про економічну підготовку до війни” він зауважив, що Німеччина завжди буде розглядатися як основний бастион західного світу за відбиття більшовицького натиску. А. Гітлер вважав, що це не радісна місія, просто так склалися обставини, обумовлені невдалим географічним розташуванням Німеччини у Європі. Але від такої долі не втечеш²³.

На думку фюрера, в Європі є лише Німеччина, Італія і ще, можливо, Японія, що здатні були в той час протистояти світовій загрозі з боку Радянського Союзу. Перемога більшовизму принесе страшену соціальну катастрофу, якої не переживало людство з часі загибелі античних держав, всій густонаселеній Європі, в тому числі й Німеччині. Неможливо передбачити усіх наслідків цієї катастрофи, тому Німеччина зобов’язана всіма силами і засобами забезпечити своє існування перед загрозою цієї катастрофи. Всі інші міркування

відступають на задній план, як такі, що не мають абсолютно ніякого значення²⁴.

Наступним, вирішальним кроком до розв'язання війни проти Радянського Союзу були події, пов'язані з проведенням 8-14 вересня 1936 р. з'їзду нацистської партії, у перший день якого була відкрита виставка під назвою "Всесвітній ворог № 1 – всесвітній більшовизм". На відкритті з'їзду його учасникам була оголошена антирадянська прокламація, автором якої був фюрер. "Все те, що ми постійно стверджували про величезну світову небезпеку другого тисячоліття християнської історії, стає жахливою дійсністю [...]. У той час, як буржуазні державні діячі розводяться про неутручання, міжнародний єврейський революційний центр у Москві намагається за допомоги радіопередач і тисяч фінансових та агітаційних засобів революціонізувати наш континент"²⁵.

На з'їзді А. Гітлер виступив з полум'яною промовою, яка збудила бурю емоцій, безмежну підтримку політики обожнюваного вождя німецького народу. У ній чимало було відведено відносинам з Радянським Союзом, який нібито готувався до нападу на Німеччину. Гітлер не закликав відверто до превентивного удару по СРСР, переконував світову громадськість у своїй миролюбності, давав зрозуміти, що якщо Німеччина і готується до війни, то виключно оборонної, бо більшовизм складає загрозу для Європи і всього світу²⁶.

Зупинившись на економічному становищі Німеччини, А. Гітлер наголошував, що проблеми забезпечення продовольством німецького народу, сировиною промисловості, можна розв'язати лише за рахунок придбання нових земель на Сході. Не останнє місце у цих планах належало Україні. "Якщо б ми мали в своєму підпорядкуванні незчисленні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру і безмежні урожайні ниви України [...] німецький народ купався б у розкошах"²⁷. Гітлер переконував своїх партійних соратників, що рано чи пізно, але неодмінно потрібно буде робити упевнені кроки в реалізації давно задуманих планів у просуванні на Схід.

Одним з вирішальних кроків до розв'язання Другої світової війни і наступного розгрому Радянського Союзу була нарада за участю Гітлера та найвищих військових і державних діячів, що відбулася 5 листопада 1937 р. На нараду було запрошено шість осіб, зокрема фельдмаршала фон Бломберга, військового міністра і головнокомандувача збройними

силами; генерала барона фон Фріча, головнокомандувача сухопутними військами, адмірала Редера, головнокомандувача ВМС; генерала Геринга, головнокомандувача ВПС; барона фон Нейрата, міністра закордонних справ; полковника Хоссбаха, ад’ютанта Гітлера. Все, що було сказано на нараді, через кілька днів втілювалося у надтаємний меморандум, у якому було зафіксовано для історії поворотний пункт в долі Німеччини і всього світу. Це меморандум фігурував на Нюрнберзькому судовому процесі, як важливий документ про злочини нацистської верхівки проти людства.

Нарада розпочалася виступом А. Гітлера, який попередив присутніх, що питання, винесені на обговорення, не підлягають розголошенню. Він зауважив, що ця його промова є “результатом довгих роздумів і досвіду, набутого ним за чотири з половиною роки перебування при владі”.

Гітлер застеріг присутніх: це настільки важливо, що у випадку його смерті все сказане ним, слід вважати його останньою волею і заповітом²⁸. “Мета німецької політики, - заявив Гітлер, - є забезпечення безпеки, збереження і кількісного зростання німецького народу. Отже, мова йде про проблему простору”²⁹. Він пояснив, що німці мають право на більший життєвий простір, ніж інші народи, тому майбутнє Німеччини повністю залежить від вирішення цього питання. Життєвий простір для німецького народу потрібно шукати не в далеких колоніях, за океаном, а по сусідству з Німеччиною, в Європі.

А. Гітлер обґрунтовував потребу здобуття нових територій для Німеччини. Це мають бути землі, придатні, в першу чергу, для ведення сільського господарства, щоб назавжди вирішити продовольчу проблему для німецького народу, чисельність якого буде постійно зростати³⁰.

Малюючи плани розв’язання економічних проблем, будівництва могутніх збройних сил, фюрер наголосив, що “в наших політичних розрахунках варто враховувати наступні фактори, що можуть стати на заваді: Англія, Франція, Росія і сусідні більш дрібні держави. Для вирішення німецького питання може бути тільки один шлях – шлях насилля, а він завжди пов’язаний з ризиком [...] Якщо керуватися рішенням застосування сили, пов’язане з ризиком, то тоді залишається дати відповідь на питання: Коли? і Як?”³¹

Перед присутніми Гітлер виклав кілька варіантів війни проти своїх головних противників, побіжно торкнувшись питання про вирішення австрійської, чеської, польської проблем, що стояли на шляху реалізації його загарбницьких планів.

Отже, А. Гітлер оголосив про своє остаточне рішення стати на шлях війни. У присутніх на нараді, тих, кому належало в майбутньому вести цю війну, не залишилося жодного сумніву. Десять років, починаючи з появи “Майн кампф”, автор книги постійно повертався до питання про життєвий простір, який Німеччина мала загарбати на Сході силою, тобто на території Радянського Союзу, на західних рубежах якого лежала Україна з її родючими землями та багатими сировинними ресурсами.

За свідченням дослідників, присутні на нараді В. Бломберг, В. Фріч і К. Нейрат намагалися висунути докази на користь того, що Німеччина ще не готова вести війну, її розв’язання привело б до катастрофи. Ці висловлювання не сподобалися Гітлеру, який не терпів будь-яких заперечень. Через деякий час всі вони були відправлені у відставку³².

Розпочавши війну проти Польщі, як перший етап здійснення своїх загарбницьких планів, Гітлер вважав за необхідне підготувати німецький народ, особливо партійну, державну, воєнну верхівку до її продовження. Про це, зокрема, він говорив на нараді за участю найвищих керівників Вермахту 23 листопада 1939 р., де обґрунтував потребу завдання збройного удару по західних демократіях, у першу чергу по Англії і Франції³³.

У своїй промові А. Гітлер переконував генералів і маршалів, що війна потрібна як одна з найголовніших умов виживання німецької нації, чисельність якої буде непомірно зростати, мова йде про створення “Великої Німеччини”, а це накладає на всіх нас величезну відповідальність. “Моєю метою, - наголосив Гітлер, - є встановлення розумних пропорцій між чисельністю нації і її життєвим простором”³⁴.

На думку фюрера, цю проблему можна вирішити лише боротьбою, за допомоги меча. Народ, який не знайде в собі сили для боротьби, повинен піти з історичної сцени. Тому, – повторював Гітлер, – потрібно забезпечити німецькій нації необхідний життєвий простір, що є для неї споконвічною проблемою³⁵.

З огляду на це А. Гітлера турбували думки з приводу позиції СРСР, за рахунок території якого він планував здобути життєвий простір для

німецького народу. Маючи надзвичайно точну інформацію про внутрішнє і зовнішнє становище Радянського Союзу, він впевнено оголосив, що в цей момент Росія нічим загрожує, вона ослаблена внутрішніми процесами, російські збройні сили внаслідок репресій військових кадрів мають низьку боєздатність. Одночасно радянський уряд зайнятий вирішенням зовнішньополітичних питань, зокрема зміцненням своїх позицій на Балтійському морі. Кремль, крім того, прагне посилити свій вплив на Балканах, отримати вихід до Перської затоки.

На думку Гітлера, стримувальним чинником був договір між Німеччиною і Радянським Союзом про ненапад. Отже, склалися умови для війни за життєвий простір на Заході. Після цього наступить черга боротьби за території на Сході³⁶ – був переконаний А. Гітлер.

Розгромивши спільними зусиллями Польщу, А. Гітлер і Й. Сталін вирішували власні внутрішні і зовнішньополітичні проблеми. Забезпечивши свій тил на Сході, фюрер весною 1940 р. здійснив агресію проти західних країн, порівняно легко окупував майже увесь європейський континент. Закріпившись у Європі, нацисти розгорнули активну підготовку до війни проти Радянського Союзу. У свою чергу Й. Сталін, зробивши Гітлеру величезну послугу – надавши йому можливість напасти на Польщу, намагався тепер, користуючись сприятливими умовами, отримати все, що можливо: незабаром були окуповані Прибалтійські республіки, приєднані до СРСР, Північна Буковина і Бессарабія, Кремль робив спроби утвердитися на Балканах, насадити свої військові бази на Босфорі та Дарданеллах.

Гітлер вважав себе обдуреним партнером за договорами, підписаними 23 серпня та 28 вересня 1939 р., особливо його непокоїло те, що СРСР опинився в небезпечній близькості від румунських нафтових районів, з яких Німеччина розраховувала отримати нафту для своїх потреб. Така небезпека викликала у фюрера підвищену нервовість і турботу з приводу можливих наслідків, тому він цілком справедливо вважав такі дії Й. Сталіна доказом його агресивних намірів. Нацистський вождь почав відчувати, що не може дозволити собі чекати завершення кампанії на Заході, доки не розправиться з Радянським Союзом. Крім того, він вважав, що Англія не бажає укласти миру з Німеччиною, бо вона сподівається на допомогу Росії³⁷.

Відомий німецький дипломат, радник німецького посольства в Москві Г. Хільгер у своїх спогадах писав, що “наслідки дій радянського уряду стали ще більш роковими, оскільки згадані акції збіглися з моментом, коли Гітлер через свої успіхи у Франції впав в такий душевний стан, який межував з манією величності. Його все більше опановувала ідея, що він покликаний самою долею назавжди покінчити з більшовизмом, і він не заспокоїться до тих пір, поки не завоює для німецького народу призначений йому життєвий простір. Відтепер він вважав, що його волі і вчинкам немає жодної перешкоди. Він із незадоволенням стежив за діями Й. Сталіна, з яких зробив висновок, що той систематично посилює свої позиції з метою отримання можливості в потрібний момент натиснути на Німеччину. У цьому стані Гітлер дав зрозуміти відповідальним німецьким органам, що їм слід рано чи пізно рахуватися з потребою воєнного конфлікту з Радянським Союзом”³⁸.

Агресивність Кремля змусила Гітлера зробити такі кроки щодо нападу на Радянський Союз: 31 липня 1940 р. на нараді з генералами він вперше відкрито заявив про своє рішення напасти на СРСР. Начальник Генерального штабу генерал Ф. Гальдер, який був присутнім на нараді, зі стенографічною точністю зафіксував все, що сказав Гітлер. Ці нотатки свідчать, що фюрер не тільки прийняв остаточне рішення напасти на СРСР, але й оголосив про основну стратегічну мету війни. Гітлер, записав Ф. Гальдер, все більше переконується, що перспектива вторгнення на територію Британських островів відсувається. На його думку, вперта рішучість Англії продовжувати війну пов’язана з допомогою Росії і Америки. Якщо розіб’ються сподівання на Росію, Америка також відпаде від Англії. “Росія, – говорив Гітлер, – незадоволена швидким розвитком подій у Західній Європі. Досить Росії сказати Англії, що вона не хоче бачити Німеччину дуже сильною, щоб англійці вчепилися в цю заяву, як утопленик за соломину і почали сподіватися, що через шість-вісім місяців справи повернуться зовсім по-іншому. Якщо Росія буде розгромлена, Англія втратить останню надію, тоді господарювати в Європі і на Балканах буде Німеччина. Висновок: відповідно до цих міркувань Росія повинна бути ліквідована. Термін – весна 1941 року. Чим скоріше ми розіб’ємо Росію, тим краще”³⁹.

У промові А. Гітлер детально зупинився на своїх стратегічних планах, які він вже давно виношував, висловив головну ідею війни

проти Радянського Союзу: “Операція буде мати значення тільки в тому випадку, якщо ми одним потужним ударом розгромимо всю державу цілком. Захоплення якоїсь однієї частини території недостатньо [...] Мета – знищення життєвої сили Росії”⁴⁰. Фюрер наголосив, що першого удару буде завдано на Київ, Одесу. Одночасно через Прибалтику на Москву, захоплення Баку. Одразу ж будуть анексовані Україна, Білорусія, Прибалтика. Уся воєнна кампанія проти Росії мала завершитися до зими.

Наступного дня розгорнулося детальне планування війни на трьох рівнях: у Генеральному штабі сухопутних військ, Штабі оперативного управління збройних сил, в Управлінні воєнної економіки і озброєння. Відповідним службам були дані вказівки з підготовки детальних оглядів радянської промисловості, транспорту, нафтових центрів, інших стратегічних об’єктів СРСР з метою завдання цілеспрямованих ударів.

Важливі рішення військового характеру були ухвалені 5 грудня 1940 р. на нараді за участю фюрера та вищого командування Вермахту. Начальник генерального штабу сухопутних військ генерал Ф. Гальдер, презентуючи план нападу на СРСР, зауважив, що “найважливіші промислові центри знаходяться на Україні, в Москві і Ленінграді. Крім того, Україна є найбагатшим сільськогосподарським районом”⁴¹.

Розвиваючи у своєму виступі думку про майбутні військові операції на Україні, Ф. Гальдер застеріг присутніх, що на шляху німецьких армій є Прип’ятські болота, що складатиме певну перешкоду для їх просування. Головне завдання німецьких військ полягало в тому, щоб танковими клинами оточити радянські армії на Правобережній Україні, не дати їм можливості відступати на Схід. Важливо було також не допустити створення росіянами суцільного оборонного фронту. Планувалося силами групи армій “Південь” завдати головного удару на Київ. Одна армія зі складу цієї групи мала наступати з району Любліна, друга – з району Львова і третя – з Румунії.

А. Гітлер із задоволенням слухав, як його думки щодо війни проти СРСР були оптимізовані військовими у конкретні оперативні тактичні і стратегічні плани. Після виступу Ф. Гальдера він зауважив, що погоджується з цими планами, одночасно наголосив, що “найважливішою метою є не допустити, щоб росіяни відходили, зберігаючи цілісність фронту. Наступ слід вести так далеко на схід, щоб російська авіація не могла більше здійснювати нальоти на територію

німецького Рейху і щоб, з іншого боку, німецька авіація могла завдавати ударів з повітря проти російських воєнно-промислових районів”⁴².

Фюрер також акцентував важливість наступу групи армій “Південь”, щоб “досягти оточення крупних ворожих сил на Україні шляхом завершення обхідного маневру з півночі”⁴³. Усі ці попередні замальовки, думки та міркування А. Гітлера, вищих військових службовців Вермахту, різних служб і галузей були покладені в основу плану нападу на СРСР під назвою Директива № 21 “Барбаросса”.

Між генералами Вермахту і Гітлером часто велися дискусії щодо планів війни проти Радянського Союзу, зокрема навколо директиви № 21 “Барбаросса”. У центрі уваги стояли питання якнайшвидшого розгрому СРСР, як носія більшовицької ідеології, знищення збройних сил, зруйнування політичних центрів – Москви і Ленінграда, нещадної експлуатації людських і матеріальних ресурсів тощо. Ознайомившись з проектом директиви, фюрер вніс у її зміст суттєві правки і доповнення, зробив особливий наголос на тому, що війна проти Радянського Союзу – “це щось більше, ніж просто збройна боротьба, це – конфлікт двох світоглядів. Враховуючи розміри російських просторів, для закінчення війни недостатньо буде розгромити збройні сили противника. Усю територію Росії потрібно розділити на низку держав з власними урядами, готовими укласти з нами мирні угоди”⁴⁴.

Гітлер наголошував, що за будь-яких обставин необхідно уникати перетворення більшовицького Радянського Союзу на російську націоналістичну державу. Уроки історії вчать, що така держава в підсумку знову стане ворогом Німеччини. Він висував завдання якнайшвидше з застосуванням мінімальних військових сил утворити соціалістичні держави, які б залежали від рейху. На думку фюрера, “ці завдання настільки важкі, що їх вирішення не можна покладати лише на армію”⁴⁵.

У директиві № 21 Гітлер зробив доповнення стосовно майбутньої окупації і експлуатації радянської території, схематично окреслив структуру німецьких окупаційних органів. Він вважав, що на окупованій території будуть функціонувати імперські комісаріати. Кордони територій, що входитимуть у компетенцію кожного комісаріату, повинні визначатися, на його думку, з урахуванням народонаселення. Комісарам буде поставлене політичне завдання –

швидко сформувати нові державні утворення, при кожному комісарі повинен знаходитися командувач військ, у військових питаннях, пов'язаних із продовженням операцій, він буде підпорядкований головнокомандувачу сухопутних військ, а в решті питань – верховному головнокомандуванню збройних сил Німеччини. У штаб місцевого командуювача варто включити всі ті органи, які є в складі збройних сил – відділи воєнної економіки, зв'язку, контррозвідки. Поліцію потрібно підпорядкувати імперському комісару⁴⁶. Варто зауважити, що ця схема Гітлера з деякими уточненнями, доповненнями була покладена в основу пізніше утворених на окупованих територіях рейхскомісаріатів.

Нацистське керівництво чимало уваги приділяло питанню про відносини з народами територій, які планувалося окупувати в недалекому майбутньому. Значну роль в опрацюванні проектів з цього питання відігравав імперський комісар із консолідації німецької нації Г. Гімmlер. Саме йому було доручено здійснити всі заходи з онімечення східних територій – Польщі, України, СРСР та ін. У межах онімечення передбачалося здійснити переселення і знищення мільйонів поляків, українців, росіян, євреїв та інших народів для того, щоб звільнити місце для заселення етнічними німцями. У травні 1940 р. Г. Гімmlер склав спеціальну записку “Деякі міркування про поведінку з місцевим населенням східних областей”, яку 25 травня передав Гітлеру. Під час обговорення цього питання був присутній також начальник імперської канцелярії і секретар таємної військової ради Німеччини Г. Ламмерс. Прочитавши записку, фюрер зауважив, що цей документ потрібно вважати надзвичайно таємним, заборонити його розмноження і поширення. Він висловив побажання, щоб з ним були ознайомлені гауляйтер, обер-президент Східної Пруссії Е. Кох, гауляйтер, імперський намісник області Данціг А. Форстер, гауляйтер, імперський намісник Варутської області, в яку входили округи Познань і Лодзь – А. Грейзер, імперський міністр продовольства В. Дарре, губернатор Польського генералгубернаторства Г. Франк і ще кілька партійних і державних посадовців.

У записці наголошувалося, що керівники Третього Рейху, нацистської партії після окупації східних областей повинні виробити лінію поведінки з місцевими народами-українцями, білорусами, поляками, євреями та ін. “Цим я хочу сказати, – зазначав Г. Гімmlер, – що ми якнайбільше зацікавлені в тому, щоб ні в якому випадку не

об'єднувати народи східних областей, а навпаки – ділити їх на найдрібніші гілки і групи. Що ж стосується окремих народностей, ми не прагнемо до їх згуртування і зростання, а також до поступового прищеплення їм національної самосвідомості і національної культури. Навпаки, ми зацікавлені в розподіленні на численні дрібні групи”⁴⁷.

Г. Гімmlер зазначав, що, як йому уявляється, через кілька років мають зникнути кашуби, лемки, гораки, українці, поляки, євреїв планувалося переселити до Африки або інших колоній.

Засліплені ненавистю до ненімецьких народів, нацисти ладні були через ідеологічні розходження знищити мільйони людей. Той же Г. Гімmlер, виступаючи в липні 1941 р. перед своїми однопартійцями, наголошував, що “війна з Росією – це не тільки протистояння двох непримиримих ідеологій, це ще й смертельний двобій двох рас. Ми кинули на ваги світоглядні цінності націонал-соціалізму, наш світ, наш спосіб життя, оплачені дорогоцінною нордичною кров'ю [...]. На іншій чаші вагів – 180-мільйонний народ (СРСР. – Авт.) потворна суміш рас і народностей із важкими для вимови людською мовою й настільки неприємною зовнішністю, що тільки за одне це їх можна з чистою совістю розстріляти”⁴⁸.

Ідеї Гітлера щодо планування, підготовки до боротьби за життєвий простір підхоплювали і розвивали його сподвижники з найближчого оточення, одним із них був А. Розенберг. Він народився в Таллінні, закінчив Московський університет, отримав диплом архітектора, у 1918 р. повернувся в Таллінн, а незабаром переїхав до Німеччини, в Мюнхен, де зблизився з А. Гітлером, вступив до лав НСДАП. У кінці 1923 р. Гітлер призначив А. Розенберга редактором нацистської газети “Völkischer Beobachter” (“Народний спостерігач”).

А. Розенберг вважався знавцем із “російського питання”, одним із теоретиків нацистської ідеології, був серед тих, хто впливав на формування поглядів А. Гітлера, написав низку праць, у яких виклав свої погляди на расову теорію, зовнішню політику Німеччини, обґрунтовував націонал-соціалістичний світогляд. На ранній стадії політичної діяльності мав деякі відмінні від інших погляди на вирішення “українського питання”, зокрема планував надати Україні обмежену автономію, через що мав непорозуміння з Гітлером.

А. Розенберг, як і Гітлер, вважав німців вищою расою, ненавидів Росію і росіян, вважаючи їх шкідливою, неповноцінною, а разом з тим

небезпечною нацією. Важливим спонукальним мотивом радянської агресивності він вважав традиційну російську зовнішньополітичну експансію, можливо, навіть, більш важливим чинником, ніж “світова революція” у сталінському виконанні. При цьому А. Розенберг достатньо доброзичливо ставився до устремлінь українських політичних сил, які боролися за самостійну Україну. На його думку, незалежна Україна під німецьким протекторатом повинна була стати противагою полякам і росіянам, які мали втратити свою державність. Він рішуче виступав проти планів командувача Російської визвольної армії А. Власова, який відстоював ідею “єдиної, неділимої Росії”, відстоював ідею самостійної України. Як відомо, на цій ниві він постійно конфліктував із запеклим українофобом, Рейхскомісаром України Е. Кохом⁴⁹.

У своїй роботі “Майбутній шлях німецької зовнішньої політики”, що побачила світ 1927 р., А. Розенберг певним чином наслідуючи А. Гітлера, писав, що потрібно відмовитися від територій в Африці, а зміцнитись на континенті настільки, щоб німці були здатними вибороти життєвий простір у самій Європі. Цей шлях, на його думку, був цілком природнім. “Потрібно реалістично дивитися на речі, необхідні німцям землі потрібно завойовувати не в Африці, а в Європі, перш за все на Сході. Визнання цього є органічна установка німецької зовнішньої політики на сотні років наперед”⁵⁰, - писав А. Розенберг.

Висунувши тезу про “народний імперіалізм” як інструмент загарбницької політики, А. Розенберг наголошував, що відповідно до географічного становища Німеччини “народний імперіалізм повинен потурбуватися про те, щоб життєво необхідний простір був безпосередньо зв’язаний з метрополією, щоб не опинитися в такому становищі, в якому опинилось німецьке середньовіччя в його завойовницькій політиці”⁵¹.

У своїй праці А. Розенберг пише про необхідність пошуку союзників Німеччини для розгрому Радянського Союзу. Він зауважує, що з Лондона неодноразово робилися спроби зацікавити німецькі кола в “придушенні радянської Росії”⁵², однак колишні правителі Німеччини не відгукнулися на ці пропозиції. Аналізуючи англійські можливості нападу на СРСР, він зазначав, що Англія повинна опиратися на інші народи, а також на антибільшовицькі елементи в самій Росії, зокрема на

сепаратистськи налаштовані народності, які населяли Радянський Союз⁵³.

Розмірковуючи про територіальні надбання Німеччини на Сході, А. Розенберг перш за все звертає увагу на потребу анексії Прибалтики, а за нею прийде черга України. Він писав, що в найближчому майбутньому створення південної держави, а нею має бути самостійна Україна, стане фактом. А те, що між Німеччиною і Україною знаходиться Польща, це не має жодного значення. А. Розенберг був впевнений, що прийде час і вона буде знищена. Отже, “ми зрозуміли, - пише він, - що усунення польської держави є найпершою необхідністю для Німеччини, а відтак союз між Києвом та Берліном і створення спільного кордону стає народною і державною необхідністю для майбутньої німецької політики”⁵⁴.

Завдання, на думку А. Розенберга, полягало в тому, щоб виробити плани відірвання України від Радянського Союзу. У першу чергу він покладав великі надії на сепаратистський рух на Україні, тому підтримувати “підтримати українську національну революцію в боротьбі проти Москви, спільно підготувати її, щоб створити умови, які б забезпечили Німеччині територію, свободу і хліб”⁵⁵.

У середині березня 1933 р. в м. Локарно, в Швейцарії відбулася зустріч між німецькою та італійською делегаціями. Німецьку делегацію очолював А. Розенберг, давній прихильник створення литовсько-білорусько-української держави, яка б включала польську і частину російської території. Під час обміну думками А. Розенберг обґрунтовував план розчленування Радянського Союзу шляхом відриву від нього України, переконливо доводив італійцям, що ліквідація радянського ладу була в інтересах не тільки Німеччини, Італії, але й усього цивілізованого світу. Важливим наслідком ліквідації СРСР буде утворення самостійної дружньої Німеччини української держави, виникнення міцного союзу між Києвом і Берліном для спільної боротьби проти Польщі, встановлення спільного кордону між Україною і Німеччиною⁵⁶.

Варто зауважити, що плани, про які розповідав А. Розенберг, були не що інше, як давно виношені ідеї А. Гітлера. Спершу він планував приєднати до Німеччини Австрію, потім вже об'єднана, сильна нацистська Німеччина мала поглинути Чехословаччину, або відірвати від неї Моравію, Словаччину і Карпатську Україну. Планом

передбачалося розбити Польщу, захопити Західну Україну як перший етап для проголошення самостійної України. Передбачалося приєднати до Рейху Прибалтику. Придбавши нові території і зміцнившись економічно, нацистська Німеччина під проводом Гітлера поведе боротьбу проти СРСР за відрив від нього радянської України⁵⁷.

На початку травня 1933 р. А. Розенберг, на той час уже керівник зовнішньополітичного відомства нацистської партії, здійснив поїздку в Лондон, де намагався з'ясувати реакцію англійського уряду на зовнішньополітичні плани Німеччини, що широко обговорювалися у світовій пресі. А. Розенберг також прагнув знайти прихильників Рейху в англійських політичних колах. Його візит носив напівофіційний характер, тому зустрічі і розмови з англійськими політиками ретельно приховувались від світової громадськості, однак, як відомо, для західних журналістів таємниць не існувало. Незабаром у пресі з'явилися матеріали про те, що А. Розенберг намагався переконати англійські верхи виявити бодай співчуття до німецьких планів, у розмовах з державними та політичними представниками Англії він інформував останніх, що йому, мовляв, відомо про зацікавленість певних політичних сил Англії ідеєю розвалу СРСР, відриву України і створення самостійної української держави⁵⁸.

Під час перебування А. Розенберга в Лондоні канадський кореспондент газети „Toronto Daily Star” Холтон взяв інтерв'ю в одного з його помічників Бісмарка. На запитання Холтона: “Чи ви сподіваєтеся на повернення Польського коридору без війни?” Бісмарк відповів: “Незабаром Польща буде покинута Францією, залишиться одна, ізольована, тоді вона погодиться відмовитися від Польського коридору в обмін на територіальні компенсації в певних районах”. Холтон запитав: “На Україні?” Бісмарк: “Можливо й там, щось потрібно вирішувати. Польща може розпоряджатися Україною як їй заманеться. Це стосується лише її й Росії, яка через років п'ять не буде здатна цьому перешкодити”⁵⁹.

Стосовно часового відтинку прогноз Бісмарка виявився майже точним. А от щодо ролі Росії, то він не міг на той час передбачити, що Радянський Союз візьме активну участь у розгромі польської держави спільно з Німеччиною відповідно до сумнозвісного пакту Молотова-Ріббентропа.

Дипломатичну місію А. Розенберга в Лондон французька газета "Попюлер" оцінювала як вояж з єдиною метою – домогтися від Англії підтримки Німеччини проти Радянського Союзу і пропаганди плану обміну Польського коридору на радянську Україну⁶⁰.

У той час, як у самій Німеччині, так і у західних країнах все частіше обговорювалося "українське питання", наближення війни проти СРСР з метою відриву України, як перший крок до його остаточного знищення. У червні 1933 р. в Лондоні відбулося міжнародна економічна і фінансова конференція, на якій обговорювалося питання боротьби з економічною кризою. Голова німецької делегації член нацистського уряду міністр продовольства і одночасно міністр економіки А. Гугенберг закликав присутніх у потребі передати Україну Німеччині з метою використання її природних ресурсів, однак підтримки у західних країн ця ідея не отримала⁶¹.

У журналі "Volk und Reich" ("Народ і Рейх"), наближеному до урядових кіл в Німеччині, у номері за серпень 1933 р. була надрукована стаття відомого німецького українознавця А. Шмідта, в якій він торкався українського питання. "Нині стає очевидним, - зазначав автор, - що Радянський Союз схильний до зближення з Францією і Польщею. Ця орієнтація Радянського Союзу вже сама по собі повинна примусити Німеччину знову звернути увагу на українську проблему. Було б, однак, помилкою розглядати українське питання як допоміжний засіб німецько-польських відносин. Справедливо буде вважати, що Німеччина і Україна політично зв'язані одна з одною, економічно ж одна одну добре доповнюють. Якщо вважати правильною концепцію, що розпад велетенської царської імперії був вигідний для Німеччини, то потрібно довести цю думку до кінця і поділити Східну Європу на етнографічні елементи. До тих пір, поки це прагнення не здійсниться, у Східній Європі не наступить заспокоєння"⁶².

А. Шмідт доводив, що Україна повинна бути самостійною державою, яка об'єднуватиме також польські і румунські території, заселені українцями.

У цьому ж журналі була видрукувана стаття В. Рота під назвою "Духовна мобілізація в боротьбі за Схід", у якій він пропонував створити в Німеччині спеціальні наукові центри для вивчення "радянських окраїн", а також мережі шкіл для вивчення української

мови. Автор закликав урядові кола готуватися до майбутніх вирішальних подій, повернути свій погляд на Схід⁶³.

Розробляючи далекосяжні плани щодо війни проти СРСР, А. Розенберг піклувався про забезпечення відповідними кадрами управління зовнішньої політики при нацистській партії, яке він очолював. Особливо його цікавили вихідці з Росії, які добре знали її життя, так би мовити, зсередини. Вибирати було з кого. Як відомо, під час революції та громадянської війни 1917-1920 рр. близько 120 000 німців змушені були виїхати з Росії і України, більшість із них емігрувала до США, понад 55 000 німецьких емігрантів з СРСР оселилися в Німеччині, серед них були майбутні прихильники Гітлера і активні його сподвижники в боротьбі за владу: А. Розенберг, Г. Лейббрандт, А. Шікенданц, М. Шойбнер-Ріхтер та ін. За свідченням дослідників, саме за допомоги емігрантів німецький націонал-соціалізм, очолюваний Гітлером, насичувався ідеями жахливого “єврейсько-азіатського більшовизму”, антисемітизму, яким була заражена певна частина німецьких колоністів в Росії⁶⁴.

1933 р. А. Розенберг призначив фахівця з “російського питання”, вихідця з Росії, А. Шікенданца начальником штабу Управління зовнішньої політики нацистської партії, якому було доручено займатися діяльністю емігрантських, зокрема й українських організацій і угруповань, вивчати їхнє ставлення до нацистської політики. Зокрема у своїх аналітичних довідках А. Шікенданц постійно інформував вищих партійних і державних посадовців про політичні погляди провідників українських політичних організацій Є. Коновальця, П. Скоропадського, І. Полтавця-Остряниці та ін.

1934 р. у структурі зовнішньополітичного управління НСДАП було створено спеціальний відділ інформації, метою якого було вивчення та характеристика зарубіжної, зокрема української і російської емігрантської преси. Керівником відділу А. Розенберг призначив Г. Лейббрандта, вихідця з України, який народився в німецькому поселенні поблизу Одеси в сім’ї колоніста, його дід і батько займалися сільським господарством⁶⁵.

У такий спосіб А. Розенберг мав можливість контролювати український незалежницький рух, сподіваючись у недалекому майбутньому використати українських політичних опозиціонерів радянській владі під час розв’язання українського питання.

20 квітня 1941 р. А. Гітлер призначив А. Розенберга уповноваженим з контролю за окупаційними органами на східних територіях, що незабаром будуть окуповані. Для виконання покладених на нього завдань А. Розенберг розгорнув активну діяльність по розробці проектів управління на цих територіях. Він виходив з того, що окупація СРСР викличе труднощі економічного, політичного і адміністративного характеру через величезну територію. Там, на його погляд, потрібно буде утворити такий орган управління, який би сконцентрував у своїх руках всі важелі впливу. У своєму меморандумі від 2 травня 1941 р., представленому Гітлерові, А. Розенберг писав: завдання, що їх треба буде вирішувати можливі “тільки за умови забезпечення важливого у воєнному відношенні постачання з окупованих районів, оскільки постачання потрібні великоімпецькій імперії для продовження війни”⁶⁶.

Оскільки Росія – це конгломерат народів і націй, А. Розенберг вважав за доцільне розділити її на сім окремих національних або географічних одиниць: а) Великоросія з Москвою як центром; б) Білорусія з головним містом Мінськом або Смоленськом; в) Естонія, Латвія, Литва; г) Україна і Крим, центр – Київ; д) Донська область з столицею Ростовом; е) Кавказька область; є) Руська Середня Азія або Руський Туркестан⁶⁷.

Відповідно до меморандуму А. Розенберга політична мета, що її переслідували нацисти, полягала в систематичному ослабленні Росії як стержня всього Радянського Союзу, повне знищення державного управління, глибока і повсюдна експлуатація економіки на користь Рейху; передача важливих російських територій до нових адміністративних утворень, зокрема Білорусії, України і Донської області.

Стосовно України в меморандумі були виписані цікаві положення і пропозиції А. Розенберга: “г) Україна (“Окраїнна область”). Головним центром держави, вищу соціальну верству якої склали варяги, став Київ. Але і після татарського ярма Київ довгий час відіграв роль суперника Москви. Його внутрішня самостійність основана на ще й нині не зламаній традиції, хоча московська історіографія, а слідом за нею і вся європейська наука стверджують, що традиція суперництва вже зникла”⁶⁸.

У меморандумі наголошувалося, що німецькою “політичною лінією стосовно цієї області стало б заохочення устремлінь до національної

незалежності аж до потенційного створення власної державності – або на Україні як такій, або в об’єднанні з Донською областю і Кавказом. Це об’єднання склало б Чорноморський союз, який би постійно загрожував Москві і прикривав би великонімецький життєвий простір зі сходу. В економічному плані ця область одночасно була б могутньою сировинною і харчовою базою великонімецької імперії”⁶⁹.

Як ми вже зазначали, А. Розенберг ненавидів росіян, тому з підозрою ставився до намагань Гітлера укласти угоду з СРСР, вважаючи, що фюрер йде на поступки Й. Сталіну, проти якого вів вперту ідеологічну боротьбу. Після підписання пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР 23 серпня 1939 р. А. Розенберг засуджував дії міністра іноземних справ Й. Ріббентропа, називав його зрадником, хоч і розумів, що той діяв за вказівками А. Гітлера.

Охоплений душевним сум’яттям, А. Розенберг писав у своєму щоденнику: “У мене таке відчуття, що німецько-радянський пакт колись ще помститься за себе. Це не був крок, зроблений за власним вільним рішенням, ні, він був продиктований вимушеним становищем. Це було прохання з боку однієї революції до голови другої, придушення якої висувалось на перший план, як ідеал нашої 20-річної боротьби. Як ми можемо ще говорити про врятування і побудову нової Європи, якщо повинні прохати допомоги у руйнівника Європи? Ми не можемо сьогодні відверто сказати, що нашими спільними з Росією діями зуміємо настільки її змінити, щоб дійсно зблизитися з російським народом”⁷⁰.

Особливо А. Розенберга турбувало те, що за пактом Молотова-Ріббентропа Радянський Союз мав забрати собі Західну Україну. “Якщо ми повинні надати Радянському Союзу польську Україну, то це після Закарпатської (Галицької) України – друга провина з нашого боку по відношенню до протимосковської сили. Це може вплинути не тільки зараз, але і в майбутньому”⁷¹, – писав А. Розенберг. Як відомо, після розгрому Чехословаччини в березні 1939 р. Закарпатська (Карпатська) Україна проголосила свою автономію, однак А. Гітлер сприяв загарбанню її Угорщиною, за те, що остання стала вірним союзником Німеччини.

Зрештою А. Розенберг з гіркотою погодився, що Німеччині потрібно було забезпечити собі тил зі Сходу перед початком війни проти західних демократій. Тим паче, що А. Гітлер залучив його до

активної участі у розробці планів нападу на Радянський Союз. А після того, як фюрер призначив А. Розенберга міністром окупованих східних територій, остаточно відкинув усі сумніви, продовжував віддано служити нацистському вождеві.

20 червня 1941 р., тобто за два дні до нападу на СРСР, А. Розенберг виступив у вузькому колі своїх співробітників і соратників з великою промовою, у якій він підсумував свої думки та ідеї, викладені в проектах або промовах на тему майбутньої окупації східного простору, його подальшої експлуатації та політичні цілі війни Німеччини проти СРСР. А. Розенберг рішуче виступив проти однієї з концепцій щодо майбутнього Росії, що побутувала серед деяких нацистських політиків і військових, сутність якої полягала у тому, що після розгрому Радянського Союзу буде відбудоване російське господарство і укладений союз між відродженою національною Росією та Німеччиною. Це, на думку прихильників цієї концепції, було б особливо вдалим поєднанням, бо Росія аграрна, а Німеччина індустріальна країна, вони могли б успішно протистояти капіталістичному світу⁷².

А. Розенберг наголосив, що завданням німецьких нацистів полягає не тільки в знищенні більшовизму, Радянського Союзу, а і в тому, щоб не допустити створення будь-якої нової національної держави на території Росії. Війна буде розв'язана не в ім'я утворення єдиної, неподільної Росії, а з метою проведення власної світової політики, завдання якої полягало у тому, щоб розвинути ідею народів, що населяли Радянський Союз, про незалежне існування у власних національних державах. Наша мета, наголошував А. Розенберг, – “викроїти з величезної території Радянського Союзу окремі державні утворення і підбурити їх проти Москви, звільнивши Німецьку імперію на прийдешні віки від східної загрози”⁷³.

А. Розенберг поділився зі своїми слухачами планами розчленування СРСР, які дещо відрізнялися від проектів, висунутих ним раніше. Це мали бути “чотири великих блоки”, які повинні були відгородити Німеччину від Росії і одночасно розширити межі Європи далеко на схід. Планувалось утворити: 1. Велику Фінляндію. 2. Прибалтику. 3. Україну. 4. Кавказ. Це райони, на думку А. Розенберга, майбутніх Рейхскомісаріатів, створених на території Радянського Союзу.

А. Розенберг окреслив кордони цих утворень, які поділяли територію СРСР аж до Уралу. Кордони України дещо видозмінювалися порівняно з тими, про які ми говорили раніше. А. Розенберг вважав, що чорноземні області Росії – Воронежська, Курська, Тамбовська, Саратовська – варто передати у підпорядкування українського уряду. Він планував поділити Україну на 8 генеральних округів загальною площею 1,1 млн. кв. м з населенням 59,5 млн. осіб⁷⁴.

Одним з важливих завдань, висунутих А. Розенбергом до своїх підлеглих, мала бути ефективна експлуатація окупованих територій. Він зазначив, що “забезпечення продовольством німецького народу упродовж цих років без сумніву буде найголовнішою вимогою на Сході. Південні області (Україна в першу чергу – Авт.) і Північний Кавказ повинні прислужитися компенсацією у справі забезпечення продовольством німецького народу”⁷⁵.

А. Розенберг наголошував, що Німеччина не бере на себе жодного зобов’язання щодо забезпечення харчуванням населення східного простору. Ми знаємо, що це є жорстокою необхідністю, яка виходить за межі будь-якого почуття.

У кінці своєї промови А. Розенберг виокремив два найголовніші завдання, що стояли перед тими, хто мав „освоювати незабаром окуповану східну територію: 1. Забезпечити продовольче постачання і воєнне господарство Німеччини; 2. Назавжди звільнити Німеччину від політичного тиску зі Сходу. Це політична мета боротьби. Ця мета повинна бути досягнута розумною політикою, яка правдиво оцінює минуле і сучасне. Проведення такої політики вимагає розуміння і твердості. Кожна дія має бути підпорядкована обом завданням”⁷⁶, – наголошував А. Розенберг.

А. Розенберг попереджав своїх співробітників, що на всіх, хто піде воювати або працювати у східні регіони СРСР, чекають неймовірні труднощі. Це примітивна країна, де умови проживання зовсім не схожі до тих, що в Європі. Вони добуватимуть собі буквально все, що необхідне культурним людям. Він повідомив, що німецьким законодавством передбачено прирівняти рік праці на Сході до чотирьох або п’яти рокам в імперії. “Всі, хто туди йде, – наголосив А. Розенберг, – беруть на себе важку ношу, яку, однак, вони можуть взяти на себе тільки тоді, коли знають, що вірно служать політичній ідеї націонал-соціалізму, остаточній перебудові нашого старого континенту. Якщо ми

будемо сумлінно служити цьому спільному завданню, ми зможемо допомогти фюреру здійснити великий обов'язок його життя”⁷⁷.

Ідеї Гітлера щодо облаштування України все чіткіше вимальовувалися з просуванням німецьких військ. Він полюбляв висловлювати свої думки з будь-яких проблем під час так званих розмов за столом разом із запрошеними на обід із свого найближчого оточення. Однією з тем, навколо яких велись розмови, було питання про обживання життєвого простору на Сході. Зокрема він мріяв про те, що так звані “імперські селяни”, переселені з Німеччини на окуповані землі, „повинні будуть жити в поселеннях особливої краси. Німецькі адміністративні та інші установи повинні розташовуватися в чудових будівлях, а губернатори у палацах. Навколо установ вибудовано все, що потрібно для життя. А навколо кожного міста в радіусі 30-40 км будуть кільцем розташовуватись гарні села, з'єднані першокласними дорогами. Все, що лежатиме за межами цього кільця – інший світ, де ми дозволимо росіянам жити, так як вони хочуть. Лише б ми володарювали над ними. У випадку будь-якої революції нам буде досить скинути на їх місто пару-другу бомб – і питання вирішене. Раз у рік ми будемо проводити через столицю імперії партію киргизів, щоб у їх свідомості закарбувалась міць і велич кам'яних пам'ятників цього міста”⁷⁸.

Вождь німецького народу малював перед своїми догідливими слухачами фантастичні картини переміщення народів з Європи на окуповані східні території, зокрема норвежців, шведів, датчан, голландців, які будуть слугувати німецькій імперії. Такі грандіозні переселення необхідні для того, наголошував фюрер, щоб вирішити велике завдання майбутнього: реалізувати планомірну расову політику. Важливо, зауважував А. Гітлер, перешкодити кровозмішенню, бо це явище все більше поширюється в Німеччині⁷⁹.

На думку нацистського вождя, місцеві сільські колективи на окупованій території варто організовувати таким чином, щоб не було будь-якого зв'язку між сусідніми общинами, а щоб цього досягти, потрібно заборонити влаштування єдиних церков для окремих регіонів. Німецьким інтересам відповідало б таке становище, за якого кожне село мало б свою власну релігійну секту, там розвивалися б власні уявлення про Бога. Навіть тоді, коли б у селах виникали шаманські культу на кшталт негритянських або американо-індіанських, то

німецька влада могла б це тільки вітати. Гітлер вважав, що це тільки збільшило б кількість чинників, що сприяли б поділу східного простору на дрібні одиниці⁸⁰.

Гітлер часто торкався питання про адміністративний устрій на окупованих східних територіях. Зокрема він говорив: якщо ми захочемо ошчасливити кожного окремого німця, то нам не обійтися без запровадження якоїсь адміністративної організації на зразок німецького державного управління, а це викличе лише ненависть з боку місцевого населення до нас, як окупантів. Фюрер вважав, що чим люди примітивніші, тим швидше вони сприймають будь-яке обмеження їх особистої свободи, як насилля. До того ж, створити у них місцеву державну адміністративну організацію означало б забезпечити їм можливість згуртування у великі колективи, а при нагоді і використати цю організацію проти нас. Тому, на думку Гітлера, найвищим щаблем адміністративних установ, які можна дозволити місцевим жителям, буде общинне управління, та й то лише тією мірою, якою воно потрібне для утримання робочої сили, тобто для задоволення її назрілих потреб⁸¹.

А. Гітлер, побувавши в Україні, ознайомившись з її природою, кліматом, родючими ґрунтами, був у захваті від побаченого. Він неодноразово повертався до цього питання. У розмові зі своїми наближеними партійними, державними, військовими однодумцями у липні 1942 р. висловився в тому дусі, що центральна Росія – це велика “пісочниця”, зате Україна нечувано гарна, дивлячись з літака, думаєш, що бачиш під собою “землю обітовану”. Гітлеру сподобався український клімат, який, на його думку, дещо м’якший, ніж у Німеччині, земля в Україні надзвичайно родюча. Водночас його вразило те, що значна частина землі не оброблена. Він вважав, це відбувається тому, що населення, якому все дістається без особливих зусиль, завдяки природній родючості явно заклопотане тим, щоб нічого не робити більше, ніж це потрібно для прожиття. Фюрер зауважив, що скрізь бачив сонних людей, це яскраво виражені ледарі, особливо чоловіків⁸².

Україною захоплювалися також й інші партійні та державні діячі Рейху, водночас нацисти планували знищити тут мільйони людей, які в майбутньому становитимуть небезпеку для Німеччини. У липні 1942 р. заступник фюрера по партії М. Борман із делегацією наближених

відвідав Україну, здійснивши поїздку районами Вінниччини, побувавши у колгоспах, захоплювався природою, урожаєм, що дозрівав на полях. М. Бормана вразив здоровий вигляд населення, зокрема дітей. Своїми враженнями він поділився з Гітлером. Він був здивований тим, що вони, світловолосі й голубоокі, товстощокі і круглотілі, мають дуже гарний вигляд. Порівнював українських дітей з німецькими: на противагу їм, зауважував М. Борман, німецькі діти – переважно нордичного типу, в ранньому віці схожі на молодих лошат, неоковирні, з тонкими і довгими ногами, незграбними тілами і лицами. М. Борман зазначив, що там, де вони подорожували, мало чоловіків, зате дуже багато дітей. Це, на його думку, може для німців в майбутньому дорого коштувати. Адже такою народжуваністю відрізняється раса, яка вихована в більш суворих умовах, ніж німецький народ. Тут ніде не видно людей в окулярах, у більшості відмінні зуби, харчування в них добре, і схоже, що всі вони, від малого до дорослого, мають відмінне здоров'я. Якщо цей народ буде розмножуватись ще швидше, ніж нині, то це вдарить не лише по німецьких інтересах, але може привести до того, що етнічний натиск росіян, або так званих українців, через порівняно короткий час стане небезпечним. М. Борман вважав, що німцям було б вигідно добитися такого становища, за якого українці не розмножувалися б так швидко. Адже ми збираємося через деякий час заселити всю цю землю німцями⁸³.

У відповідь на це зауваження А. Гітлер сказав, що в одній зі статей недавно було запропоновано заборонити в окупованих східних областях продаж і вживання засобів проти вагітності. Якщо це й справді якийсь ідіот здумає здійснити на практиці, то він його розстріляє власною рукою, бо ми вважаємо, що при великій кількості дітей у місцевого населення незаміжні і заміжні жінки частіше вдавалися до абортів. Тому необхідно не тільки допустити жваву торгівлю протизаплідними засобами у східних областях, але всіляко її заохочувати, оскільки ми жодною мірою не зацікавлені у збільшенні місцевого населення⁸⁴.

У зв'язку з цим А. Гітлер торкнувся питання медичного обслуговування місцевого населення, наголосивши, що було б безглуздя влаштовувати для жителів окупованих східних областей систему охорони здоров'я, подібну до німецької. Не може бути й мови

про щеплення або якісь інші профілактичні медичні заходи стосовно ненімецького населення⁸⁵, – наголосив фюрер.

Розглянуті нами заходи нацистських провідників з моделювання України такої, яку б вони хотіли бачити, окупанти почали втілювати на практиці після захоплення, встановивши новий німецький порядок. Основними засобами насадження окупаційного режиму було насилля, репресії, терор, спрямовані на досягнення військових, політичних, економічних цілей, які полягали в установленні повного панування над населенням з метою ефективного пограбування людських і матеріальних ресурсів України.

2.2. Окупаційні структури: інструментарій для експлуатації української землі

Керівники нацистської Німеччини розраховували, знищивши Радянський Союз і оволодівши величезними територіями, зокрема й українськими промисловими і сільськогосподарськими районами, будь-якими засобами поставити їх на службу Вермахту та зміцненню економіки Рейху. Невдовзі після нападу на СРСР в одній із розмов з найближчими соратниками А. Гітлер зауважив, що “наш провідний принцип повинен полягати в тому, що ці народи (народи СРСР – Авт.) мають для нас одне-єдине виправдання для свого існування – бути корисним для нас в економічному відношенні”⁸⁶.

Заяви, декларації, розпорядження А. Гітлера, Г. Герінга, Г. Гімmlера, М. Бормана та інших нацистських державних, партійних, військових діячів цілком відображали інтереси німецького фінансового капіталу, промислових магнатів, земельної аристократії. Фактично саме вони привели нацистів до влади, сподіваючись мати величезні прибутки за рахунок нових східних територій, багатих людськими і природними ресурсами. У меморандумі А. Розенберга від 2 квітня 1941 р. наголошувалося, що військове зіткнення Німеччини і Радянського Союзу призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих регіонів, затим наступить повна воєнна катастрофа СРСР. “У цьому випадку окупація території була б не стільки військовою, скільки адміністративною і економічною проблемою”⁸⁷, – зазначав А. Розенберг.

Нацистів турбувало питання “освоєння” загарбаних в майбутньому радянських територій та ефективної їх експлуатації, при цьому планувалося здійснити тут масштабну деіндустріалізацію, розвивати лише сільське господарство і добувну промисловість, сконцентрувавши промислові галузі в Німеччині. Метою цієї політики було перетворення радянських районів, зокрема України, в аграрно-сировинний придаток німецького Рейху. За цими установками у згаданому меморандумі А. Розенберга перед відповідними економічними структурами ставилося завдання пограбування окупованих областей шляхом тотальних і повсюдних реквізицій, вивезення промислового обладнання, запасів сировини, продуктів сільськогосподарського виробництва, особливо хліба⁸⁸.

З метою негайного впорядкування окупованої території та експлуатації матеріальних і людських ресурсів на потреби війни А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ про встановлення цивільного управління. Відповідно до наказу вся влада передавалася у підпорядкування А. Розенберга, який був призначений міністром імперського міністерства окупованих східних областей, більше відомого як Рейхсміністерство “Схід”. Місцем знаходження резиденції А. Розенберга був Берлін⁸⁹.

У підпорядкуванні міністра А. Розенберга знаходилися: ад’ютант, особисті референти, секретар, уповноважені з особливих питань, – усі вони складали Міністерське бюро, яке скеровувало роботу всього міністерства.

Поліцейська охорона окупованих східних областей покладалася на Рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімmlера, з яким міністерство А. Розенберга перебувало у тісному контакті. Підтримувалися тісні зв’язки з нацистською партією через її канцелярію на чолі з М. Борманом для насадження нацистського світогляду в зайнятих східних областях⁹⁰.

У структурі міністерства функціонував управлінський апарат чотирьох територіальних груп: “Схід” (Прибалтика), “Україна”, “Росія”, “Кавказ”. Управлінський апарат групи “Україна” складався зі спеціальних відділів, підрозділів і груп. Головним вважався політичний відділ, який займався розробкою і формуванням політичних принципів і директив з управління окупованими областями, у його підпорядкуванні було кілька структурних підрозділів, які займалися

вирішенням політико-організаційних регіональних питань. Існували групи, які відали загальними питаннями, особами німецького походження (“фольксдойче”), корінними українськими областями, окраїнами (приєднаними українськими областями), російськими поселеннями в Україні, кримськими татарами, українськими емігрантами.

Підвідділ культурної політики опікувався загальними питаннями, школами, наукою, літературою, музикою, театрами, образотворчим мистецтвом, релігією. Підвідділ преси і пропаганди поділявся відповідно на самостійні структурні підвідділи: преси (займався питаннями німецької, іноземної і східної преси) і пропаганди (відав радіо, кіно і наочною пропагандою).

Нацистське керівництво важливого значення надавало молодіжній політиці. До складу молодіжного відділу входили групи, які проводили роботу серед німецької, іноземної (не німців) і молодих фольксдойче. Окремо функціонував відділ з роботи серед жінок – німецьких, іноземок і фольксдойче⁹¹. Майже подібна структурна побудова була притаманна для територіальних груп “Схід”, “Росія”, “Кавказ”.

Компетенція А. Розенберга поширювалася на всю окуповану територію Радянського Союзу, за винятком земель, приєднаних до Польського генерального губернаторства, яке було включено до складу Рейху.

Своїм декретом від 20 серпня 1941 р. Гітлер зробив крок, яким остаточно закріплював поділ України на окремі частини. У декреті наголошувалося, що “заселена українцями частина окупованих східних областей, які не входять у компетенцію генерал-губернатора, утворює Рейхскомісаріат згідно з моїм наказом від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління в окупованих східних областях. Рейхскомісаріат переходить у підлеглість Рейхсміністру окупованих східних областей. Рейхскомісаріату присвоюється назва “Україна” (Reichskommissariat Ukraine) [...]. Рейхскомісаром України призначено гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходиться в м. Рівне”⁹².

Директивою Рейхсміністра окупованих східних областей А. Розенберга, виданою в серпні 1941 р., були визначені кордони рейхскомісаріату “Україна”. Зокрема, у директиві зазначалось, що: “Рейхскомісаріат Україна утворюється на українській території,

окупованій німецькими військами [...]. Кордони Рейхскомісаріату такі: на заході і південному заході рейхскомісаріат межує з колишніми радянськими Львівською і Тернопільською областями, по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадіння в Дністер. Далі кордони йдуть вздовж Дністра до Василютів (біля Могилева-Подільського), Лядова через Примазеницю, Бар (включно), потім вздовж р. Рів і західного берега Бугу до впадіння його в Чорне море. На півночі кордони проходять в середньому за 20 км на північ від залізничної лінії Брест-Гомель до пункту, що знаходиться за 20 км на схід від Мглина”⁹³.

Структурно рейхскомісаріат “Україна” поділявся на шість генеральних округів (Generalbezirke): Волинь-Поділля (Волинська, Рівненська, Кам’янець-Подільська і частина Тернопільської областей, а також територія Білорусії з містами Брест і Пінськ); Житомир (Житомирська і частина Вінницької областей та південні території Білорусії навколо міста Хойники); Київ (Київська, частина Полтавської і Вінницької областей); Миколаїв (Кіровоградська і більша частина Миколаївської областей); Дніпропетровськ (Дніпропетровська і більша частина Запорізької областей); Таврія (Крим і південні райони Миколаївської і Запорізької областей).

Генеральними округами керували генеральні комісари. Найнижчою адміністративною одиницею був район (Gebiet), очолюваний гебітскомісаром. Для зручності управління група районів могла складати головну округу під керівництвом головного комісара⁹⁴.

У віданні рейхскомісарів були всі органи цивільного управління підпорядкованих їм територій. Вони мали узгоджувати свою діяльність у справі освоєння і експлуатації окупованих областей з державною політикою через міністра А. Розенберга. Тому останній повинен був підтримувати тісний зв’язок з адміністраціями рейхскомісаріатів. А. Розенберг мав повноваження на видання окремих законів для окупованих областей, а також мав право надавати такі ж повноваження за потреби Рейхскомісарам⁹⁵.

Одночасно з введенням цивільного управління окремим наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. перед Рейхсфюрером СС і начальником німецької поліції Г. Гімmlером ставилось завдання із забезпечення діяльності німецького адміністративного апарату. Він мав необмежене право давати розпорядження і вказівки рейхскомісарам як загального, так і політичного характеру в разі виникнення будь-якої загрози для

окупаційного режиму та його функціонерів. З метою здійснення ефективних запобіжних заходів при кожному рейхскомісарі призначалися керівники СС і поліції підлеглі безпосередньо Рейхсфюреру Г. Гімmlеру. Керівники СС і поліції прикомандировувалися також до кожного територіального комісара⁹⁶.

На території рейхскомісаріату “Україна” на захисті німецьких інтересів стояла мережа каральних органів, зокрема поліція безпеки, гестапо, кримінальна поліція під загальною назвою “поліція безпеки і СД”. Крім того, охороною території та наведенням порядку займалися охоронна поліція і поліція порядку, цивільна жандармерія, пожежна поліція, залізнична охорона, українська допоміжна поліція⁹⁷.

З метою збройного придушення партизанського руху, повстань, саботажу місцевого населення командування Вермахту виділило спеціальні охоронні збройні сили. У підпорядкуванні командувача військом тилу групи армій “Південь” генерала Е. Фрідерічі перебував “корпус безпеки”, до складу якого входили 213-а, 444-а німецькі охоронні дивізії, 4-й окремий охоронний полк, 1-а моторизована бригада СС, 203-я резервна бригада, окремі моторизовані розвідувальні роти, мотоботи зв’язку й інші частини. Їх завданням було забезпечення постачання і охорона тилу кожної з німецьких армій, що діяли на південно-східному напрямку, а також встановлення і підтримання окупаційного режиму. Крім того, генералу Е. Фрідерічі підлягали словацький і угорський мобільні корпуси, а в південному регіоні України поліцейські функції виконував румунський корпус. Для охорони території рейхскомісаріату “Україна” виділялися окремі частини Вермахту під командуванням генерала Кітцінгера, підпорядковані йому війська спочатку склалися з охоронних батальйонів, але з осені 1942 р. були підсилені 12 резервним корпусом, 143 і 147 резервними дивізіями⁹⁸.

За два тижні до нападу Німеччини на СРСР за домовленістю між начальником поліції безпеки (Сіпо) і службою безпеки (СД), з одного боку, та верховним командуванням німецьких військ, з іншого боку, були створені чотири оперативні групи (айнзатцгрупи) “А”, “В”, “С”, “D”. Дві останні діяли на території України. Кожна така група нараховувала до 1200 осіб, поділялася на кілька оперативних команд (айнзатцкоманд або зондеркоманд), які мали забезпечити політичну безпеку тилу в зоні бойових дій та в тилу армій. Це означало, що всі

політичні вороги Рейху: комуністи, політичні, ідеологічні функціонери, євреї, саботажники, партизани, опозиціонери, терористи, які підпадали під соціальні, політичні чи расові ознаки, мали бути знищені.

“Умиротворення” окупованої території України німецькі карателі намагалися добитися нелюдськими, варварськими методами і засобами. Так, лише у жовтні-грудні 1941 р. айнзатцгрупа, що діяла в Чернігівській, Київській і Полтавській областях, вчинила криваву розправу над 32526 мирними людьми. Інша група, що діяла в південних районах України, повідомляла в Берлін, що вбила 31 767 чоловік. За даними генерала Е. Фрідерічі, таємна поліція з жовтня 1941 р. по серпень 1942 р. перевірила на благонадійність 300 000 осіб. Із 32 000 заарештованих 18 946 осіб кинули до концтаборів, 7634 розстріляли⁹⁹.

Організуючи масове знищення населення України, нацисти намагались залякати народ, зламати його волю до опору, водночас звірячі вбивства людей стали одним із джерел збагачення нацистської держави. Вся власність “ворогів рейху” через військово-економічну організацію “Схід” надходила до Німеччини.

Конкретна програма експлуатації захоплених територій СРСР, зокрема й України, була опрацьована Рейхсмаршалом, уповноваженим з чотирьохрічного плану перебудови економіки Німеччини для потреб війни Г. Герінгом. Вона відома як “Директиви по керівництву економікою в нових окупованих східних областях”, що вступали в дію з моменту вторгнення німецьких військ на територію СРСР. “За наказом фюрера необхідно вжити усіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини [...]. Отримати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета кампанії. Поряд з цим німецькій воєнній промисловості потрібно дати й інші продукти сировини з окупованих областей [...] Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей”¹⁰⁰, – наголошувалося в директивах.

З метою зосередження керівництва економічним питанням в районі воєнних операцій і на окупованих територіях за дорученням А. Гітлера від 29 квітня 1941 р. рейхсмаршал Г. Герінг сформував “Східний штаб економічного керівництва”, яким фактично керував його заступник, державний секретар П. Кернер¹⁰¹.

На час підготовки і проведення воєнних операцій питаннями окупаційної політики, економікою, забезпечення Вермахту всім необхідним при “Східному штабі економічного керівництв” було утворено його польове управління “Східний економічний штаб”. “Він повинен, – зазначалося в директивах Г. Герінга, – представляти і добиватися через генерал-квартирмейстера головного командування сухопутними силами проведення в життя директив Рейхсмаршала, які він одержує через “Східний штаб економічного керівництва” від начальника управління воєнного господарства і озброєння та забезпечує їх виконання”¹⁰².

На працівників штабу покладалися завдання: під час наступу німецьких військ рухатися за передовими частинами, щоб запобігти знищенню продовольчих, сировинних запасів, забезпечити вивезення найважливішого майна, трофеїв, налагоджувати управління окупованою територією та оцінювати економічні райони¹⁰³.

У директивах Г. Герінга була відпрацьована структура “Східного економічного штабу”: начальнику штабу підпорядковувалася група фахівців, що керувала діяльністю економічних організацій на окупованій території; до складу штабу як структурні одиниці входили кілька спеціальних груп; група “L” займалася сільським господарством, заготівлею і забезпеченням збройних сил продовольством, вивезенням до рейху запасів харчових продуктів і сировини; група “B” брала на облік промислові підприємства, сировинні запаси, займалася лісовим господарством, фінансовою і банківською справою, торгівлею, трофеями, сюди входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи; група “M” вивчала потреби військових частин, промислову економіку, транспортне господарство тощо¹⁰⁴.

Штабу підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при командувачах тилом груп армій, на яких покладалося завдання керувати економічною експлуатацією окупованої території. В Україні існувала господарська інспекція “Київ” (“Баден”).

Важливою структурою “Східного економічного штабу” були господарські команди, що підпорядковувалися господарським інспекціям. Вони діли при штабі кожної охоронної дивізії, дислокувалися в містах Львів, Київ, Кишинів, Одеса, Харків, Дніпропетровськ та ін. Господарська команда складалася з керівника-

офіцера, кількох фахівців з окремих галузей сільського господарства з використання робочої сили, з промислової економіки, з питань озброєння, транспортування, загальних економічних питань. З метою охорони виявлених запасів продовольства, сировини, знарядь виробництва господарським командам надавалися збройні підрозділи¹⁰⁵.

Нижчою ланкою в структурі штабу були господарські групи при польових комендатурах, до їх складу входили керівник-офіцер, фахівці з використання робочої сили, з продовольчого постачання і сільського господарства, з промислової економіки, загальних економічних питань.

Важливою структурною одиницею “Східного економічного штабу” був господарський відділ, що діяв при штабі кожної німецької армії. Його очолював офіцер зв’язку управління воєнного господарства та озброєння, який підпорядковувався начальнику генерального штабу армії і одночасно, як фахівець, перебував при головному квартирмейстерові. Його завдання полягало у тому, щоб надавати допомогу фахівцям у їх роботі із забезпечення військових частин усім необхідним з ресурсів окупованих територій. Він також мав займатися підготовкою і проведенням загальної економічної експлуатації цих територій для потреб воєнного господарства відповідно до спеціальних директив “Східного економічного штабу”¹⁰⁶. Керівник господарського відділу мав надсилати звіти про діяльність своєї структури до “Східного економічного штабу” і господарській інспекції своєї армійської групи.

З огляду на ту обставину, що господарський відділ мав охопити своєю діяльністю досить велику територію, а також враховуючи складність поставлених перед ним завдань, у підпорядкування його керівника передавався один технічний батальйон для відбудови комунальних підприємств, забезпечення постачання газу, води, електроенергії, усунення аварій в комунальному господарстві тощо. Господарському відділу також додавались – один технічний взвод для відбудови підприємств харчової промисловості, розвідувальні підрозділи для виявлення і охорони промислових підприємств, запасів мінеральної сировини, продуктів харчування, техніки, ремонту, обладнання тощо¹⁰⁷.

Усі структури, що входили до “Східного економічного штабу”, мали завдання розгорнути свою діяльність з метою ефективною і

масштабної експлуатації окупованої східної території, особливо України. У першу чергу необхідно було забезпечити німецьку промисловість сировиною, а збройні сили продовольством. У наказі військового інтенданта верховного головнокомандування німецької армії “Про постачання військ” від 16 червня 1941 р. наголошувалось: “Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поповнювати склади і постачання військ за її рахунок, про це має пам’ятати кожен командир і начальник під час війни в країні противника. Для збереження запасів Німеччини війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства”¹⁰⁸.

Про першочергове забезпечення збройних сил говорилося в згаданих нами “Директивах з керівництва економікою в нових окупованих східних областях”. “Всі потрібні нам сировинні товари, напівфабрикати і готову продукцію слід вилучати шляхом наказів, реквізицій і конфіскацій. Виявлені у прифронтовій смузі і в тилкових областях продукти харчування, а також засоби побутового і особистого вжитку і одягу надходять в першу чергу в розпорядження військово-господарських відділів для задоволення потреб військ”¹⁰⁹.

Питаннями підготовки до економічного “освоєння” окупованих територій займалося “Управління воєнної економіки і озброєння штабу головнокомандування Вермахту”, очолюване генералом Г. Томасом. Як пише відомий російський дослідник В. Дашичев, це управління “було своєрідним воєнно-економічним генеральним штабом фашистської Німеччини. Воно було одним з найважливіших органів німецького мілітаризму, де розроблялася теорія і практика підготовки і забезпечення війни в економічному відношенні”¹¹⁰.

Опрацьовуючи плани війни, нацистське керівництво сподівалося покрити дефіцит продовольчих і сировинних ресурсів за рахунок окупованих радянських територій. Генерал Г. Томас у своїй доповідній штабу головнокомандування Вермахту “Воєнно-економічні наслідки операцій на Сході” від 13 лютого 1941 р. переконував нацистських провідників у тому, що „в перші ж місяці після окупації для Німеччини наступить полегшення як в галузі продовольчого постачання, так і в галузі сировинних ресурсів”¹¹¹. Для цього важливо запобігти знищенню запасів продовольства, сировини, оволодіти нафтовими районами Кавказу, вирішити транспортну проблему. У сільському господарстві важливо було вжити заходів з метою збереження та поповнення

технікою МТС і забезпечити її паливом. На думку Г. Томаса, у промисловій галузі успіх залежатиме від захоплення неушкоджених і негайної відбудови зруйнованих електростанцій, забезпечення сировиною промислових підприємств європейської частини СРСР. Г. Томас надавав надзвичайно важливого значення забезпеченню промисловості Німеччини з окупованих східних областей каучуком, вольфрамом, міддю, платиною, оловом, азбестом та іншою мінеральною сировиною, якої не було в Німеччині. Німецьке керівництво цікавило також нафтоносні райони СРСР як головні умови забезпечення військової техніки паливом¹¹².

Генерал Г. Томас, займаючись розробкою планів економічної експлуатації окупованих східних територій, був зацікавлений у залученні до цієї справи німецьких монополій. Він одночасно був членом спостережної ради концернів “Бергманн-Боргіс” і “Герман Герінг”. В одній із своїх доповідних від 28 лютого 1941 р. до вищого керівництва Рейху з приводу створення “Східного економічного штабу” писав, що “до виконання цього завдання з самого початку було б доцільно долучити надійних представників німецьких концернів і, спираючись на їх досвід, можна без зволікання проводити успішну роботу”¹¹³.

Німецькі фахівці, які прибували на окуповану територію, зіткнулися з повною розрухою, спричиненою воєнними діями, наслідками евакуації радянською владою виробничих потужностей, зокрема в сільському господарстві України. Керівник “Східного штабу економічного керівництва” державний секретар П. Кернер в одному із своїх документів від листопада 1941 р., на наш погляд, досить об’єктивно оцінив становище на окупованій території України. Він писав: “Якщо порівняти Волинь, яка недовго перебувала під владою більшовиків, з центральними областями України, то остання здається родючим і добре обробленим садом. За 25 років більшовицького панування кошти витрачалися головно на озброєння СРСР. Це призвело сільське господарство до повного занепаду. Майже всі сільськогосподарські будівлі напівзруйновані, поголів’я тварин дуже скоротилося, трактори, машини, реманент прийшли в непридатність. Тракторні заводи були переобладнані для виробництва танків, тому тракторний парк не оновлювався”¹¹⁴.

П. Кернер зазначав, що до цих величезних збитків, завданих більшовицьким пануванням, приєдналися втрати, завдані війною. Коли німецька армія досягла України, збирання врожаю було в самому розпалі: у вигині Дніпра і далі до Чорного моря воно було наполовину завершене. Під час бойових дій більшовики вивозили трактори або виводили їх з ладу, цінні деталі сільгоспмашин були сховані або знищені. Керівники колгоспів і радгоспів, переважна частина більшовицьких функціонерів, втекли, усі бухгалтерські документи були знищені. Коси і серпи, які щорічно по закінченню жнив поверталися до колгоспів, були також вивезені. Через брак машин і тракторів майже увесь урожай доводилося збирати за допомоги невеликої кількості кіс і серпів, тому збирання врожаю затягувалось місцями до кінця вересня. Через брак коней і возів було дуже важко звозити хліб у скирти або підвозити до молотарок. Якщо трактори й були, то не вистачало пального для обмолоту хліба і оранки під осінній посів. Внаслідок цього осінні польові роботи проходили дуже повільно, з великим запізненням, частина земель була не засіяна¹¹⁵.

П. Кернер писав, що завдяки ефективній діяльності його відомства було виявлено чималу кількість радянських організацій і структур, що виконували одну й ту ж роботу, в документації спостерігалася плутанина тощо. На допомогу прийшли місцеві фахівці, які були готові співпрацювати з німцями, сприяти налагодженню сільськогосподарського виробництва. Спільно з ними було проведено велику роботу з усунення організаційних недоліків, створення за потреби по можливості чіткої структури для керівництва організаціями, установами. Спільно з місцевими фахівцями німецькому керівництву вдалося вирішити в Україні завдання, висунуті урядом з виробництва сільськогосподарської продукції, сировини для промисловості¹¹⁶.

Серйозною проблемою для нацистського керівництва було формування окупаційних органів влади. За планами на окупованих територіях треба було сформувати 15 комісаріатів лише обласного масштабу. Для їх укомплектування міністерство А. Розенберга відібрало і послало на схід 144 офіцери зі штурмових загонів нацистської партії, 711 чиновників міністерства внутрішніх справ та організації “Трудовий фронт”¹¹⁷.

За даними господарської інспекції, що діяла в Україні, станом на 15 квітня 1942 р. тут діяло 7613 обласних, окружних і районних

сільськогосподарських керівників, що прибули з Німеччини, вони за допомоги місцевих фахівців займалися експлуатацією природних і людських ресурсів України.

Однак за свідченнями представників окупаційної влади, постійно спостерігався дефіцит кадрів. У директивах Г. Герінга з цього приводу наголошувалося, що “для забезпечення економічного успіху, що служить німецьким інтересам, варто залучати до співпраці у можливо ширшому масштабі керівних працівників господарських комісаріатів, головних управлінь та інших господарських організацій, а також керівників сільськогосподарських і промислових підприємств. Вирішальним моментом, насамперед, є діяльність господарського апарату, що служить німецьким інтересам, за найменшої затрати німецьких сил”¹¹⁸.

Питання ефективної експлуатації східних окупованих територій постійно знаходилося в полі зору керівників нацистської Німеччини. 16 липня 1941 р. у ставці А. Гітлера відбулася нарада за участі рейхсляйтера А. Розенберга, рейхсміністра Г. Ламмерса, фельдмаршала В. Кейтеля, рейхсмаршала Г. Герінга, рейхсляйтера М. Бормана. На нараді йшлося про встановлення нового порядку на окупованих територіях СРСР. На той час величезні райони вже були під владою Вермахту. За військами вирушили на Схід групи і команди німецьких фахівців, яким доручалося “освоювати” східні простори для німецьких потреб.

Виголошена А. Гітлером промова зводилася до того, щоб не розкривати перед усім світом істинних планів на окупованих територіях. Фюрер говорив: ми маємо наголошувати, що змушені захопити територію СРСР з метою встановлення там порядку і забезпечення спокою, налагодження роботи транспорту, забезпечення населення всім необхідним, роботою. Наша діяльність буде спрямована в інтересах окупованого населення. Німецька пропаганда має наголошувати, що німці несуть свободу народам. Насправді ж ми маємо проводити жорстоку політику, посилити всі необхідні запобіжні заходи, такі як страти, депортації населення, покарання за будь-який виступ проти нового порядку.

Фюрер наголосив, що все зводиться до того, щоб “оволодіти величезним пирогом для того, щоб ми могли: по-перше, ним оволодіти, по-друге, керувати, по-третє, його експлуатувати”¹¹⁹.

На нараді виступив А. Розенберг, який наголосив, що в кожному комісаріаті ставлення до населення повинно бути різним. На Україні він пропонував виступити з обіцянками в галузі культури, варто було б піднести історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві. На Україні, на думку А. Розенберга, потрібно було б підтримати потяг українського народу до незалежності. На ці висловлювання Рейхсмаршал Г. Герінг реагував негативно. Він стверджував, що потрібно спочатку думати як забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше. Взагалі, чи ще існує на Україні інтелігенція, чи вся вона живе поза межами Росії, в еміграції. Г. Герінг, як і А. Гітлер, Г. Гімmlер та інші нацистські провідники принципово не визнавали Україну, українців за окрему націю, вважали їх росіянами.

Під час виступів лунали зауваження, що Розенберг багато уваги приділяє Україні. Коли мова зайшла про Крим, фюрер сказав, що він має бути частиною німецької імперії. А. Розенберг знову висловив свої сумніви щодо частини українців, які мешкають там, А. Гітлер запропонував передати Галичину до складу Генерального губернаторства Польщі, підпорядкувавши її рейхсміністру, губернатору Г. Франку. Він наголосив, що найважливішою територією на найближчі три роки, без сумніву, буде Україна. Тому, там потрібен саме Е. Кох¹²⁰.

У подальшому А. Гітлер неодноразово повертався до ролі України під час освоєння і експлуатації східних територій. Зокрема, 19 вересня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Г. Ламмерсом і рейхскомісаром України Е. Кохом вони торкнулися питання „вільна Україна”. Вважаючи територію України важливою в економічному плані, А. Гітлер і Е. Кох відкинули саму ідею самостійної України. “Слов’яни, на думку А. Гітлера, це родина кроликів. – Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть – це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й архаїчними. Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута. Зрештою, від цього міста майже нічого не залишиться”¹²¹.

Розмірковуючи над словами Гітлера, переконуємося, що психічно здорова людина, живучи у ХХ столітті, в час технічного прогресу,

високої духовної культури не могла б порівнювати людей з кроликами, вважаючи їх недолюдками, а себе, разом з групою “обраних” вищою расою.

На згадуваній нараді Рейхскомісар України Е. Кох підтримав А. Гітлера, наголосивши, що у поводженні з українським населенням з самого початку потрібно бути твердим і жорстоким. Він обіцяв своєму фюреру викачати з України сировину, продовольство, особливо хліб, до останньої зернини. Що буде з місцевим населенням – це його не стосується.

Гітлеру завжди подобалися думки Е. Коха, тому він сказав, що Е. Кох саме та людина, яка його добре розуміє і виконає всі його настанови щодо експлуатації українських людських і матеріальних ресурсів.

Особистий радник А. Гітлера штандартенфюрер СА В. Кеппен, який записував наради за участі свого шефа, тоді занотував: “У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне, усі вважають його “другим Сталіним”, який зможе якнайкраще виконати своє завдання”¹²².

29 вересня 1941 р. А. Гітлер запросив на розмову міністра східних окупованих областей А. Розенберга. На нараді були присутні Г. Ламмерс і М. Борман. Розмова знову велася навколо питання про Україну. Фюрер переконував присутніх у важливості продовження розпочатої роботи в Україні: там чудова земля, яка через занедбаність за часів більшовизму не давала максимуму того, що вона може дати за німецького господарювання. Продовольством та іншими природними ресурсами з України можна було б забезпечити не тільки Німеччину, а й інші країни Європи¹²³.

Повертаючись неодноразово до питання про “облаштування” окупованої території України, фюрер конкретизував свої плани. У вересні 1941 р. А. Гітлер видав меморандум, у якому йшлося про те, що він “зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями”¹²⁴.

Фюрер зауважував, що він знає про те, що серед української спільноти поширюються протести проти поділу України, заборони її самостійного існування. На думку Гітлера, це політичне питання, яке він вирішуватиме особисто в майбутньому. На усі скарги українців

щодо передачі окремих територій України під управління генерал-губернатора Г. Франка або Румунії треба відповідати, що “Україна була врятована завдяки німецькій крові і, з огляду на це Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями згідно із загальними політичними потребами”¹²⁵.

Фюрер декларував, що за потреби в майбутньому буде можлива участь деяких українців в управлінні країною на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. У вищі органи влади поодинокі варті довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, але відкидаються будь-які домовленості чи зобов’язання політичного характеру. Гітлер наголосив, що “кінцева економічна мета – це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи, товари якої будуть оплачені продовольчими товарами й сировиною”¹²⁶.

На думку фюрера, до українського населення з огляду на те, що воно покійно співпрацює з німцями, потрібно ставитися з доброзичливо. Однак серед німців, – зауважував фюрер, – спостерігається прагнення зберегти місцевому населенню їх власні звичаї, традиції у повсякденному житті і навіть деякі спроби підняти життєвий рівень. Це повинно бути категорично заборонено¹²⁷.

На думку А. Гітлера, не потрібно обмежувати вживання усної та письмової української мови. Не слід чинити перешкод початковій школі. Українська преса, що дозволяється в обмеженому обсязі, підлягає суворій цензурі, церква дозволяється за умови, що вона не займатиметься політикою. Водночас треба контролювати, щоб релігійні центри не стали місцями масового паломництва, центрами руху за автономію України.

У своєму меморандумі Гітлер висловився щодо участі німецьких службовців, солдатів Вермахту в українських національних святах повинна обмежуватися винятковими випадками, безпосередньо пов’язаними з окупацією німецькими військами певних місцевостей. Німецькі органи влади в жодному разі не повинні брати на себе організацію українських традиційних свят, різноманітних урочистостей тощо¹²⁸.

А. Гітлер та його найближче оточення неодноразово висловлювалися про політичний устрій України. Фюрер не

погоджувався з А. Розенбергом, який пропонував надати певну автономію Україні. Він не приховував, що має намір зробити з України німецьку колонію. Згідно з концепцією А. Гітлера “не може бути й мови в найближчі десятиліття про незалежну Україну. Фюрер думає про німецький протекторат в Україні принаймні на 25 років”¹²⁹, – зафіксував його висловлювання В. Кеппен.

Під впливом А. Гітлера міністр східних окупованих областей А. Розенберг змінив свої ліберальні погляди щодо України, хоча часом пропонував дещо пом’якшити жорстоку окупаційну політику. Згідно з генеральною політичною лінією націонал-соціалістичної партії А. Розенберг видав необхідні розпорядження про заборону функціонування українських політичних партій, вимагав покласти край будь-яким політичним домаганням українців. Їх роль і завдання полягали в тому, щоб сумлінно працювати на користь Німеччини. В інструкціях Рейхскомісару “Україна” Е. Коху А. Розенберг писав, що необхідно вжити заходів з тим, щоб українське населення було віддане Німеччині, виявляло бажання до праці з метою виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини для німецької промисловості. Важливі завдання стали по забезпеченню збройних сил продуктами харчування на східному фронті¹³⁰.

Однак, як показав час, бажання і прагнення нацистського керівництва часто не збігалися з реаліями життя на окупованих територіях. Збройний опір, що його відчайдушно чинила Червона армія, нестача стратегічних промислових, сільськогосподарських людських ресурсів негативно впливали на подальші наступальні можливості Вермахту. Під впливом обставин змінювалися політичні настрої населення окупованої території, яке не сприймало силових методів і засобів, за допомоги яких нацисти вибудовували новий порядок.

Примітки

¹Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – С. 97.

²Коваль В.С. „Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. – К., 1982. – С. 100.

³Семиряга М.И. Тюремная империя нацизма и ее крах. – М., 1991. – С. 10-11.

⁴Там само.

⁵Гогун А. Черный PR Адольфа Гитлера: СССР в зеркале нацистской пропаганды. – М., 2004. – С.42.

⁶Рудой Г. Предисловие // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. Сост. Г. Рудой. – Смоленск, 2000. – С. 7.

⁷Там само. – С. 54.

⁸Там само.

⁹Прозектор Д. Европа – век XX. Войны. Их уроки. Воля к миру. – М., 1984. – С. 79.

¹⁰Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1973. – С. 311.

¹¹Гитлер А. Моя борьба / Пер. с нем. – Б.М., 1990.- С. 201.

¹²Там само. – С. 202.

¹³Там само. – С. 203.

¹⁴Там само. – С. 206.

¹⁵Там само.

¹⁶Там само. – С. 209.

¹⁷Там само. – С. 214.

¹⁸Там само. – С. 215.

¹⁹Там само. – С. 224.

²⁰Дашичев В.И. „Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашист ской Германии в войне против СРСР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 42.

²¹Там само. – С. 43.

²²Там само. – С. 42.

²³Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. 1. – С. 317.

²⁴Там само. – С. 318.

²⁵Коваль В.С. Вказ. праця. – С. 453.

²⁶Там само.

²⁷Коваль В.С. Возз’єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939-1941. – К., 1979. – С. 204.

²⁸Шилер У. Взлет и падение Третьего рейха / Пер. с англ. В 2-х т. – Т. 1. – М., 1991. – С. 344.

²⁹Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. 1. – С. 123.

³⁰Там само. – С. 125.

³¹Там само. – С. 126.

- ³²Ширер У. Вказ. праця. – С. 347.
- ³³Дашичев В.И. Вказ. праця. – С. 81.
- ³⁴Там само. – С. 78.
- ³⁵Там само. – С. 76.
- ³⁶Там само. – С. 78.
- ³⁷Лиддел Гарт Б. Важнейшие стратегические решения // От „Барбаросса” до „Терминала”. – М., 1988. – С. 31.
- ³⁸Откровения и признания. – С. 81.
- ³⁹Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т. – Т. 2. – М., 1970. – С. 80.
- ⁴⁰Там само.
- ⁴¹Дашичев В.И. „Совершенно секретно! Только для командования!”. – С. 148.
- ⁴²Там само. – С. 149.
- ⁴³Там само.
- ⁴⁴Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 22.
- ⁴⁵Там само.
- ⁴⁶Там само.
- ⁴⁷Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. 1. – С. 59.
- ⁴⁸Уорвол Н. Войска СС. Кровавый след / Пер. с англ. – Ростов-Дон, 2000. – С. 155.
- ⁴⁹Гогун А. Вказ. праця. – С. 43.
- ⁵⁰Бовдаренко С. Германський фашизм и Советская Украина. – М.-Л., 1934. – С. 32.
- ⁵¹Там само.
- ⁵²Там само. – С. 33.
- ⁵³Там само.
- ⁵⁴Там само. – С. 36.
- ⁵⁵Кулінич І.М. „Українське питання” в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 63.
- ⁵⁶Бовдаренко С. Вказ. праця. – С. 36.
- ⁵⁷Там само. – С. 64.
- ⁵⁸Там само.
- ⁵⁹Там само. – С. 22.
- ⁶⁰Кулінич І.М. Вказ. праця. – С. 64.
- ⁶¹Там само.
- ⁶²Гард Д. Предисловие // Бовдаренко С. Германский фашизм и Советская Украина. – М.-Л., 1934. – С. 10.

⁶³Бовдаренко С. Вказ. праця. – С. 10.

⁶⁴Косик В. Вказ. праця. – С. 98.

⁶⁵Зленко Д. Українське питання у 1938-1940 роках і Третій Рейх // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Том ССХХVІІІ (228). Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – С. 249.

⁶⁶Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 24.

⁶⁷Там само.

⁶⁸Там само. – С. 25.

⁶⁹Там само.

⁷⁰Розенберг А. “Далеко идущее решение с непредсказуемыми последствиями”. Из политического дневника // Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне “третьего Рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – С. 41.

⁷¹Там само.

⁷²Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / Сост. Заставенко Г.Ф. – М., 1985. – С. 41.

⁷³Там само.

⁷⁴Там само. – С. 44.

⁷⁵Там само. – С. 42.

⁷⁶Там само. – С. 45.

⁷⁷Там само.

⁷⁸Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 1. – С. 63.

⁷⁹Там само.

⁸⁰Там само. – С. 66.

⁸¹Там само.

⁸²Откровения и признания. – С. 180.

⁸³Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 1. – С. 69.

⁸⁴Там само. – С. 70.

⁸⁵Там само.

⁸⁶Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 18.

⁸⁷Там само. – С. 23.

⁸⁸Там само. – С. 24.

⁸⁹Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Док. и мат. в 3-х томах. – Т. 1. – К., 1980. – С. 326.

⁹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України) – Ф. ФКМ. 8. – Оп. 1. – Од. зб. 101. Арк. 23.

⁹¹ Там само.

⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С. 30-31.

⁹³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Док. и мат. в 3-х томах. – Т. 1. – С. 333.

⁹⁴ Дерейко І.І. Структура окупаційних органів Рейхскомісаріату „Україна” // Сторінки воєнної історії України. Зб. статей. Вип. 8. Ч. 1. – К., 2004. – С. 262.

⁹⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. Док. и мат. в 3-х томах. – Т. 1. – С. 327.

⁹⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 14.

⁹⁷ Дерейко І.І. Вказ. праця. - С. 265.

⁹⁸ Мюллер Н. Вермахт и оккупация: о роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. – М., 1971. – С. 105.

⁹⁹ Чайковський А.С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. Мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С. 246.

¹⁰⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 4.

¹⁰¹ Там само. – С. 7.

¹⁰² Там само. – С. 9.

¹⁰³ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) / Сост. Заставенко Г.Ф. – М., 1985. – С. 19.

¹⁰⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 10.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само. – С. 11.

¹⁰⁷ Там само. – С. 12.

¹⁰⁸ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941-1944. В 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 291.

¹⁰⁹ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944). – М., 1965. – С. 154.

¹¹⁰ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. 1. – С. 152.

¹¹¹ Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. 2. – С. 182.

¹¹² Там само. – С. 183.

¹¹³ Там само. – С. 18.

¹¹⁴ Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ). – Ф. 17. Оп. 125. – Ед. хр. 177. – Л. 74.

¹¹⁵ Там же. – Л. 75.

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т. 2. – С. 18.

¹¹⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 7.

¹¹⁹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 513.

¹²⁰ Там само. – С. 515.

¹²¹ Там само. – С. 533.

¹²² Там само.

¹²³ Там само. – С. 535.

¹²⁴ Там само. – С. 529.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Там само. – С. 530.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само. – С. 181.

¹³⁰ Там само. – С. 186.

Розділ 3.

Трудовий потенціал України на службі нацистського рейху

Розпочинаючи війну проти СРСР, німецький нацизм ставив за мету ліквідувати чинний в Радянському Союзі суспільний лад та викоринити комуністичну ідеологію, винищити, депортувати та поневолити мільйони людей. Верховоди Третього рейху планували перетворити окуповані східні території на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили.

Україна з її величезним промисловим, сировинним та людським потенціалом, стала важливою ланкою в нацистській політиці економічної експансії на Сході. Її місцеве населення мало стати об'єктом інтенсивної трудової експлуатації. Колоніальна економічна експлуатація та створення системи примусової праці були основою політики окупаційної влади в галузі використання трудових ресурсів.

3.1. Основа “нового порядку”: примусова праця українців

Більше як 60-річний досвід історичного вивчення проблеми нацистсько окупаційного режиму на захоплених гітлерівським Вермахтом територіях Радянського Союзу переконує, що однією з головних цілей німецької агресії було відторгнення від СРСР України, перетворення її на аграрно-сировинну базу та джерело дешевої робочої сили у війні Третього рейху за світове панування.

Нацистські стратеги робили ставку на економіку України, на суттєві резерви кваліфікованої робочої сили, що мала їх Українська РСР, і підготовці яких у Радянському Союзі надавали пріоритету відповідно до відомого сталінського гасла “Кадри вирішують усе!”.

Нацистські керівники розраховували, що після перемоги над СРСР окуповані території забезпечать рейху військово-економічну перевагу для продовження війни за світове панування. Зважаючи на ці позиції

було підготовлено конкретні плани для досягнення в майбутній війні своїх політичних, а передусім військово-економічних цілей.

Ще наприкінці 1940 р. в Управлінні військової економіки і спорядження було започатковано попередні розрахунки економічної стратегії в майбутній війні проти Радянського Союзу. Згодом з'явився економічний розділ “Директиви № 21” – плану “Барбароса”, що отримав назву “Ольденбург” і був затверджений 29 квітня 1941 р. Тут викладалися основні цілі, напрямки та завдання використання народногосподарського потенціалу та людських ресурсів передбачених для окупації “східних територій”, і перш за все України, у військово-економічних інтересах Німеччини¹.

Незадовго до початку війни військово-економічне керівництво нацистської Німеччини на основі положень плану “Ольденбург” розробило директиви щодо використання економіки територій СРСР, які мали бути захоплені (т.з. “Зелена тека Герінга”)². Документ затвердили напередодні нападу на СРСР – у червні 1941 р. Поряд з інструкціями загальноекономічного характеру директиви містили основні завдання та принципи використання робочої сили окупованих регіонів Радянського Союзу у військово-економічних інтересах Третього рейху. Згідно з директивами загальне керівництво економікою окупованих областей мав здійснювати Східний штаб економічного керівництва на чолі з рейхсмаршалом П. Кернером. Загальний контроль за діяльністю цього органу економічної експансії на Сході здійснював рейхсмаршал Г. Герінг – відповідальний за виконання так званого “чотирирічного плану”.

Райони, що підлягали окупації, підпорядковувалися спеціально створеному для керівництва економікою Східному економічному штабу (Економічний штаб “Ост”)³. Питаннями організації та використання робочої сили та трудових ресурсів на окупованих територіях опікувався безпосередньо начальник економічного штабу, якому підпорядковувалися господарські інспекції тилу груп армій, які, в свою чергу, були керівними інстанціями для господарських команд, що утворювалися в розташуванні кожної з тилу охоронних дивізій. На місцях розподілом і використанням трудових ресурсів займалися господарські групи при польових комендатурах³. Діяльність цих органів регламентувалася директивами лише на період бойових дій, а в подальшому питаннями використання людського потенціалу

окупованих територій мала керувати окупаційна влада. Директиви “Зеленої теки” визначали, як загальні напрямки та форми використання трудових ресурсів, так і конкретні питання залучення населення окупованих територій, перш за все для того, щоб швидко налагодити роботу важливих для окупантів сільськогосподарських і промислових підприємств. При цьому наголошувалося на силових методах розв’язання подібних завдань.

Подальший розподіл робочої сили планувалося регулювати залежно від поточних завдань економічної експансії на окупованій території. Окрім цього, директиви Г. Герінга передбачали використання безробітних, військовополонених і працюючого населення для здійснення особливо важливих ремонтно-будівельних робіт, а також залучення колишніх радянських керівних господарників до співробітництва з новою владою. Планувалося, в обсязі можливого, зберегти трудові колективи важливих для ведення війни підприємств⁴.

Попри те, що в основі усіх цих заходів мав бути примус до праці, нацисти розраховували також і на добровільну співпрацю з ними частини економічно активного населення окупованих територій. Особливий наголос робився на потребі домогтися співробітництва з окупаційною владою місцевих господарських керівників і фахівців різних галузей – інженерно-технічних і сільськогосподарських спеціалістів. “[...]. Ми маємо орієнтуватися на співробітництво з місцевими керівними господарниками”, – говорилося з цього приводу в директивах⁵. Для створення умов такої співпраці документом передбачалося збереження певних соціальних гарантій, заробітної плати та продовольчого забезпечення.

Уже в ході військових дій на Східному фронті положення “Зеленої теки” були деталізовані в контексті організації та здійснення цивільного управління в окупованих Східних областях (“Коричнева тека” А. Розенберга). Друга частина документа була цілком присвячена Україні⁶.

Система примусового використання праці населення окупованої України почала формуватися від самого початку агресії. З перших днів війни військова влада окупантів залучала цивільне українське населення для виконання нагальних робіт військового значення: попереднього відновлення шляхів сполучення, залізниць, мостів, розчисних робіт, прибирання трупів, облаштування тимчасових

приміщень для розквартирування військ. Наприклад, радник у справах будівництва 14-ї армії Вермахту 29 липня 1941 р. повідомляв: “Через брак сил для будівництва шляхів сполучення, підвозу та евакуації, важливих військових шляхів, обов’язково слід залучити все місцеве населення [...]”⁷. Міністр озброєнь та боєприпасів гітлерівського рейху Ф. Годт 28 липня 1941 р. підписав наказ про використання громадян захоплених радянських територій у військово-будівельній організації, для спорудження шляхів сполучення та комунікацій. Важливим регіоном діяльності “організації Тодта” стала окупована Україна. У відомчому нормативному приписі наголошувалося на тому, що експлуатація робочих рук має головно здійснюватися “в порядку трудової та гужової повинності без винагороди”⁸.

Питання використання трудових ресурсів окупованих територій СРСР розглядалися на таємній нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. Рейхсмаршал Г. Герінг вимагав від своїх підлеглих застосовувати наявну робочу силу переважно на будівництві та відновленні транспортної інфраструктури окупованих областей – у шляховому будівництві, на відновленні залізниць, для розмінування та будівництва летовищ. Пропонувалося навіть розформувати будівельні батальйони вермахту та замінити їх працею цивільного населення й військовополонених⁹. Спеціальним циркуляром господарського штабу “Ост” від 4 грудня 1941 р. для населення окупованих територій визначалися найнекваліфікованіші, трудомісткі види робіт у гірничодобувній промисловості, шляховому будівництві, лісозаготівлі, будівництві оборонних споруд тощо¹⁰.

За розпорядженням Г. Герінга, в оперативному тилу військ були організовані спеціальні трудові колони, на примусово зібрані контингенти яких покладалося знешкодження мінних полів, будівництво рокадних залізниць тощо¹¹. Використання місцевого населення для виконання особливо небезпечних робіт також передбачалося спеціальними інструкціями військового командування. В одному з наказів по 76-й німецькій піхотній дивізії, що датований жовтнем 1941-го, йшлося: “Необхідно застосувати для виконання небезпечних для життя робіт полонених та окремих осіб з місцевого населення”¹².

20 червня 1941 р. указом А. Гітлера було утворено Рейхскомісаріат Україна, а в кінці серпня 1941 р. рейхскомісаром фюрер призначив

гауляйтера Східної Пруссії Е. Коха. Одночасно почалося формування управління апарату цивільної адміністрації РКУ. З перших днів функціонування адміністрації рейхскомісаріату, поряд з розв'язанням інших завдань економічної експлуатації регіону, вона займалася питаннями залучення місцевого населення до праці відповідно до існуючих директив. Органи трудової повинності рейхскомісаріату мали свою розгалужену структуру [Див. : додаток 1]. Загарбники розглядали територію України як значний резервуар дешевої робочої сили, що була вкрай потрібна для обслуговування потреб німецької військової економіки та армії. “Ми примусимо працювати на нас усіх, до останньої людини”, – заявляв А. Гітлер у листопаді 1941 р.¹³.

Зневажливо ставлячись до українців, А. Гітлер, Е. Кох та інші розраховували лише на примусові, силові методи залучення місцевого населення до праці на користь Німеччини. В одній з інструкцій про це згадувалося: “Українець уникає праці [...]. Щоб зробити з нього продуктивну людину, його потрібно примушувати працювати, сподіватися на його добровільне бажання немає жодного сенсу”¹⁴. Поряд з такою позицією у нацистських урядових колах був поширений інший, так званий “ліберальний” погляд на питання використання робочої сили, трудових ресурсів і резервів України. Сенс такого “лібералізму” полягав у намаганні домогтися від українців добровільної співпраці у боротьбі з більшовицьким режимом. Найвпливовішим серед них був рейхсміністр окупованих Східних територій А. Розенберг. Ще напередодні вторгнення до СРСР цей прагматичний нацист із прибалтійських німців заявляв: “Треба зробити все можливе, щоб розбудити зрештою українську національну самосвідомість, при цьому слід діяти з великим піклуванням та увагою.”¹⁵ Про “недопустимість необґрунтованої суворості” стосовно українців говорилося й у директивах щодо цивільного управління в окупованих Східних областях (“Коричнева тека”)¹⁶. Уся подальша “українська політика” нацистського рейху формувалася на протиставленні цих двох тенденцій одна одній, але це не було антагоністичне протистояння. Тактичні незгоди фюрера та А. Розенберга цілком компенсувалися стратегічно єдиним курсом, спрямованим на викачування з України всіх необхідних для ведення війни сировинних і трудових ресурсів. Навіть коли восени 1941 р. А. Розенберг під тиском прихильників “жорсткого курсу” відмовився від пропагованої ним ідеї надання Україні обмеженої

Розділ 3. Трудовий потенціал України на службі нацистського рейху

державності, у питаннях політичних пріоритетів щодо форм і методів використання трудових ресурсів України рейхсміністр Сходу залишився прибічником виваженої політики, метою якої було повернути українство до добровільного співробітництва та праці на користь рейху.

Рис. 1. Цивільні окупаційні органи управління трудовою повинністю та використанням робочої сили в рейхскомісаріаті Україна

Примітка. Схему складено автором за даними: ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 25. – Арк. 6.

Наступним етапом у формуванні системи примусової праці на окупованій території України стало запровадження загальної трудової

повинності. У самому факті останньої, тим паче в умовах війни та тоталітарного суспільства, не було нічого надзвичайного, однак, як показала практика, її запровадження на окупованих східних територіях відбувалося не просто примусовими, силовими методами, а за допомоги неприхованого терору, погроз, насильства та фізичного знищення.

Наказ про запровадження обов'язку праці на окупованих східних територіях рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг підписав 5 серпня 1941 р. Підставою для його видання став указ А. Гітлера "Про управління в новозайнятих Східних областях" від 17 липня 1941 р., за яким усі мешканці окупованих східних областей віком від 18 до 45 років, залежно від їх працездатності, підлягали загальній трудовій повинності¹⁷. Керівникам рейхскомісаріатів "Україна" та "Остланд" надавалося право змінювати віковий ценз трудової повинності на свій розсуд. Згодом Е. Кох, скориставшись ним, запровадив обов'язок праці на територіях рейхскомісаріату "Україна" в межах від 15 до 60 років. За невиконання наказу винних карали тюрмою та каторжними роботами¹⁸. Найжорстокішій трудовій експлуатації, що межувала з фізичним знищенням, було піддане єврейське населення України. 16 серпня 1941 р. А. Розенберг видав розпорядження про обов'язкову трудову повинність для єврейського населення окупованих східних територій, віковий ценз примусової праці для євреїв встановили від 14 до 60 років¹⁹.

1 листопада 1941 р. Е. Кох на підставі розпорядження А. Розенберга видав наказ, який остаточно поширював дію розпорядження про обов'язкову трудову повинність на всій території рейхскомісаріату Україна²⁰. Віковий ценз працезобов'язаних залишався поки що незмінним. Наказ Е. Коха у загальних рисах визначав галузі господарства, де мала застосовуватися трудова повинність: аграрний сектор, будівництво, обслуговування суходільних і водних шляхів тощо. Фахівці мали призначатися на роботу, зазвичай, за спеціальністю, а ті, що не мали професії – на некваліфіковані, допоміжні роботи. Залучення незайнятого населення до трудової повинності покладалося на місцеві органи – відділи та управління праці ("біржі праці"). Ці установи в кожному конкретному випадку мали визначати й термін трудової повинності²¹. Наказ Е. Коха набирав чинності з дня його оприлюднення. Протидія наказу чи невиконання його вимог мали

наслідком покарання, визначені ще серпневим розпорядженням А. Розенберга.

Для забезпечення виконання розпоряджень про трудову повинність у містах, селищах, районах рейхскомісаріату і в зоні тилу групи армій “Південь” створювалися біржі праці, які, поряд із добровільним наймом населення на роботу, здійснювали й примусову трудову мобілізацію. З цією метою обов’язковій реєстрації в органах трудової повинності підлягали чоловіки та жінки віком від 15 до 60 років²². Наприклад, у Києві лише упродовж жовтня 1941 р. було взято на облік усіх безробітних віком від 14 до 50 років²³. Далеко не всі безробітні призначалися на роботу за спеціальністю. Біржа праці Києва заздалегідь сповіщала населення про те, що роботу за попереднім фахом всім безробітним надати неможливо, а тому “[...] безробітні зобов’язані виконувати роботу не за фахом [...]”²⁴. Із середини листопада 1941 р. для всіх зареєстрованих безробітних було встановлено обов’язкову контрольну явку, про що робилися відмітки в спеціальних картках²⁵. Робота, запропонована біржею праці, вважалася обов’язковою та відмовитися від її виконання безробітний не міг.

Невиконання розпоряджень окупаційних властей про реєстрацію в органах трудової повинності загрожувало людям великими штрафами, ув’язненням у так званих трудових таборах і навіть смертною карою, як за саботаж. Подібними наказами з переліком різноманітних покарань були обліплені стіни та паркани населених пунктів, вони друкувалися у місцевій українській пресі. Ці погрози переслідували єдину мету: залякати місцеве населення та примусити його працювати в інтересах окупаційної влади.

Попри погрози й репресії окупантів, масовим явищем на окупованій території було ухилення від реєстрації на біржах праці. Щоб якось виправити становище, окупаційна влада за сприяння української допоміжної адміністрації застосувала примусову реєстрацію безробітних, а коли й це не допомагало, то вдалася до шантажу голодом. У наказі міського голови Києва, від 9 грудня 1941 р., читаємо: “[...] Хлібні та продуктові картки на наступний місяць безробітним чоловікам та їх родинам видавати лише на підставі картки біржі праці з відповідними відмітками про явку в установлений термін”²⁶. Інакше як шантаж голодом такі дії назвати не можна. Позбавлене мізерного продуктового пайка, населення, шукаючи будь-яких засобів для

існування, було вимушене реєструватися на біржі праці. У цьому випадку окупанти застосовували відомий принцип тоталітарного суспільства – “хто не працює, той не їсть”.

Застосовуючи погрози та шантаж окупаційна влада залучила через біржі праці до трудової повинності переважну більшість місцевого населення рейхскомісаріату та зони оперативного тилу групи армій “Південь”. Однак, чим далі тим більше виявлялася неефективність бірж праці як контрольного органу, оскільки значна частина населення, особливо молодь, продовжувала уникати обліку в органах трудової повинності. Тоді окупаційна адміністрація застосувала нові, ще більш дискримінаційні, заходи щодо реєстрації працездатних громадян. Така реєстрація почала провадитися за місцем проживання: в домоуправліннях і житлових конторах. Призначалися відповідальні особи, які здійснювали перепис усіх громадян працездатного віку за спеціальною формою, виявляючи непрацюючих осіб. Подекуди така форма контролю незайнятого населення змушувала людей або працевлаштовуватися, або тікати на село до рідні. Наприклад, після проведення подібної реєстрації у Житомирі на все велике місто нарахували лише 68 непрацюючих громадян працездатного віку²⁷, однак таке становище було далеко не скрізь. У великих індустріальних містах півдня України люди масово продовжували уникати реєстрації. Наприклад, після того, як реєстрація за будинковими списками не дала бажаних для німців результатів, генералкомісар округи Дніпропетровськ запропонував запровадити для населення спеціальні поіменні розпізнавальні картки. Така картка була єдиним документом, який надавав право перебування у місті та видавалася лише особам, що працювали в установах окупантів, місцевій українській адміністрації та на підприємствах. Людей, яких затримували без них, негайно мобілізували на примусові роботи в трудові табори²⁸. Реєстрація незайнятого чоловічого населення віком до 60-ти років “за списками” у грудні 1941 р. здійснювалася й за розпорядженням Київської міської Управи²⁹.

З метою залучити до праці в інтересах нацистської Німеччини й підлітків, окупаційна влада здійснювала також і їх примусову реєстрацію. Комендант однієї з місцевих військових комендатур Полтавщини повідомляв: “ [...] Відбувається перепис і залучення молоді

до добровільної праці – на збиранні врожаю та розчисних роботах у містах”³⁰.

Реєстрація працездатного населення відбувалася й на селі. Для точного обліку трудових ресурсів у сільському господарстві окупанти склали списки мешканців сіл і залучених до роботи у колгоспах селян. Такий облік проводився неодноразово та централізовано. Інформація за встановленою формою надсилалася кожною сільською управою у відповідний гебітскомісаріат, а той пересилав її по інстанції аж до Рівного³¹. У серпні 1942 р. Е. Кох наказав провести повторну реєстрацію працездатного сільського населення за станом на 1 вересня 1942 р. Для цього було застосовано спеціальні анкети, що склалися сільськогосподарськими керівниками районів. Зібрані під час анкетування відомості мали допомогти окупантам у плануванні посівної кампанії 1943 р. Одна з таких анкет, форма якої була надіслана генералкомісаром округи “Миколаїв” підлеглим інстанціям 28 серпня 1942 р., передбачала збір інформації на рівні району про кількість сільськогосподарських підприємств, сіл, сімей, загальну кількість мешканців, їхній вік і стать. Анкетні відомості склалися також на осіб, залучених до роботи в установах Вермахту, шляховому будівництві та на підсобних роботах³².

Для контролю за використанням робочої сили окупаційна влада застосовувала також і спеціальні робочі картки, запроваджені на території Рейхскомісаріату “Україна” указом Е. Коха з 1 березня 1942 р. В окремих генералкомісаріатах робочі картки було введено ще раніше – у середині лютого 1942 р.³³ У таку картку щотижня занотовувалися дані про те, що її власник ще знаходиться на роботі. Подекуди органи трудової повинності запровадили так звані “явочні картки”, за призначенням аналогічні попереднім. Після закінчення терміну виконуваної роботи безробітний був зобов’язаний негайно повідомити про це біржу чи бюро праці. Така картка була одночасно й посвідченням особи її власника³⁴.

З метою посилення контролю за реалізацією загальної трудової повинності на теренах рейхскомісаріату, 4 березня 1942 р. його керівник Е. Кох видав розпорядження “Про обмеження зміни місця праці”³⁵. Відтепер усі без винятку установи та підприємства, приймаючи на роботу українське населення, повинні були отримати дозвіл біржі праці. Ця умова була обов’язковою в тому випадку, коли

угода трудового найму укладалася терміном понад 4 тижні. Звільнений з попереднього місця роботи, не пізніше наступного дня, повинен був звернутися в органи трудової повинності для працевлаштування³⁶. Відтепер біржа праці ставала повним господарем людської долі.

Окупаційною адміністрацією повсюдно були встановлені суворі правила, що обмежували міграцію населення. У кожному населеному пункті бургомістр чи староста за дорученням окупаційних органів складав два списки мешканців. До першого вносилися мігранти – особи, які прибули до населеного пункту після початку війни, до другого – постійні мешканці. Численні накази військової окупаційної адміністрації були спрямовані на обмеження переміщення місцевих жителів. Нова влада намагалася у такий спосіб утримувати сталий контингент робочих рук. Так, у серпні 1941 р. наказом командування групи армій “Південь” заборонялося будь-яке вільне пересування цивільного населення³⁷. Для попередження неконтрольованого переміщення робітників з важливих у військовому сенсі підприємств у сільську місцевість, сільськогосподарські окупаційні органи повинні були повідомляти біржі праці про кожен випадок, коли міський житель влаштувався на роботу в обшинне господарство. Щоб запобігти міграції кваліфікованої робочої сили з міста на село, окупаційна адміністрація різних рівнів неодноразово приймала укази, постанови, розпорядження про порядок зміни робочих місць³⁸.

Усі заходи цивільної та військової окупаційної влади про впровадження загальної трудової повинності в Україні та формування на її території системи примусової праці повністю відповідали настановам А. Гітлера, Г. Герінга та рейхсміністерства східних окупованих територій, яке в своїй колоніальній трудовій політиці значну увагу приділяло контролю за чисельністю, міграцією та плинністю місцевого населення, яке окупанти розглядали як потенційно невичерпний резервуар робочої сили. У відомстві А. Розенберга регулярно відбувалися наради з цього приводу, на одній з яких 10 березня 1942 р. говорилося: “Особливу увагу слід звертати на плинність робочої сили з одного підприємства на інше та міграцію робочої сили з однієї області в іншу, а також зміну професії та перекваліфікацію на робочому місці”³⁹.

Рейхскомісар України постійно звітував перед рейхсміністерством Сходу про хід впровадження обов’язку праці, підтвердженням цього є

численні архівні документи. У черговому звіті, надісланому з Рівного до Берліна 23 листопада 1941 р., намісник А. Розенберга повідомляв про організацію бірж праці в Брест-Литовському, Житомирському та Київському регіонах, про укомплектованість цих установ кадрами, зокрема й місцевими, їх кількісний та якісний склад апарату бірж праці⁴⁰.

Комплексний аналіз документальних матеріалів окупаційної влади: звітів, доповідних записок, інформаційних повідомлень, ділового листування, телеграм, інших документів – дає підстави стверджувати, що на кінець зими – початок весни 1942 р. органи окупаційної адміністрації в основному завершили реєстрацію всього працюючого та незайнятого працездатного населення на окупованій території України та провели низку заходів, спрямованих на впровадження загальної трудової повинності. Політика повного та цільового використання людських ресурсів і робочої сили окупованої України наразі була спланована задовго до початку німецько-радянської війни як складова програми економічної експлуатації передбачених для окупації територій СРСР.

Визискування трудових ресурсів мало здійснюватися переважно у примусовому порядку через використання обов'язку праці. Окремі прагматичні нацистські керівники (такі як А. Розенберг) спочатку вважали за доцільне налагодити добровільне співробітництво місцевого населення з окупантами в економічній сфері, але реальність колоніальної політики на окупованій території України заперечила таку можливість і не залишила німецькій адміністрації іншого вибору, як примусове залучення населення до праці на користь Третього рейху.

Початок організаційному оформленню системи примусової праці на окупованій нацистами території України було покладено ще в перші дні війни, коли численні військові інстанції Вермахту почали масово використовувати цивільне українське населення для своїх потреб. Наступним етапом формування системи підневільної праці, що тривав із серпня по листопад 1941 р., стало запровадження загальної трудової повинності для всього працездатного населення України. Центральною ланкою, що практично реалізувала “робітничу політику” окупантів, були місцеві органи трудової повинності на окупованій території – відділи, управління та біржі праці. Входячи до структури місцевих Управ, біржі праці формально мали подвійне підпорядкування, але

реально були підзвітні лише окупаційним органам. Для забезпечення виконання поставлених завдань і залучення робочої сили через органи трудової повинності окупаційна влада застосувала низку заходів, спрямованих на точний облік та реєстрацію працездатного населення, обмеження міграції та плинності кадрів, заборону вільної зміни робочого місця тощо.

Усі ці дії свідчили про те, що окупанти остаточно взяли курс на силове розв'язання питання покриття дефіциту робочої сили. У своїй сукупності такі заходи нацистської влади склали основу системи примусової праці, яка панувала в сфері використання трудових ресурсів упродовж усієї окупації України військами гітлерівського рейху, остаточно поховавши надії місцевого населення на формування нормального ринку робочої сили.

3.2. Тотальна експлуатація населення: передумови успішної війни

Плануючи широку економічну експлуатацію окупованих українських земель, нацисти значне місце відводили використанню людського потенціалу – передусім кваліфікованих трудових резервів. До війни Українська РСР мала один із найбільших в Радянському Союзі контингент трудових ресурсів: на 1940 р. населення республіки становило 40,1 млн. осіб, з них 13 млн. селян і 27,1 млн. міського населення. Більша частина населення працювала в сільському господарстві. За офіційними даними, на 1940 р. лише населення колгоспів становило 14 млн. осіб, з них на території західних областей України – 8 млн. Чисельність робітників і службовців на цей же період склала 6,6 млн. Відсоток сільськогосподарських спеціалістів був набагато меншим. Наприклад, у колгоспах східних областей УРСР працювало лише 28,2 тис. спеціалістів – агрономів, агротехніків, зоотехніків, ветеринарів.⁴¹ Механізаторів і механіків машино-тракторних станцій (МТС) тодішня статистика відносила до робітничого класу.

Із початком війни з Німеччиною на схід вдалося евакуювати лише невелику кількість кваліфікованих робітників, інженерно-технічних

працівників та сільськогосподарських спеціалістів і членів їх сімей, загалом ця цифра становила близько 3,5 млн. осіб⁴². Це складало менше 9 % всього населення Української РСР, тоді як офіційні дані радянської історіографії завищували кількість евакуйованих на схід трудових ресурсів з України принаймні у 4-5 разів⁴³. Частина робітників і селян призовного віку з початком війни пішла в Червону армію та флот. Незважаючи на евакуацію та військовий призов, на окупованій території України залишався досить значний контингент кваліфікованих трудових ресурсів, який разом із рештою населення і становив для фашистської Німеччини той бажаний резервуар робочої сили, що вона його планувала використати у власних військово-економічних цілях. За офіційними німецькими даними, лише на території рейхскомісаріату Україна у лютому 1943 р. кількість населення становила 16,9 млн. осіб⁴⁴.

Економічна політика фашистської Німеччини на окупованій території України з початком війни зводилася до того, що після швидкого розгрому СРСР територія республіки мала стати джерелом промислової сировини та сільськогосподарської продукції. Така схема не вимагала збереження в регіоні значних кваліфікованих трудових ресурсів. Наявні людські ресурси планувалося використати лише в сільському господарстві та добувних галузях промисловості. Про це однозначно вказувалося у відомих директивах Г. Герінга⁴⁵. У цьому ж документі визначалися й перспективи щодо зміни чинної структури трудових резервів міста і села. Передбачалося скорочення промислового виробництва та переселення робітників у сільську місцевість. Безробітні мешканці міст повинні залучатися до важливих військових робіт⁴⁶. Ідею деіндустріалізації України широко пропагував і рейхскомісар Е. Кох. Під час однієї з зустрічей у А Гітлера 19 вересня 1941р. він відверто заявив, що його метою є “зруйнування української промисловості, щоб змусити пролетаріат повернутися на село”⁴⁷.

Провал стратегії “блискавичної війни” змусив гітлерівське керівництво переглянути не лише військово-політичні плани, але й стратегії використання промислово-сировинного потенціалу України, зокрема й місцевих трудових ресурсів. Незаплановані великі втрати під час війни проти СРСР показали нацистському керівництву, що військових зусиль у цьому випадку недостатньо. Наприкінці 1941 р. витрати зброї, боєприпасів і предметів спорядження Вермахту вперше

перевищили їх виробництво⁴⁸. Було вжито нових заходів щодо збільшення випуску військової продукції, а відповідно виникла гостра потреба використання трудових ресурсів окупованих територій не лише після перемоги, а вже під час війни.

З осені 1941 р. окупаційна влада в Україні розпочала відновлення не тільки добувних підприємств, але і промислових підприємств з повним циклом виробництва. Одразу ж постала проблема кадрів. Якщо раніше планувалося забезпечити нечисленні потрібні німцям виробництва робочою силою з Рейху та європейських країн, то тепер наголос робили на використанні місцевих кадрів. З цього приводу в директивах А. Розенберга недвозначно підкреслювалося, що “призначення на роботу німецьких робітників допускається лише у виняткових випадках і лише в провідних закладах, що передбачають велику кількість робочої сили [...]”⁴⁹.

Окупаційна адміністрація робила все можливе, щоб зберегти і відновити довоєнні штати підприємств і господарських установ, структура яких була збережена. Під загрозою покарання людей примушували повертатися на попередні робочі місця. Спочатку нацисти намагалися відновити роботу відділів кадрів підприємств, а вже згодом, повернувши на місця спеціалістів, відновити виробництво⁵⁰. Одночасно було здійснено реорганізацію підприємств і трудових колективів. Навесні 1942 р. розпорядженням А. Розенберга на всіх підприємствах було заборонено діяльність профспілок, їх майно оголошено власністю рейху, а також змінено організаційну структуру трудових колективів⁵¹. Усі зайняті на підприємстві об'єднувалися в єдиний трудовий колектив, керівником якого призначалася особа за рішенням німецьких господарських інстанцій, зазвичай, це були колишні радянські спеціалісти, що працювали тут до війни⁵². Функції профспілок передавалися керівникам підприємств, відповідальним у всіх питаннях перед господарськими установами окупантів. Здійснена реорганізація була передусім спрямована на дебільшовизацію підприємств і посилення експлуатації робітників.

Проте незважаючи на всі потуги нацистів, кількість працівників на відновлюваних підприємствах була значно меншою ніж до війни. Про цю тенденцію згадує у своєму інформаційному повідомленні секретар Чернігівського підпільного обкому КП(б)У О. Федоров⁵³. Наприклад, на 9 великих підприємствах Києва в серпні 1943 р. працювало лише

близько 8 тисяч робітників та спеціалістів. У цьому списку були такі довоєнні промислові гіганти, як “Більшовик” і “Ленінська кузня”⁵⁴. Приймаючи на роботу місцевих мешканців, окупанти понад усе ставили їх політичну “благонадійність”. У наказі керівника заводу “Більшовик” від 5 жовтня 1941 р. читаємо: “На роботу приймаються лише політично бездоганні люди, тобто ті, які не вели ніякої активної політичної пропаганди, а також не обіймали ніяких керівних політичних посад”. Водночас німці проводили широку агітацію спеціалістів з місцевого населення для роботи на підприємствах. Наприклад, записуючи робітників на заводи Дніпропетровська, окупанти запевняли їх у тому, що підприємства будуть відновлені в місячний термін, а всі зайняті будуть забезпечені хлібом і одягом⁵⁵. Оголошеннями про зарахування на роботу кваліфікованих спеціалістів рясніли сторінки тодішньої місцевої української преси.

В окремих галузях господарства німці взагалі не довіряли місцевим спеціалістам. Наприклад, усі роботи з відбудови залізничних колій, зазвичай, виконувалися інженерними підрозділами Вермахту, а місцеві залізничники використовувалися хіба-що на підсобних роботах. Більшість машиністів та їх помічників були також німці, і лише незначна кількість місцевих спеціалістів старшого віку працювала кочегарами та помічниками машиністів⁵⁶. На великих підприємствах, що мали стратегічне значення, керівниками, інженерами та майстрами працювали також німецькі спеціалісти⁵⁷. Водночас у великих індустріальних містах України зосереджувався досить великий контингент кваліфікованих фахівців різних рівнів і професій. Лише у Харкові, за офіційною статистикою міської Управи, нараховувалося 17 800 інженерно-технічних працівників і 160 300 кваліфікованих робітників різних спеціальностей. Окупанти з недовірою ставилися до них, а на підприємствах та в ремонтних майстернях міста на відповідальних роботах працювали завезені німцями спеціалісти з Європи⁵⁸. Місцеві кадри використовувалися на допоміжних роботах при відбудові промислових підприємств Харкова. Наприклад, для якнайшвидшого відновлення роботи авіазаводу окупанти провели спеціальну мобілізацію робітників із приміських сіл⁵⁹.

Щоб тримати робітників у покорі та примусити працювати, нацисти запровадили на підприємствах цілу систему посиленої трудової експлуатації працівників. Суворе ставлення до робітників

мало на меті стимулювати зростання продуктивності праці. Е. Кох вважав, що підвищення продуктивності праці українців можливе лише за допомоги суворого примусу. В одному з директивних листів рейхскомісар прямо заявляв: “Потрібно домогтися через суворе ставлення до робітників більшого виробничого піднесення [...]”⁶⁰. За невихід та запізнення на роботу, порушення трудової дисципліни, непокору начальству, саботаж було передбачено цілу низку покарань – від зауваження та штрафу аж до смертної кари. Звичним явищем на підприємствах були прилюдні побиття. Подекуди місцева влада створювала карцери й табори для непокірних⁶¹. На заводі “Запоріжсталь” майстри як покарання практикували відбирати у робітників хлібні картки, за запізнення на 3 хвилини робітника змушували працювати безкоштовно 2 години після зміни. За невихід на роботу загрожував арешт на 8 діб і побиття. Усюди діяла кругова порука – за провину одного страждав весь колектив⁶². У серпні 1943 р. у Запоріжжі нацисти, провівши показовий судовий процес, ув'язнили за ухилення від роботи чотирьох робітників⁶³, а через місяць трьох робітників було страчено через те, що вони залишили роботу⁶⁴. Таких фактів можна наводити чимало.

Попри всі спроби окупантів забезпечити робочою силою відновлені підприємства та підвищити продуктивність праці, постійно відчувався брак кваліфікованих кадрів, а ефективність праці нечисленних працівників була надзвичайно низькою, особливо це стосувалося промислово розвинених регіонів сходу та півдня України. Наприклад, за даними міської Управи Харкова, на березень 1942 р. у місті діяло 51 підприємство, де працювали 1,3 тис. робітників, тобто по 20-25 осіб на кожному⁶⁵. На травень 1942 р. у цьому ж місті налічувалося 75 підприємств із загальною кількістю зайнятих 5 000 осіб – по 66 працівників на кожному⁶⁶. На “Запоріжсталі” влітку 1943 р. працювало 3 500 робітників. Це підприємство виробляло на добу всього 70 гарматних набоїв, тому що на заводі в робочому стані знаходилося лише 5-6 верстатів і кілька штампувальних пресів⁶⁷. У тому ж таки Запоріжжі, на заводі “Ковкий чавун”, працювало 400 робітників, а виробничі норми виконували тільки [...] троє з них⁶⁸. Причини надзвичайно низької продуктивності праці були різноманітні, як об’єктивні так і суб’єктивні. Неостаннє місце серед них посідав людський чинник. Насамперед серед робітників сильними були

прорадянські настрої, а в східних і південних регіонах Української РСР вплив комуністичного підпілля в їх середовищі був надзвичайно великим. Особливо активним виявлявся як прихований, так і явний саботаж економічних заходів окупантів, що поєднувався з диверсійними актами на підприємствах. Стає зрозумілим, чому нацисти з недовірою ставилися до місцевих спеціалістів, використовуючи їх на другорядних та підсобних роботах.

Однак реалії війни внесли певні корективи в політику гітлерівців стосовно використання потенціалу цивільних спеціалістів із місцевого населення. Великі надії Німеччина покладала на багатющі запаси руди Криворіжжя та вугілля Донбасу, за рахунок яких нацисти сподівалися поповнити нестачу в сировині та паливі для промисловості Третього Рейху. Втілення цих планів вимагало значних контингентів робочої сили, а особливо гірничих спеціалістів. За даними окупантів, у жовтні 1942 р. на підприємствах гірничої промисловості Дніпропетровщини працювало 13 500 робітників, серед яких гірники склали лише 1 200. У Криворізькому залізорудному басейні на підземних роботах працювали 4 300 гірників, а на поверхні – 192 особи. Такої кількості працівників було недостатньо навіть для здійснення підготовчих й очисних робіт⁶⁹. Реальні потреби в робочих руках були набагато більшими. Німецькі господарські інстанції планували на кінець 1944 р. мобілізувати на гірничі підприємства півдня України близько 48 000 робітників, із них 17 000 мали становити військовополонені.

Гостра нестача робочих рук відчувалася в Донбасі. В одному зі звітів відділення економічного штабу “Схід” (“Ost”) у листопаді 1942 р. повідомлялося: “Залучення необхідної робочої сили створює надзвичайні труднощі”⁷⁰. Наприклад, у підпорядкуванні Дирекції № 3 гірничо-металургійного товариства “Схід” у травні 1943 р. знаходилося лише 166 гірників за потреби в 350 працівників⁷¹. У регіоні потреба окупантів у цивільних роботах становила 90 000, натомість їм вдавалося використовувати працю лише 12 000 осіб. За таких умов плани Німеччини з освоєння Донбасу постійно зривалися, а роботу більшості шахт так і не було відновлено.

Не вистачало робочих рук і на відновлених нацистами машинобудівних підприємствах України. У квітні 1942 р. на машинобудівних підприємствах генеральної округи “Дніпропетровськ” потреба в фахівцях металообробних спеціальностей становила 3 500

осіб, особливо бракувало автослюсарів і механіків. Генеральний комісар генеральної округи “Волинь і Поділля” повідомляв до Рівного про “тяжкий стан”, що склався з використанням робочої сили, де не доставало фахівців металообробних спеціальностей. “Збільшенням кількості некваліфікованих робітників ми мало чого досягнемо”, – додав чиновник Е. Коха⁷².

Намагаючись компенсувати відсутність робочих рук на важливих виробництвах, окупанти поряд з певними кроками соціального характеру, про які мова піде нижче, застосовували й відверто репресивні, силові, терористичні методи. Одним із таких стало повсюдне подовження тривалості робочого дня, яка, з самого початку окупації на окремих підприємствах була несталою, а змінювалася залежно від потреб окупантів у межах від 8 до 16 годин. Наприклад, у Донбасі робітника змушували працювати навіть у шахті по 16 годин на добу, а робочий день гірників, які не виконували встановлених окупантами виробничих норм, продовжувався автоматично⁷³. Спочатку робоча зміна на більшості підприємств тривала 8 годин, проте в умовах дефіциту робочих рук місцеві окупаційні органи почали збільшувати робочий час із метою посилення експлуатації зайнятих. У травні 1942 р. генеральний комісар генеральної округи “Миколаїв” повідомляв Е. Коху: “Віддане мною розпорядження щодо збільшення робочого дня до 9-10 годин, з метою вивільнення робітників для виконання окремих робіт, виявилось доцільним”⁷⁴. На багатьох промислових об’єктах Вінниччини тривалість робочого дня для восени 1942 р. становила 12 годин на добу⁷⁵.

Німецька окупаційна влада залучала цивільне населення України до проведення будівельних робіт, відновлення промислових об’єктів, шляхів сполучення, очищення доріг від снігу, влаштування водозливних та водовідвідних каналів, а в прифронтівій зоні – для виконання тяжких робіт з будівництва укріплень. Особливим попитом у окупантів користувалися фахівці будівельних спеціальностей – муляри, теслі, столяри та ін. Потреба в них відчувалася постійно, а їх брак влада намагалася компенсувати за рахунок некваліфікованої робочої сили, як це було в генеральній окрузі “Дніпропетровськ”⁷⁶. 1942 р. нацисти планували розгорнути на півдні України будівництво мережі польових залізниць. Для цього в райони будівництва зганяли маси робітників і селян⁷⁷. Значні обсяги шляхобудівельних робіт потребували великої

кількості робочих рук. Лише з однієї генеральної округи “Дніпропетровськ” для будівництва магістральної дороги Кривий Ріг-Дніпропетровськ у квітні 1942 р. передбачалося залучити 15 000 місцевих жителів, однак реальна кількість завербованих склала лише 6 800 осіб⁷⁸.

У прифронтовій зоні оперативного тилу Вермахту армійське командування широко залучало місцеве українське населення для будівництва оборонних споруд і риття окопів. Особливо ця мобілізація посилилася в період відступу німецьких військ. Тоді для прикриття Кримського півострова було споруджено “Готський вал”. Для будівництва укріплень “Східного валу” лише з Харкова примусово мобілізували 120 тис. громадян⁷⁹. На будівництві оборонних споруд широко використовувалися робочі руки вимушених мігрантів – громадян, які тікали з рідних місць, рятуючись від голоду чи терору окупантів. Начальник військової комендатури м. Ясиновата 21 травня 1943 р. оприлюднив наказ, яким зобов’язав підлеглі йому військові інстанції Вермахту затримувати таких мігрантів і направляти цих осіб на будівництво укріплень⁸⁰.

Цілком безоплатно місцеве населення виконувало роботи з обслуговування шляхів сполучення, мостів, влаштуванню водозливів. Наприклад, у березні 1942 р. на ділянці автомобільної дороги Запоріжжя-Маріуполь щодня працювало 2 500 мирних жителів⁸¹. Окупаційна влада переклала догляд за шляхами на спеціально створену для цього “Українську шляхову службу”. Остання проводила мобілізацію населення для виконання таких робіт. Найчастіше це було очищення доріг, мостів та русел річок поблизу них від снігу⁸². Усі подібні роботи вважалися роботами військового значення та були обов’язкові для виконання.

Окупанти широко використовували таку форму трудової експлуатації населення, як “виховно-трудова табори”, до них людей кидали через найменшу провину, непокору, невиконання зобов’язань перед владою. Це підтверджували й самі німецькі чиновники. Так, під час інспекційної перевірки у трудовому таборі Кам’янця-Подільського, було встановлено, що з десяти відібраних для перевірки в’язнів принаймні троє утримувалися за зовсім незначні, або не свої провини: невихід на роботу, ухилення дітей від відправки до Німеччини, за звернення з проханням про переведення на легшу роботу та ін.⁸³ Бранці

виправно-трудових таборів використовувалися для виконання найтяжчих робіт.

Відчутне зростання чисельності Вермахту на початок 1943 р. призвело до скорочення наявних резервів робочої сили в Німеччині. Нацистське керівництво вихід зі становища, що склалося, бачило й у посиленні рівня визискування праці населення окупованих територій, зокрема України. Відтепер працездобов'язаними оголошувалися всі жінки віком від 15 до 55 років. Дівчат і молодих жінок офіційно було рекомендовано використовувати на тяжких роботах. Відтепер наявність неповнолітніх дітей та інших непрацездатних у родині не вважалася причиною для звільнення з роботи⁸⁴.

Ще однією широко вживаною в період окупації формою трудової експлуатації цивільного населення України стало використання праці громадян примусово евакуйованих нацистами із зони бойових дій. Починаючи з осені 1943 р., під час відступу Вермахту великі маси населення прифронтових районів під загрозою покарання депортувалися в німецький тил. Частина евакуйованих у такий спосіб громадян використовувалися як робоча сила безпосередньо в Україні, а частина етапом депортувалася до рейху. За даними Економічного штабу "Схід", на середину жовтня 1943 р. кількість біженців та примусово евакуйованих із Лівобережжя Дніпра становила близько 400 000 осіб, що складало 5 % тодішнього населення цього регіону України⁸⁵. Причому, слід мати на увазі, що в цей період депортація місцевих мешканців під виглядом евакуації з східних регіонів України ще не набрала своїх найбільших масштабів. Для прийому біженців нацисти створювали мережу пересильних таборів. Лише через один такий табір, створений на Дніпропетровщині, за перше півріччя 1943 р. пройшло близько 14 000 громадян⁸⁶.

Поряд із всеохопним і планомірним визискуванням трудових ресурсів міста, окупаційна влада широко експлуатувала працю українських селян. Трудова експлуатація селянства була частиною аграрної політики нацистів, яка полягала в перетворенні України на продовольчу базу Третього Рейху на Сході⁸⁷.

Попередня аграрна програма нацистів відповідно до плану "Ольденбург" полягала у ліквідації на окупованих територіях колгоспно-радгоспної системи та повернення до структури сільського господарства початку ХХ ст.⁸⁸ Сподіваючись на блискавичну війну з

СРСР, нацистське керівництво відклало кінцеве розв'язання “аграрного питання” на період до її завершення. Основним економічним завданням під час воєнних дій було безперервне забезпечення продовольством Вермахту та Рейху. У цих умовах ефективне використання трудових ресурсів українського села набувало виняткового значення для окупантів.

Щоб досягти своєї мети, нацистське керівництво передбачало зберегти чинну організацію сільськогосподарського виробництва, а головне – стабільні контингенти робочої сили на селі. Окупанти взяли до уваги ті обставини, що створений більшовиками колгоспний лад забезпечував вищий, порівняно з індивідуальними формами господарювання, рівень визискування праці хліборобів. До того ж брак на селі техніки, реманенту, тягла створював умови для посиленої експлуатації селянства, а це давало більш високі результати в організованій сільській громаді.

Усі ці чинники німецькі окупанти враховували і не лише не відмовилися від громадських форм господарювання, а навпаки – зберегли їх. Вони трансформували колгоспи в так звані “громадські двори”. Маєтність радгоспів і МТС було оголошено власністю Рейху, а самі державні сільгоспідприємства реорганізовано в так звані “державні маєтки”. Очолювали “громадські господарства” призначені німцями керівники, зазвичай, це були місцеві сільськогосподарські спеціалісти, або ж навіть колишні колгоспні активісти. “Реформовані” в такий спосіб громадські господарства передбачали спільний обробіток землі селянами, як це було за колгоспів⁸⁹. Попервах нацисти повністю зберегли систему оплати праці та організації виробництва, а також встановлені радянською владою норми поставок сільгосппродукції, однак, починаючи з зими 1941-1942 рр., окупанти нав'язали селянським господарствам власні натуральні податки⁹⁰. З цього часу в аграрній політиці нацистів утвердився принцип тотального вилучення.

Як і за радянської влади, селянин був зобов'язаний працювати в громадському господарстві. Рівень визискування праці був не нижчим від довоєнного. Оскільки техніка МТС була або евакуйована, або знищена радянськими військами, що відступали, а та нечисленна, що її вдалося відремонтувати, часто простоювала через брак пального, то на полях переважно використовувалася ручна праця. Г. Герінг на нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. заявляв: “Якщо немає машин, то потрібно

за допомоги людських рук виконувати ті вимоги, які імперія висуває сільському господарству”⁹¹. Окупанти частково виділяли техніку лише для вивозу зібраного врожаю. На польові роботи залучалося все сільське населення, включно з старими й дітьми. Наприклад, в одному з наказів генералкомісара генеральної округи “Миколаїв” наголошувалося: “Керівникам колгоспів і старостам необхідно найсуворішим чином вказати на те, щоб вони залучали до весняних польових робіт всіх без винятку працездатних чоловіків, жінок і дітей [...]. Час роботи – від сходу до заходу сонця”⁹².

Звичним явищем були фізичні покарання за зволікання чи зупинку в роботі. Ось що згадується з цього приводу в одному з розвідувальних повідомлень Українського штабу партизанського руху: “Б’ють не лише колгоспників і колгоспниць, але й сільських старост, особливо керівників “громадських господарств”. Були випадки, коли через зупинку молотилки в умовах зимового морозу й заметілі, німці заарештували всіх бригадирів і керівників колгоспу, били їх, а потім відпускали для продовження роботи. Якщо ж справа не покращувалася – знову били”⁹³. Для контролю за роботою селян гітлерівці регламентували робочий час у громадських господарствах. Так, в наказі генералкомісара округи Миколаїв встановлювалися перерви: на сніданок півгодини, обід – година, та післяобідня перерва – 15 хвилин⁹⁴. Весь інший час до заходу сонця селянин зобов’язаний був працювати.

Сільськогосподарська окупаційна влада встановила навіть норми розподілу робочих рук на гектар орної землі. Вони були різними та залежали від характеру ґрунтів і наявності вільних робочих рук. Наприклад, у Кам’янецькому районі Дніпропетровської області для обробітку 100 га орної землі планувалося залучити 20 селян, а для району Кривого Рогу ця цифра становила 23 особи, причому в багатьох районах гостро бракувало робочих рук. У тому ж Кам’янському гебіті після відправки робочої сили до Рейху, включно з дітьми, залишилося 13-17 працездатних осіб на 100 га орної землі⁹⁵.

Щоб якимось зменшити дефіцит робочих рук у сільському господарстві півдня України, окупанти спланували примусове переселення в ці регіони 380 000 селян із північних областей рейхскомісаріату. Однак ці плани, за свідченням самих чиновників окупаційної влади, виявилися нереальними. Сільськогосподарський керівник рейхскомісаріату “Україна” Г. Кернер 10 квітня 1942 р. у

доповіді про становище в сільському господарстві визнавав: “Ми ніколи й не розраховували, що вдасться перекинути в інші райони цей теоретичний надлишок робочої сили. В дійсності ми розраховували на переміщення 150-200 тис. сільськогосподарських робітників”⁹⁶.

Для покриття дефіциту трудових ресурсів у сільському господарстві, влада широко використовувала працю міських жителів, біженців та евакуйованих із зони боїв. Рейхскомісар Е. Кох ще 22 січня 1942 р. наказав для проведення весняних польових робіт мобілізувати населення міст. Лише в Києві було мобілізовано 50 000 мешканців. Встановлювалася денна норма для кожного – перекопати вручну 100 м² землі. У такий спосіб передбачалося протягом 10 днів підготувати під посіви 5 тис. га орних земель, а на наступні 10 днів ще 5 тис. га⁹⁷. Взагалі ручний обробіток землі був повсюдним правилом на окупованій території.

Працювали на селі й так звані “біженці”, а фактично депортовані з прифронтової смуги особи. Командувач оперативного тилу групи армій “Південь” 16 березня 1942 р. повідомляв: “З метою усунення нестачі робочої сили на сільськогосподарських роботах, господарська інспекція “Південь” почала вербувати в Харкові біженців, формувати з них загони по 150 чоловік та спрямовувати їх пішки в Ногайські степи для використання на роботах під час весняної посівної кампанії”⁹⁸.

Проте, незважаючи на всі потуги окупантів, на кінець весни 1942 р. майже 60 % орної землі з різних причин не було засіяно. Селянин неохоче йшов працювати на землі громадських і державних господарств. У більшості випадків виробнича активність на польових роботах забезпечувалася погрозами та примусом окупантів. Наприклад, у Вінницькій області за допомоги насильницьких заходів окупанти досягли того, що навесні 1942 р. майже всі вільні площі й навіть землі, відведені під пар, було розорано та засіяно⁹⁹.

У районах, де справи в сільському господарстві йшли не так добре, як хотілося нацистам, застосовувалася рабська система примусової праці. Існували накази про те, що кожні 10 хат зобов’язувалися сіяти для вермахту своїм зерном 2,5 га яровини. Коли бракувало робочої худоби, окупанти примушували впрягатися в плуг по 8-10 осіб, застосовували дитячу працю¹⁰⁰. Такі випадки зафіксовано в районах Запорізької, Херсонської та Харківської областей. Наприклад, у с. Власівка Харківської області, окупанти впрягали в сівалку по десять, а

в борону по двоє осіб, і під загрозою розстрілу примушували їх тяжко працювати¹⁰¹.

Крім усього іншого, 1942 рік нова влада оголосила винятковим щодо постачання сільськогосподарської продукції. Зрив і саботаж сільськогосподарських робіт, здебільшого, закінчувався репресіями та конфіскацією збіжжя. У 1943 р. з цією метою окупанти почали застосовувати каральні військові акції.

Робочі руки селян використовувалися не лише на польових роботах, але й на зовсім інших, не пов'язаних із сільським господарством. Селяни працювали на будівельних і розчисних роботах, виконували запроваджені місцевою владою різноманітні повинності, перевізні роботи, очищення від снігу залізничних колій, шосейних доріг і мостів. Такі роботи виконувалися в порядку трудової мобілізації безкоштовно¹⁰². З огляду на це характерним є розпорядження голови Решетилівської районної Управи, що на Полтавщині. У ньому, зокрема, згадувалося: “У першому кварталі 1943 р. все працездатне населення району від 17 до 50 років [...] зобов'язане працювати протягом 10 діб (по дев'ять з половиною годин на добу) на користь держави безкоштовно”¹⁰³.

Господарські органи окупантів застосовували найрізноманітніші форми примусу селян до праці: залякування, штрафи, вилучення присадибних ділянок і худоби, ув'язнення до трудових таборів, взяття заручників, депортація до Німеччини та навіть розстріл. Наприклад, у господарствах Полтавщини штраф за невихід на роботу складав від 100 до 200 крб¹⁰⁴. У травні 1943 р. за ухилення від роботи в полі, у всіх селян громадського господарства № 51 Оржицького району Полтавської області було відібрано городи, а самих людей примусили працювати під охороною з п'ятої ранку до десятої години вечора. Як засіб залякування інколи застосовувався й розстріл. Так, у листопаді 1941 р. фашисти стратили двох селян с. Сухонівки Чорнухинського району Полтавщини за те, що ті не вийшли на роботу. Щоб примусити селян працювати, місцева влада застосовувала випробуваний спосіб – взяття заручників, зокрема на Полтавщині весною 1943 р. окупанти в усіх районах затверджували списки передбачуваних заручників із місцевого населення, які мали бути заарештовані й страчені в разі незадовільної роботи решти членів громадських господарств. Для того, щоб селяни працювали в неділю, окупанти зачиняли церкви¹⁰⁵.

Інтенсивна трудова експлуатація селян і пограбування господарства України дозволили нацистській Німеччині забезпечити протягом 1942-1943 рр. постачання продовольства на потреби Вермахту та рейху. 94,5 % продовольства, вивезеного з окупованих територій СРСР, походило з України. На початок 1943 р. з території республіки загарбники вивезли близько 2,8 млн. т. продовольства¹⁰⁶. Так чи так, а окупанти спромоглися використати у своїх інтересах працю мільйонів українських селян, нещадно грабуючи сільське господарство України.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що визискування трудових ресурсів цивільного населення України підпорядковувалося головній меті нацистської Німеччини – використанню сировинних, продовольчих, промислових і людських ресурсів України для ведення війни за світове панування. Основними сферами трудового використання місцевого населення за часів окупації були: відновлювально-розчисні роботи, будівництво, обслуговування інфраструктури, промисловість і сільське господарство. Поряд із добровільним наймом широко використовувалися мобілізовані трудові ресурси.

Під час війни програму використання людських ресурсів окупованих територій СРСР, і зокрема України, було переглянуто. Це стало наслідком провалу “бліцкригу” та зростання попиту на кваліфіковані трудові ресурси як у Третньому рейху, так і на окупованих територіях.

Для сфери використання трудових ресурсів цивільного населення України періоду нацистської окупації були притаманні такі явища, як дефіцит кваліфікованих кадрів, низька продуктивність праці, посилений рівень експлуатації робочої сили.

Аналіз архівних документів і всього комплексу документальних джерел з проблеми дослідження дозволяє стверджувати, що німецько-фашистській окупаційній адміністрації в значною мірою вдалося використати потенціал трудових ресурсів місцевого цивільного населення України безпосередньо на окупованій території виключно у власних військово-економічних інтересах.

Експлуатація трудових ресурсів мала всеохоплювальний характер і включала всі соціальні групи тогочасного українського суспільства, а тому не могла триматися лише на грубій силі й терорі окупаційної влади. У системі “нового порядку” вагоме місце відводилося соціальній

політиці, методам психологічного тиску, які поєднувалися зі спробами загравання з активною частиною місцевого населення. Хотіла того влада чи ні, однак була вимушена в інтересах економічної доцільності здійснювати певне соціальне забезпечення населення що працювало. Соціальна політика окупантів суттєво впливала на структуру й стан трудових ресурсів і стала вагомою рисою нацистської політики в галузі використання робочої сили.

3.3. Колабораціонізм чи стратегія виживання?

Історія нацистського окупаційного режиму в Україні попри те, що є об'єктом наукового дослідження вже понад піввіку, має чимало сторінок, котрі потребують активного вивчення. Саме до таких належить проблема економічного колабораціонізму. Адже ні для кого не секрет, що мільйони українців та інших народів України, опинившись на окупованій території, були залучені німцями до праці на користь “фронту і батьківщини”, а частина з них цілком добровільно й усвідомлено стала на шлях співробітництва з окупаційною владою. Західна публіцистика та історична література для характеристики подібного співробітництва вживає поняття “колабораціонізм”, при цьому розуміючи його переважно як політичне. Проте таке явище як колабораціонізм не вичерпується лише політичним сенсом, одночасно виявляючись у військовій, економічній, побутовій сферах, тому часто важко віднайти між ними чітку межу.

Зауважимо, що проблема економічного колабораціонізму на українському ґрунті значно складніша, аніж може здаватися на перший погляд. Вона ускладнюється наявністю двох тоталітарних систем та їх послідовним впливом на українське суспільство і тому, зрозуміло, що схема “добре-погане” не дає можливості об'єктивно висвітлити суть тогочасних подій, що привели до виникнення досліджуваного явища. Аналізуючи проблему колабораціонізму, необхідно враховувати конкретну ситуацію та причини, що її породжують. Економічний колабораціонізм – поняття умовне, головною ознакою якого є господарська співпраця з окупаційною адміністрацією. Умовність економічного колабораціонізму значною мірою викликана відсутністю чітких меж між різними виявами такої співпраці. Вони тісно пов'язані

між собою та впливають одне з одного. Економічний колабораціонізм у його “українському варіанті” часто виходив із політичного, і навпаки – політична співпраця окремих кіл українського суспільства часів війни з нацизмом у своїй основі мала економічні та соціальні чинники. Саме на аналізі причин і виявів економічного колабораціонізму українців ми спинимося нижче.

З окупацією Вермахтом території України абсолютна більшість її населення була залучена окупантами до праці в господарських окупаційних органах, місцевій українській адміністрації, на відновлюваних промислових підприємствах, у комунальному, енергетичному господарстві, на транспорті. Сотні тисяч українців загалом добровільно, без будь-якого примусу, у перші місяці окупації виїхали на роботу до Німеччини, а мільйони було відправлено в рейх як “працезбов’язаних”. Чи всіх людей, що працювали на окупованій нацистами Україні або були депортовані до Німеччини, варто відносити до категорії економічних чи господарських колаборантів? Відповісти на це питання можливо лише з’ясувавши причини, що зумовили ситуацію, за якої стала можливою масова співпраця з окупантами, зокрема в господарсько-економічній сфері.

Десятиліття більшовицької влади не минули безслідно для українського народу, який пережив за цей короткий час терор воєного комунізму та продрозверстку, репресії й голодомори, колективізацію і “розкуркулення”, виселення та депортації мільйонів людей, названих владою “ворогами народу”, “буржуазними націоналістами”, “підкуркульниками”, членами “троцькістських банд” тощо. Особливо болісною виявилася так звана “радянська” західних областей України, приєднаних до СРСР у вересні 1939-го, результатом якої стали сотні тисяч депортованих і розстріляних. У листі до Ватикану від 7 листопада 1941 р. митрополит А. Шептицький сповіщав, що на той час було вислано до Сибіру, заарештовано або страчено 200 000 українців лише із Львівської єпархії, а загальні втрати українців Галичини, можливо, сягали 400 000¹⁰⁷. За іншими даними протягом 18 місяців радянської влади з території Західної Білорусії та Західної України на схід було депортовано понад 1 200 000 осіб¹⁰⁸. В умовах війни, що розпочалася, радянські каральні органи здійснювали масове знищення в’язнів у тюрмах прифронтової зони, не бажаючи переобтяжувати себе евакуацією. Німецькі донесення із зони боїв повідомляли про втрати

в'язнів енкаведистами під час відступу. Так, у Луцькій в'язниці було вбито до 1 200 українських в'язнів, у Рудках і Комарному по-звірячому замордовано 200 чоловіків, жінок і дітей. У Бережанах знищено 30 осіб, у Самборі 837 чоловік, 500 – у Дубно, від 3 000 до 4 000 (за іншими даними близько 10 000) – у Львові, 850 – у Дрогобичі, 1 500 – у Станіславі. Ями та тюремні камери, наповнені трупами в'язнів, найчастіше жахливо катованих, було знайдено сотнями і тисячами також в інших містах і селах України – у Перемишлі, Бірці, Добромилі, Калуші, Стрию, Тернополі, Миколаєві, Чорткові, Вінниці, Умані¹⁰⁹. Репресивна політика більшовицької влади стала серйозним чинником, що вплинув на антирадянські та пронімецькі настрої значної частини населення України на початку окупації. Населення України не зустрічало німців як визволителів, проте навіть у її східних областях відчувалися певні надії, спричинені ліквідацією кривавого більшовицького режиму. У цьому контексті вирішальне значення мало ставлення українського населення до окупаційних військ.

Одним із чинників, що вплинув на ставлення місцевого населення до Вермахту та окупаційної адміністрації, стала широка нацистська пропаганда. Суттєво, що з початком війни з Радянським Союзом пропаганда окупантів впала на доволі благодатний ґрунт, підготовлений десятиліттями більшовицького геноциду українців. Ураховуючи наслідки більшовицького терору та поширене серед населення незадоволення радянською владою, всі інструкції нацистського керівництва щодо ведення пропаганди в окупованих регіонах України вимагали повсюдно підкреслювати, що Німеччина веде війну не проти українського народу, а проти більшовизму, що німці прийшли в Україну як визволителі, а територія України – це територія дружнього Німеччині народу. В своїй антибільшовицькій пропаганді нацизм врахував і національні почуття свідомих українців. За свідченнями американського дипломата У. Буллита, німецька пропаганда напередодні війни повністю велася “в українському націоналістичному дусі”¹¹⁰. Іншим напрямком нацистської пропаганди був її антисемітизм. Століття співжиття українців та єврейської громади сформували між ними суперечливі стосунки. Явище так званого “побутового антисемітизму” набуло в Україні поширення серед найрізноманітніших верств суспільства і саме це було використано з метою ідеологічної пропаганди. Листівки, відозви й плакати рясніли

сентенціями про “більшовицько-єврейський режим Кремля”, звинувачували євреїв і комуністів у всіх бідах українського народу. Звичайно, антисемітизм не був найдієвішим варіантом пропагандистського впливу нацистів на українське суспільство, але все ж мав певне значення, особливо в середовищі українського селянства¹¹¹.

Ідеологічна пропаганда нацистської Німеччини мала значний вплив на населення України вже в перші дні війни. Такий висновок можна зробити із звітів підрозділів Вермахту. Навіть якщо припустити певну тенденційність повідомлень, однак неможливо спростувати незаперечний факт, що мільйони полонених у перші місяці війни були своєрідним індикатором суспільних настроїв. У німецьких донесеннях ішлося також про численні дезертирства радянських солдатів. “Кількість перебіжчиків, особливо українців, зростає. Полонені підтверджують ефективність листівок”. 4 липня 1941 р. 17-а німецька армія полонила 6 офіцерів та 420 солдатів – здебільшого українців, а 6 липня полонених вже було 1 370. Наводячи численні подібні факти, історик В. Косик робить висновок, що радянський солдат не мав великого бажання воювати та захищати режим терору, який він боявся. Крім того, певна частина національно свідомого населення сподівалася, що розпочатий військовий конфлікт, принесе Україні національну свободу¹¹². Певна річ, не можемо залишити поза увагою ще одну особливість, яка також вплинула на ставлення українського населення до окупаційних військ, а саме поширену серед людей переконаність в справедливості, пунктуальності та раціональності німецької нації. Ця думка була особливо розповсюджена напередодні та на початку окупації і стала результатом не лише гебельсівської й радянської передвоєнної пропаганди, а й певною мірою відображала реальні уявлення про менталітет німців. У подальшому військова влада та цивільна окупаційна адміністрація намагалась підтримувати цей досить розхитаний невваженими жорстокостями та репресіями імідж “визволителів від більшовизму” директивно, час від часу забороняючи застосування тілесних покарань і “невиправданої жорстокості” щодо населення окупованих територій¹¹³.

Отже, на початку німецько-радянської війни реальна військово-стратегічна обстановка, підсилена нацистською пропагандою та негативним досвідом радянської дійсності, породила в певній частини

українського суспільства надії на щирість намірів окупантів щодо майбутнього України. Саме ці надії і сподівання вплинули на досить поширене доброзичливе ставлення пересічного українця до німецької армії та окупаційної адміністрації на початку війни. Національно свідоме українство сподівалося, що Німеччина, поборовши комуністичний радянський режим, забезпечить свободу державного розвитку України як союзниці Третього рейху. Отже, соціальну базу економічного колабораціонізму потрібно шукати не в межах класово-станових структур радянського українського суспільства, а в значно ширших політико-економічних соціальних категоріях, що об'єднували не лише ідеологічних противників більшовизму чи національно свідомих громадян, а й політично нейтральних осіб, які постраждали від більшовицького режиму або ж були ним незадоволені. В Україні, через відомі причини та обставини, таких було більшість.

Західні автори, а саме: Д. Трейдголд, М. Флорінський, П. Дункан, Д. Уоренс, Б. Бейлі, А. Тойнбі, А. Сітон, Р. Лекі та ін. стверджують, що населення СРСР і передусім народи України, Прибалтики, Білорусі, Кавказу та кримські татари зустрічали німців не як завойовників, а як визволителів – з радістю і надіями, квітами, хлібом і сіллю. М. Купер пише, що німецьких солдатів як героїв зустрічали практично всюди, куди вони дійшли. Причому серед чинників, що обумовили таку теплу зустріч німецької армії населенням, названо прагнення багатьох українців за допомоги німецьких збройних сил звільнитися від радянського режиму, покінчити з сталінською тиранією, знищити колгоспи та відновити свободу віросповідання¹¹⁴. Водночас, неупереджений підхід до проблеми вимагає враховувати те, що більшість західних авторів, роблячи висновок про радісну зустріч населення України, спираються, здебільшого, на німецькі джерела періоду війни, щоденники гітлерівських військових начальників, висловлювання Й. Геббельса, відверто пропагандистські матеріали.

На наш погляд, проблема ставлення населення України до окупаційних військ на початку війни значно складніша, оскільки реальність засвідчувала одночасно і лояльність, і нелояльність українського населення до режиму. Певні елементи суспільства, особливо ті, хто через свій персональний статус мав безпосередній інтерес у збереженні режиму, твердо залишалися на радянському боці та невдовзі влилися в комуністичний рух Опору на Україні. Як

виявилось, серед молоді та серед міського населення, насамперед промислових робітників, прорадянські настрої були відносно сильніші. Міське населення центральних і східних регіонів України неохоче погоджувалося на співробітництво з нацистами, що підтверджується численними звітами військових і цивільних адміністративних органів окупантів. Дефіцит робочої сили, що виник внаслідок цієї та інших причин, покривався переважно в промисловому порядку через застосування обов'язку праці для всіх працездатних громадян¹¹⁵.

Іноземна агресія проти держави, на чолі якої стояв диктатор-тиран, неминуче виявила політичну та моральну тріаду для всіх незадоволених, що перебували у свідомій чи неусвідомленій опозиції до диктатури. Вони мали вирішити: або, використовуючи переваги військового часу та політичного становища, боротися з системою, або виступити на захист батьківщини і у такий спосіб захищати режим, або, зберігаючи лояльність до “нового порядку”, вижити в умовах окупації. Тріада стала ще складнішою, коли зовнішній ворог виявився ще більшим тираном і його перемога загрожувала політичним підкоренням, економічною експлуатацією, фізичним виродженням українського народу. Саме така проблема постала перед значною частиною населення України, коли німецька армія вдерлася на її територію.

З початком німецько-радянської війни і вступом Вермахту на територію Західної України пронимецькі настрої населення тут були сильнішими, ніж у центральній частині та на сході республіки. Ще до появи німців у тих чи інших регіонах західної України похідні групи ОУН і місцеве націоналістичне підпілля, ліквідувавши радянські органи, перебирали владу до своїх рук¹¹⁶. Проте німці не зуміли використати у своїх інтересах фактори національної й соціальної свободи народів України і з маніакальною одержимістю, розвиваючи ідею раси та “нації панів”, завдали тяжкого удару початковим сподіванням народу й отак остаточно підірвали потенційно широку соціальну базу колабораціонізму серед місцевого населення. Якщо праця на союзника з метою досягнення спільної мети об'єктивно приваблювала частину суспільства, то праця на окупанта, єдиною практичною ціллю якого є економічне висискування “тубільців”, викликала лише відразу й пасивний спротив, а часто й спрямовувала людей на шлях збройної боротьби. За таких умов вияви економічного

колабораціонізму в Україні набрали особливих форм, не схожих на подібні явища в окупованих німцями країнах Західної Європи.

Вище ми зупинилися на причинах, які зумовили можливість економічної співпраці частини українського суспільства з окупантами, виділивши серед них як основні – національно-державницькі прагнення частини свідомих українців, реалії двадцятилітнього більшовицького правління та активну нацистську пропаганду на початку війни. Але навіть найкраща пропаганда, якого б інтенсивного впливу вона не мала, не могла б утримати його досить довго, коли б не була підкріплена конкретними політичними кроками. У цьому контексті вирішальне значення мало ставлення окупантів до місцевого населення. У радянській історіографії окупаційного режиму нацистів поширилася думка, що в основі стосунків окупантів із місцевим населенням захоплених територій СРСР, і зокрема України, з перших днів окупації знаходився неприкритий режим терору та насильства. Однак неупереджений підхід до проблеми та об'єктивний аналіз усього комплексу джерел дозволяє поставити під сумнів незаперечну достовірність цієї тези. Справді, режим терору й насильства було встановлено, проте найжорстокішим він був стосовно окремих політичних і національних категорій громадян, що аж ніяк не вкладалися в нацистську схему майбутнього України. Відповідно до планів окупантів щодо “умиротворення” захоплених територій, ліквідації підлягали особи, які чинили збройний опір новій владі. Решта населення вписувалася в систему “нового порядку” як величезний резервуар дешевої, майже безоплатної робочої сили для військової економіки та сільського господарства.

Ставлення до місцевого українського населення з боку Вермахту та цивільної адміністрації не було однозначним. Це підтверджується архівними документами різноманітного походження. Так, в одній з доповідних записок на адресу керівництва Українського штабу партизанського руху згадується: “Ставлення німців до місцевого населення [...] не скрізь однакове. В одних районах вони застосовують нічим не прикрите насилля та пограбування, в інших [...] намагаються загравати з населенням”¹¹⁶. Окупаційна адміністрація в інструкціях для військ неодноразово наголошувала на необхідності виваженого ставлення тилкових частин Вермахту до місцевого населення. В одній з них, що датована 11 липня 1941 р., начальник оперативного тилового

району групи армій “Південь” наголошував, що “територію України слід розглядати як життєвий простір дружнього нам народу. Від поведінки військ буде залежати, чи набудуть німці довіру, чи втратять її. З цих міркувань усі самовільні конфіскації забороняються [...] Релігійні погляди населення [...] повинні поважатись кожним військовим”¹¹⁷. Рейхсміністр А. Розенберг, цей відомий спеціаліст в “українському питанні”, ще напередодні радянсько-німецької війни, підтримував стриману і виважену позицію щодо ставлення до українців. В одному з листів Е. Коху, направленому до Рівного 22 листопада 1941 р., він наголошував, що “з українцями треба поводитися доброзичливо до тих пір, поки вони поведуться стосовно нас (німців – Авт.) прихильно. Звільнення від більшовизму не повинно принести з собою поневолення Німеччиною”¹¹⁸. Цю позицію рейхсміністра східних окупованих територій пізніше було викладено в спеціальних директивах під назвою “Про поводження з людьми на окупованих територіях сходу” від 9 квітня 1942 р. Цей документ піддавав критиці наявну практику фізичних покарань і побиття місцевого населення. Наголошувалося, що така поведінка окупаційної влади “утруднює налагодження бажаного співробітництва з народами сходу”. Директиви забороняли застосовувати фізичні покарання до місцевого населення¹¹⁹. Наведені вище документи свідчать про винятково важливе значення, якого надавало відомство А. Розенберга та окремі керівники військової окупаційної адміністрації налагодженню співробітництва з населенням окупованих територій. Подібні зважені кроки окупантів, без сумніву, викликали в певній частині населення, особливо ображених більшовицьким режимом, довіру до німецької влади та сприяли їх готовності співпрацювати з нею в господарській сфері. У подальшому реальність засвідчила відхід від цієї позиції, але в регіонах, де окупаційна адміністрація доброзичливо ставилася до місцевого населення, воно більш охоче йшло на співробітництво з господарськими органами німців. Це підтверджують і звіти місцевих окупаційних органів¹²⁰.

Реальність становища на окупованій території України свідчила про необхідність не лише “справедливого” і зваженого ставлення окупантів до місцевого населення, але й необхідність збалансованої культурної політики щодо українського народу, особливо зважаючи на

масовану соціально-економічну експансію, яка досить швидко викликала розчарування в більшості населення.

У питанні про ставлення до культури українців серед нацистського керівництва Німеччини не було єдності. Якщо А. Розенберг неодноразово заявляв про важливість для Рейху у своїй східній політиці враховувати національно-культурні прагнення народів Радянського Союзу, і зокрема українців, то А. Гітлер та його однодумці менш за все дбали про забезпечення в майбутньому культурного розвитку “визволених” від більшовиків народів СРСР. Українців фюрер зараховував до “родини кроликів”, які “будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетворять на напівзнання”¹²¹. Характерною для нацистського диктатора була теза, виголошена 11 квітня 1942 р., де стверджувалося, що “жоден учитель не повинен приходити до них і тягти до школи їхніх дітей. Якщо росіяни, українці, киргизи та інші навчатися читати і писати, то нам це лише зашкодить [...]”¹²². Виступаючи в 1942 р. перед вищими чинами поліції та СС у Житомирі, Г. Гімлер ще раз підтвердив цю думку. Він, зокрема, сказав: “Принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла – цьому народу не треба давати культуру”¹²³. Більш прагматичний А. Розенберг розумів, що позбавляючи українців національної культури, окупаційна адміністрація тим самим породжує їх відразу та пасивний опір. У розпорядженні “Про ставлення до культури українців”, виданому Рейхсміністерством Сходу з подання А. Розенберга 10 квітня 1942 р., згадувалося: “Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терпеливого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження [...] культурних виявів українства може призвести до збайдужілого ставлення до праці, що зумовить пасивний опір”¹²⁴. Саме завдяки позиції рейхсміністра, яка, щоправда, зустріла шалений опір Е. Коха, гітлерівці спромоглися створити враження можливості вільного розвитку української культури. Заохочувалося розширення сфери побутування української мови, було дозволено організацію осередків “Просвіти” українських театрів, деяких музеїв, випуск періодики та книг українською мовою тощо. Окупанти не заважали відродженню релігійного життя. Багато подібних кроків мали відверто пропагандистський характер, деякі з них так і не набули реального змісту, але все ж значна частина населення, передусім національна

інтелігенція, національно свідомі та віруючі люди, з надією сприйняли подібні рішення окупаційної адміністрації і часто добровільно зголошувалися до співпраці з німцями. За свідченням радянських джерел періоду війни, “німець видимістю своєї національної політики” привернув навіть частину українського селянства¹²⁵. Проте неузгодженість дій різних гілок окупаційної влади з питань “культурної політики” в Україні звела нанівець всі намагання А. Розенберга саме в такий спосіб заручитися підтримкою українців. Репресивна політика Е. Коха в рейхскомісаріаті “Україна”, закриття середніх шкіл, вищих навчальних закладів, заборона наукових установ дуже скоро призвела до повної втрати позитивного іміджу німців, що склався в середовищі національно свідомого громадянства напередодні та на початку німецько-радянської війни. Показовою щодо цього, на наш погляд, є доля відомого українського історика, професора О. Оглобліна. Не потрапивши до списків на евакуацію та залишившись у Києві, він незабаром на запрошення української громади міста заступив пост голови Київської міської управи. Важко сказати, які чинники вплинули на нього. Можливо, він прагнув реалізувати свій громадсько-політичний і науковий потенціал. З-поміж тисячі науковців, які залишилися в окупованому Києві, саме О. Оглоблін був найпридатнішою для німецької адміністрації кандидатурою на посаду голови Київської управи. Обставини його життя, знання німецької мови, наукове реноме, ореол жертви більшовизму не могли не привабити нову владу. Шість тижнів (із 23 вересня по 29 жовтня 1941 р.) за згодою німецького командування він керував українською адміністрацією міста¹²⁶. Це був вкрай трагічний і складний час. Реальність німецького “нового порядку” швидко позбавила вченого останніх ілюзій і він після неодноразових спроб відновити Українську академію наук, переконавшись у небажанні нацистів сприяти відродженню української науки, остаточно пориває з головуванням у міській управі та зосереджується на науковій роботі. Доля професора О.П. Оглобліна була типовою для бурхливих часів окупації, долею тисяч свідомих українців.

Вирішальний вплив на ставлення місцевого українського населення до нової влади та готовність співробітничати з нею в господарській сфері й на виробництві справила вкрай суперечлива та непослідовна соціальна політика окупантів. Намагаючись залучити населення до

праці в інтересах Німеччини, господарські установи Вермахту та цивільна окупаційна адміністрація широко застосовували методи силового тиску й шантажу, які часто поєднувалися з удаваним піклуванням агресорів про становище місцевого населення. Така політика мала ознаки певного “соціального маневрування”, єдиною метою якого було примусити все населення співпрацювати з окупантами. Першим кроком у цьому напрямку було запровадження загальної трудової повинності, введеної на окупованих радянських територіях указом А. Розенберга від 5 серпня 1941 р. для осіб від 18 до 45 років. У самому факті трудової повинності не було нічого надзвичайного з огляду на військовий час, але методи, до яких вдалися згодом для її впровадження, вразили своєю жорстокістю. Безробітне населення, відчуваючи перспективу безоплатної праці на окупантів, не поспішало реєструватися на біржах праці, не зважаючи на погрози окупаційної влади. Тоді нацисти застосували давно випробований більшовицьким режимом ще в роки “воєнного комунізму” прийом, стисло викладений у формулі – “хто не працює – той не їсть”. Яскравим прикладом цього можна вважати “систему” продовольчого постачання міського населення, яку нацисти запровадили восени 1941 р. Продовольчі пайки отримували лише працівники німецьких підприємств, установ і зареєстровані на біржах праці, а також родини цих людей. Коли ж людина уникала реєстрації, то вона та її родичі, що не працювали, позбавлялися усіх соціальних гарантій, зокрема й мізерного за розмірами продовольчого пайка¹²⁷. Такі дії окупантів мали всі ознаки шантажу голодом. Наприклад, на вересень 1942 р. у Харкові нараховувалося 70 000 громадян, які не працювали й не отримували навіть найменшого харчового постачання. З повідомлення начальника поліції безпеки міста видно, що нацисти в такий спосіб намагалися “агітувати” населення влаштовуватися на роботу. Зрозуміло, що основна частина міського населення змушена була працювати, аби вижити самим і прогодувати свої родини. Таких людей було більшість і, працюючи на підприємствах, відновлених окупантами, та в господарських чи адміністративних установах, вони керувалися лише необхідністю якось вижити в умовах окупації й голоду. Отже, їх співробітництво з німцями було вимушеним і трималося як на загальній трудовій повинності, так і на життєвій необхідності цього кроку, а тому, на наш погляд, таких людей не можна віднести до

колабораціоністів у повному розумінні цього слова. Проте не можна заперечити й факту співпраці цих осіб з окупантами в умовах, коли залишалася альтернатива, а саме – стати на шлях збройної боротьби з нацизмом чи то в складі комуністичного, чи націоналістичного рухів Опору. Ураховуючи особливість становища, доцільно було б для характеристики цієї гілки господарського колабораціонізму застосовувати термін “вимушений колабораціонізм”.

Навіть вимушена праця на окупанта не могла триматися лише на примусі та шантажі. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала певні кроки й у напрямку соціального забезпечення осіб, які працювали та членів їхніх сімей. Спочатку заробітна плата встановлювалася кожним підприємством чи організацією самостійно, але вже 1 грудня 1941 р. рейхскомісар України Е. Кох підписав розпорядження “Про врегулювання заробітної плати та умов праці промислових робітників”, за яким було встановлено шість категорій працівників і визначено заробітну плату кожній із них¹²⁸. При цьому розмір платні щонайменше вдвічі поступався довоєнному, а враховуючи шалену інфляцію, ці суми були просто символічними і не могли забезпечити навіть фізичного виживання робітників і службовців. Поряд із грошовими виплатами передбачалося продовольче забезпечення всіх, хто працював, а також їхніх родин. Норми його не були сталими, причому спостерігається динаміка переважно в бік зменшення продовольчого пайка, хоча досить часто траплялися випадки підвищення норм, як, наприклад, у Києві, у жовтні 1941 р.¹²⁹ Для того, щоб заохотити напівголодних людей до праці та підвищити її продуктивність, окупанти досить широко запроваджували на підприємствах їдальні для робітників. На травень 1943 р. у рейхскомісаріаті “Україна” в подібних їдальнях харчувалося 300 000 робітників і службовців¹³⁰. Окупаційна влада дозволила організацію продовольчих споживчих товариств. Наприклад, у липні 1942 р. на Харківщині членами споживчих товариств були понад 50 000 місцевих жителів, а реалізація товарів здійснювалася через торгівельну мережу 170-ти магазинів¹³¹. Подібні товариства забезпечували своїх членів продуктами харчування за цінами, значно нижчими від ринкових. Нацисти робили вигляд, що піклуються про соціальний захист населення, яке працювало. Ще 1942 р. було запроваджено допомогу на випадок хвороби, а в 1943 р. прийнято положення про допомогу через каліцтво чи нещасний випадок на виробництві¹³².

Певною мірою здійснювалося й постачання міського населення, що працювало, предметами першої необхідності, товарами промислового виробництва, одягом і взуттям. Таке “постачання” було вкрай обмеженим, епізодичним і здійснювалося переважно як преміювання за хорошу працю на виробництві.

Подібні зовні соціально орієнтовані заходи окупаційної влади дещо підтримували господарську активність міського населення, але через свою непослідовність, обмеженість і відверту пропагандистську спрямованість вони не сприяли поверненню міського населення на німецький бік.

Реальний конфлікт двох тоталітарних систем, що поставив людей перед необхідністю вибору, зумовив цілковито об’єктивний розкол суспільства на тих, хто вимушено, через певні обставини, працював на окупантів, та на тих, хто це робив повністю усвідомлено й добровільно. Друга група була значно меншою. Наявні архівні матеріали не дають можливості точно (в цифровому відношенні) визначити кількість “добровільних колабораціоністів” у господарстві окупованої України, але про поширений характер цього явища можна говорити з певністю. Такі особи зголошувалися працювати в господарських органах окупаційної адміністрації, призначалися керівниками підприємств. Це були, переважно, люди старшого віку із вищою і середньою освітою. Наприклад, апарат Київської міської управи в лютому 1942 р. складався з 1 138 службовців, з яких вищу освіту мали 317 осіб, середню – 427, а неповну середню – 394. Штат районних управ Києва нараховував 1 065 службовців, серед яких найбільший відсоток працівників як міської, так і районних управ становили особи віком 40-50 років.¹³³

Досить часто на керівні господарські посади окупаційна влада призначала спеціалістів, що працювали на цих підприємствах до війни. Так, в одній з доповідних записок секретаря Чернігівського підпільного обкому КП(б)У О. Федорова читаємо: “Директорами підприємств працюють, зазвичай, спеціалісти, які в радянський час працювали на цих підприємствах на керівних технічних роботах”¹³⁴. Директивні настанови щодо використання керівних радянських господарських кадрів було викладено у відомій “Зеленій теці” Г. Герінга. Вони передбачали “використання придатних місцевих керівників та заміну старих керівників підходящими особами із місцевого населення [...]”¹³⁵. Не лише українці склали основу керівного складу господарської

допоміжної адміністрації. Він був досить строкатим за національним складом. Це яскраво видно на прикладі поліетнічних регіонів України, де проживав значний відсоток неукраїнського населення. Цікаві дані ілюструють національний склад керівників місцевих управ окремих районів Херсонщини. Із оперативного повідомлення однієї з гарнізонних комендатур 444-ї охоронної дивізії зони тилу групи армій “Південь” видно, що в Іванівському районі Херсонської області всі призначені голови місцевих управ – українці. У Сірогозькому районі з 16-ти бургомістрів – 9 українців, 5 росіян і 2 поляки. У Веселівському районі всі голови місцевих управ українці і лише один росіянин. В Акимівському районі поряд із десятьма українцями – 6 бургомістрів росіяни та 5 – болгари¹³⁶. Другою за чисельністю групою економічно активного населення в роки німецько-фашистської окупації в містах України були робітники й службовці відновлених нацистами промислових підприємств, комунального господарства, торгівлі, медицини, освіти і соціального забезпечення.

Навесні 1943 р. на території рейхскомісаріату “Україна” (за німецькими даними) було повністю або частково відновлено роботу 250-ти промислових підприємств, що становило 2,3 % їх довоєнної кількості¹³⁷. Поряд із німецькими спеціалістами для роботи на відновлених підприємствах окупаційна влада намагалася залучати робітників і технічних фахівців, які працювали тут до війни. Намагаючись зберегти на робочих місцях колишні кадри, окупанти вжили ряд заходів щодо реорганізації виробничих колективів підприємств. Навесні 1942 р. А. Розенберг надіслав підлеглим інстанціям в Україні директивного листа, що змінював організаційну структуру трудових колективів і забороняв будь-яку профспілкову діяльність. Усі, хто працював на підприємствах, об’єднувалися в єдиний трудовий колектив, відповідальний керівник (шеф) якого призначався окупаційною владою¹³⁸. Проте незважаючи на вперті спроби нацистів відновити промисловий потенціал України та залучити до роботи на підприємствах якомога більше робітничих та інженерно-технічних кадрів, їх кількість, навіть під кінець окупаційного періоду, була невеликою. За даними агентури радянської розвідки, на кінець серпня 1943 р. у Києві функціонувало лише 9 великих промислових об’єктів, на яких працювало близько 8 000 робітників і службовців¹³⁹. Серед них найбільшими були заводи “Більшовик” і “Ленінська кузня”,

кількість робітників на яких відповідно становила 2 000 та 1 200 осіб. У великому промисловому Харкові, наприклад, за роки окупації фашисти спромоглися частково відновити роботу лише семи значних підприємств, а на гірничих підприємствах Дніпропетровської області на кінець 1942 р. (за даними окупантів) загальна кількість працівників становила 13 528 осіб¹⁴⁰. Це було вдвічі менше необхідної окупантам кількості робочої сили. Подібна ситуація спостерігалася і в інших промислово розвинутих регіонах України, де брак робочих рук став звичним і постійним явищем, а економічний колабораціонізм у промисловості мав переважно вимушений характер.

Дещо інший характер мали причини та вияви господарського колабораціонізму серед сільського населення. Селяни були найчисельнішою групою економічно активного населення, а оскільки плани нацистської Німеччини передбачали перетворення України на продовольчу базу Третього рейху, то повернути українське селянство до співпраці ставало просто-таки необхідною умовою успіху аграрної політики окупантів. За радянської влади селянин був перетворений фактично на раба колгоспної системи, а в середовищі українського селянства ще зберігалися тенденції до приватновласницького хліборобського господарства. Ураховуючи саме ці особливості соціального статусу селянства в радянському суспільстві, німці й спланували свою політику в аграрному секторі. Основою її стала пропаганда аграрної реформи та Закон “Про новий земельний лад”. Земельна реформа А. Розенберга передбачала надання в приватну власність селян землі та зміни в управлінні сільським господарством¹⁴¹. Варто зауважити, що на початку окупації сільське населення з оптимізмом сприймало такі аграрні реформи, особливо на заході України, де колгоспний лад не встиг утвердитися до війни. Тут, як і до 1939 р., на селі домінувало індивідуальне господарство. Але переважна більшість українських селян була об’єднана в колгоспи й радгоспи, які забезпечували вищий, порівняно з індивідуальними формами господарювання, рівень експлуатації селянської праці. Усі ці чинники німецькі окупанти з властивою їм педантичністю враховували і не лише не відмовилися від громадських форм господарювання, а навпаки зберегли їх. Вони трансформували колгоспи в “громадські двори”, а радгоспи – у “державні маєтки”. Щоб заохотити селян до праці, окупанти вдавалися до різних пропагандистських кроків. Селянам

попервах навіть збільшили оплату праці за трудовнями й виплатили заборгованість за 1941 р., скасували обмеження тримати продуктивну худобу та присадибну ділянку, яку оголосили їхньою приватною власністю¹⁴².

Відомство А. Розенберга значну увагу приділяло заохоченню селянства до співробітництва з новою владою. Ще 17 листопада 1941 р. в інструктивних вказівках Е. Коху рейхсміністр наголошував: “Якщо населення продемонструє готовність працювати для Німеччини, то цю готовність необхідно всіляко заохочувати, а не знижувати непотрібною жорстокістю. Потрібно стимулювати виявлену старанність і за зростання продуктивності праці надавати матеріальну винагороду”¹⁴³. Окупаційна влада розробила й широко застосовувала систему матеріального заохочення селян за високопродуктивну працю та допомогу в боротьбі з партизанами. Така “система” передбачала в себе преміювання товарами першої необхідності, скорочення норми сільськогосподарського постачання, а також наділення додатковою ділянкою землі та продуктивною худобою¹⁴⁴. Досить часто траплялися випадки, коли селянам повертали їхні садиби та присадибні ділянки, відібрані радянською владою в період колективізації. Під час наділення землею право на її отримання було надане всім селянам, що перебували, як “працезобов’язані” в Німеччині. Так, влітку 1942 р. таємною постановою німецького уряду українцям, що працювали в Рейху, було дозволено подавати заяви про наділення землею в Україні¹⁴⁵.

Указані вище заходи викликали неприхований ентузіазм у селян і стали одним із чинників, що забезпечив досить стабільну роботу “громадських господарств” і “державних маєтків”, а також збільшення продовольчого постачання до Німеччини. Проте дуже скоро непослідовність в аграрній політиці нацистів, невиконання обіцянок, репресії, реквізиції та конфіскації збіжжя, податковий прес (більший, ніж за радянських часів), а також насильницька депортація до Німеччини, відвернули основну масу селянства від “нового порядку”. Отже, нацисти не змогли утримати потенційно широку базу господарського колабораціонізму в українському селі передусім через свою колоніальну та репресивну політику щодо селянства. За цих умов намітилася чітка зміна позиції сільського населення України у ставленні до окупаційної влади – від очікування, надій та усвідомленої

готовності до співробітництва в початковий період окупації, до зневіри, пасивного й активного опору та праці під примусом у 1942-1944 рр.

Із початком німецько-радянської війни сотні тисяч українців опинилися в нацистських таборах для військовополонених. За пропозицією А. Розенберга та його однодумців нацистське керівництво вирішило звільнити значну частину українських військовополонених. При цьому переслідувалися дві мети – суттєво поповнити поріділий ринок робочої сили, передусім у сільському господарстві, а також підняти авторитет нацистських військ серед місцевого населення. Зрештою, ця акція була задумана не стільки як пропагандистська, скільки викликана економічною необхідністю. У відомих нам інструкціях рейхскомісару України, рейхсміністр писав: “Використовуючи готову до співробітництва робочу силу, слід мати на увазі й українських військовополонених, які за відповідного розподілу по областях помітно збільшать кількість працездатних робітників для всього господарства. Надалі потрібно продовжувати звільняти українських військовополонених”¹⁴⁶. Спочатку існували досить спрощені правила звільнення. По домівках відпускали “за списками” (по областях і районах). Звільненим із полону військовополоненим видавали спеціальні перепустки. Єдиною умовою була відмова від боротьби з окупаційною владою та обов’язкове працевлаштування колишнього в’язня після повернення додому. Пізніше, коли почастішали випадки переходу колишніх військовополонених до руху Опору, правила звільнення стали більш жорсткими¹⁴⁷. Питаннями звільнення військовополонених українців опікувався й дозволений окупантами Комітет взаємодопомоги українським військовополоненим, а також церква¹⁴⁸. Звільнення з полону сприймалося українським населенням із задоволенням, а переважна більшість колишніх радянських військовополонених, повернувшись додому, стала працювати в сільському господарстві.

Звільнення військовополонених українців продовжувалося з перервами протягом усього 1942 р., а потім під тиском А. Гітлера було заборонено. Колишніх військовополонених у перспективі передбачалося депортувати на примусові роботи до Німеччини.

Наразі є очевидним, що економічний колабораціонізм в Україні був викликаний цілою низкою чинників і формувався в умовах конкретної історичної ситуації. Серед причин, що сприяли розповсюдженню цього

явища в українському суспільстві, варто назвати такі: незадоволення політикою радянської влади; репресії передвоєнного часу; масована нацистська пропаганда; національні прагнення частини свідомих українців, які сподівались, спершись на військову силу Третього рейху, збудувати власну державу; побутування серед людей думки про справедливість, пунктуальність і раціональність німецької нації.

Отже, на початку війни реальна військово-стратегічна обстановка, підсилена нацистською пропагандою та досвідом радянської дійсності, породила в певній частині українського суспільства ілюзії щодо щирості намірів окупантів і заклала підвалини соціальної бази економічного колабораціонізму. Соціальна база господарського колабораціонізму в Україні склалася не в межах певних класів чи станових структур, а в межах значно ширших політико-економічних соціальних категорій, що об'єднували як противників радянського режиму, так і політично нейтральних осіб.

Реалії історичної ситуації розкололи суспільство й виявили політичну та моральну тріаду для всіх незадоволених радянською владою. Люди мали вирішити, чи, використовуючи переваги війни та політичного становища, боротися з більшовизмом, чи виступити на захист батьківщини й разом з тим ненависного їм сталінського режиму, чи, зберігаючи лояльність до “нового порядку”, намагатися вижити в умовах окупації. Як показали подальші події, саме третім шляхом пішла більшість населення окупованих регіонів України.

За умов жорстокого колоніального режиму визискування, який поєднувався з політикою “соціального маневрування”, вияви економічного колабораціонізму в Україні набрали особливих форм. Найбільшого поширення набув господарський колабораціонізм вимушеного характеру, коли головним мотивом співробітництва з окупантами виявилася необхідність фізичного виживання в умовах окупації й штучного голоду. Ця група населення була найчисельнішою. Певна частина українців цілком добровільно згодилася співробітничати з окупаційною владою в економічній сфері. Визначити мотиви їх співпраці з новими “господарями” є найскладнішим завданням. Певно, тут спрацювала низка, як об'єктивних так і суб'єктивних чинників. Націоналістичне підпілля і частина свідомих громадян, співпрацюючи з нацистами в господарській сфері, намагалися в такий спосіб створити умови для відновлення сподіваної державної самостійності. Значно

більша група людей керувалася намаганнями влаштувати своє майбутнє і майбутнє своїх родин в умовах “нового порядку”, якимось пристосуватися до ситуації і не лише вижити, а й покращити матеріальне становище. За свідченням архівних документів, більшість таких “добровільних колаборантів” становили люди старшого віку з освітнім цензом вище середнього.

Об’єктивний розкол суспільства ще більше поглибила політика окупаційної влади на території України. Діапазон уживаних нацистами політичних засобів варіювався від погроз і неприхованого терору до загравання з населенням, подоби національно-орієнтованої політики, матеріального заохочення окремих категорій громадян, відверто пропагандистських заходів. Саме політика окупантів значною мірою вплинула на те, що вияви економічного колабораціонізму серед різних груп радянського українського суспільства значно відрізнялися. Так, інтелігенцію та національно свідомих громадян привертала до співробітництва з нацистами вдавана ними їх національна політика, а більшість українського селянства повірила обіцянкам земельної реформи і теж, на початку окупації, активно співпрацювала з новою владою. Технічна інтелігенція та спеціалісти промислового виробництва, залишившись без засобів існування, погоджувалися працювати на запропонованих окупаційною владою робочих місцях. Маса робітників, службовців і просто безробітних, хотіли чи не хотіли вони того, а повинні були коритися силі окупанта й працювати на нього. До того ж, нова влада існувала досить довго на більшій частині України, а на життя потрібно було заробляти.

3.4. “Соціальна політика”: подачки з панського столу колоніальним українцям

Проводячи курс на всеохопне визискування трудових ресурсів окупованої України, нацистські керівники, виходячи з расової теорії фашизму, менш за все дбали про задоволення життєвих і соціальних потреб місцевого населення. Його становище мало визначатися політичними та економічними цілями нацизму у війні проти СРСР. Широко відома людиноненависницька позиція А. Гітлера, який вбачав головною умовою побудови німецької імперії – винищення слов’янських народів, зокрема українців¹⁴⁹. Рейхскомісар України

Е. Кох неодноразово підтверджував думку про те, що Німеччина не збирається піклуватися про місцеве населення, а бачить в ньому лише дешеву робочу силу, яка повинна працювати¹⁵⁰.

Однак гітлерівці, маючи реальні завдання використання економіки та трудових ресурсів окупованих територій, не могли зовсім не врахувати задоволення основних соціальних потреб місцевого населення, хоча б для збереження від фізичного виснаження наявного в Україні потенціалу робочої сили. Положення про необхідність “соціального забезпечення населення, що працювало в німецьких інтересах”, зустрічаємо вже у відомій “Зеленій теці” Г. Герінга. Єдиними засобами соціального заохочення, передбаченими в цьому документі, була заробітна плата та продуктовий пайок¹⁵¹. У ході агресії ці положення було конкретизовано в директивах А. Розенберга, що склали зміст так званої “Коричневої теки”. Постачання місцевого населення передбачалося за залишковим принципом, а відповідальність за його продовольчу та товарну складові покладалися на українську допоміжну адміністрацію й місцеві бюджети¹⁵². Відповідальним за вирішення усіх соціальних питань на підприємстві оголошувався керівник. У його обов’язки входило забезпечення умов праці, виплата встановленої платні, продовольче забезпечення, створення житлових і побутових умов, а також охорона здоров’я. Для фінансування соціальних програм окупанти запровадили спеціальний “соціальний податок” із громадян, які працювали¹⁵³.

Уже з перших днів окупації в містах гостро постало питання продовольчого забезпечення населення. І хоч це аж ніяк не входило в плани нацистів, вони вимушені були частково опікуватися постачанням городян продуктами харчування, бо без цього неможливо було вирішувати інші завдання, зокрема використовувати потенціал трудових ресурсів міста.

На початку окупації не було ні єдиної системи, ні єдиних норм продовольчого постачання. Тому городяни зазвичай не отримували взагалі ніякого продовольства. Наприклад, після окупації Києва мешканці столиці України протягом двох тижнів не отримували харчового постачання зовсім, а в жовтні 1941 р. було встановлено хлібну норму в 1600 грамів на місяць на одну особу, тобто в середньому 53 грами на день¹⁵⁴. Хлібна норма в Сумах склала восени 1941 р. близько 100 грамів на день, а випадки голодної смерті тут було

zareestrowano вже в кінці 1941 р.¹⁵⁶ Ще загрозливіша ситуація з продовольством виникла в Харкові. За даними міської управи, з 15 грудня 1941 р. по 1 липня 1942 р. у Харкові померли 15 300 осіб, із них 9 300 від голоду¹⁵⁵.

Зважаючи на голод і незадоволення населення міст, окупаційна влада пішла на відносно врегулювання й збільшення норм продовольчого постачання. “Особливо важливо забезпечити харчуванням людей, які працюють з числа цивільного населення, це буде сприяти покращанню настроїв та підвищенню продуктивності праці”, – зазначалося в одному із звітів командувача оперативного тилу групи армій “Південь”¹⁵⁶.

Норми пайків для населення, що працювало, почали поступово зростати, особливо з початком збору врожаю 1942 р. Наприклад, у Києві в липні-серпні 1942 р. робітник отримував на місяць шість кілограмів хліба, півкілограма борошна, кілограм пшона, 400 грамів конини та 200 грамів солі. Хоч ця норма була значно вищою, ніж на початку окупації, однак все ж недостатньою за калорійністю та становила, за свідченням самих окупантів, близько третини необхідної¹⁵⁷. У різних регіонах окупантами встановлювалися різні розміри продовольчого пайка. Це залежало від місцевих можливостей. Наприклад, на півдні Запорізької області населення отримувало на місяць 2 кілограми борошна, 2 кілограми картоплі та 70 грамів олії на місяць¹⁵⁸. Якщо передбачені для видачі продукти були відсутніми, то їх заміняли іншими.

З початку 1942 р. продовольче постачання громадян, що працювали, нарешті було впорядковане. Окупанти визначили п'ять основних категорій населення і встановили норми їх продовольчого пайка залежно від роботи, яку виконувала та чи інша особа в інтересах Німеччини. Пайок для осіб, які не працювали, був у два рази менший.

Окремі категорії громадян зовсім позбавлялися продовольчого постачання. До таких насамперед належали особи, що не працювали та уникали реєстрації на біржах праці. За даними командування групи армій “Південь”, у квітні 1943 р. у Донбасі з 530 000 міських жителів продовольство отримували лише 370 000¹⁵⁹. У Харкові місцева влада виключила з плану продовольчого постачання 70 000 громадян, а у Києві в грудні 1941 р. міська управа розпорядилася видавати продуктіві картки лише громадянам, які зареєструвалися на біржі

праці¹⁶⁰. Варто також урахувати, що навіть міське населення, яке працювало, за свідченням самих нацистських чиновників, часто не отримувало ніяких інших належних йому харчів, окрім хліба, солі та круп¹⁶¹.

Намагаючись покращити харчування зайнятих, і в такий спосіб посилити рівень експлуатації робочої сили та підвищити продуктивність праці, окупанти відкривали на підприємствах їдальні для робітників, заохочували розвиток мережі закладів громадського харчування на приватній і кооперативній основі, а також дозволили створювати спілки громадян на пайових засадах. За даними адміністрації Е. Коха, на травень 1943 р. в робітничих їдальнях харчувалося 300 000 осіб¹⁶². Існувала мережа закладів громадського харчування. Лише у Харкові на 1 травня 1942 р. нараховувалося 84 їдальні та 213 буфетів. Ціни на продукти в більшості цих закладів були недоступними для людей. Так, у Вінницькій кав'ярні шматочок сала коштував 30 крб., а чарка горілки – 40 крб.¹⁶³ Дозволивши споживчі спілки, нацисти розраховували на певне покращання продовольчого постачання, оскільки такі організації мали змогу, на авансовані їх членами кошти, купувати на селі продовольство, а потім, з незначною торговельною надбавкою, реалізовувати його своїм членам через мережу торговельних пунктів. Лише на Харківщині членами споживчої кооперації стали 50 000 громадян, а розмір вступного внеску становив 120-150 крб.¹⁶⁴

В очікуванні певного пропагандистського ефекту та з надією на покращання харчування населення, що працювало, відомство А. Розенберга восени 1942 р. пропонувало наділяти робітників землею під городи¹⁶⁵. Однак ці плани окупантів так і не було реалізовано.

На окупованій території України робітникам і службовцям виплачували заробітну плату. Спочатку її розмір не був урегульований, а визначався окремо в кожному конкретному випадку. Уперше заробітну плату окупаційна влада спробувала впорядкувати в кінці вересня 1941 р., коли Е. Кох увів у дію постанову “Про врегулювання умов праці і заробітної плати”. Установлювалося 6 категорій робітників і 5 категорій службовців. Робітникам заробітна плата нараховувалася погодинно, а службовцям у межах місячної ставки. Встановлена заробітна плата виявилася значно меншою, ніж до війни, а в умовах жажливої дорожнечі та неконтрольованої інфляції вона ще до виплати

перетворювалася на ніщо. Тому дуже скоро окупанти були вимушені переглянути розміри заробітної плати й підвищити її. 1 грудня 1941 р. керівник рейхскомісаріату “Україна” видав розпорядження “Про врегулювання заробітної плати та умов праці промислового робітництва”. Відтепер кваліфікований робітник отримував півтора карбованця платні на годину. Фольксдойче мали надбавки в розмірі 50 % визначених ставок, а жінки та євреї відповідно на 20 % менше. Розпорядженням встановлювалася залежність розміру платні від віку робітника. Старший отримував більше, молодий – менше¹⁶⁶.

Заробітна плата інженерно-технічних працівників і керівників підприємств була значно вищою і підтримувалася окупантами в надії на добровільне співробітництво з новою владою колишніх радянських керівних господарників і спеціалістів. Про це йшлося ще в директивах Г. Герінга від 16 червня 1941 р.¹⁶⁷ 19 лютого 1942 р. Е. Кох підписав чергове розпорядження щодо заробітної плати службовців, яке встановлювало розмір та умови оплати для 8-ми категорій спеціалістів. Розмір заробітної плати визначався в межах від 280 до 1200 крб.¹⁶⁸

Виплачувана платня, порівняно з тодішніми цінами, продовжувала залишатися надзвичайно низькою та неспроможною забезпечити навіть мінімуму для виживання. За радянськими агентурними даними, рівень заробітної плати на окупованій території був у середньому вдвічі нижчим від довоєнного¹⁶⁹. Гроші фактично обезцінилися. Через дефіцит товарної маси, панувала інфляція, яку нацисти намагалися стримати, заморозивши заробітну плату¹⁷⁰. У результаті цього купівельна спроможність населення була надзвичайно низькою.

Мізерна заробітна плата та катастрофічне становище з продовольством примушували міських жителів виносити на базар для обміну останні речі, яких вони й самі потребували. Загарбники, занепокоєні тим, що частина продовольства проходить повз них через мінову торгівлю, категорично заборонили її. Однак це виявилось безуспішним, оскільки не вистачало поліцейських сил для запобігання стихійній торгівлі¹⁷¹. Ціни сягнули фантастичних розмірів. Тільки з січня 1942 р. до початку травня ціни на ринках Києва зросли втричі – на 100-180%. Якщо у січні 1942 р. кілограм хліба коштував 45 крб., то в травні його ціна підвищилася до 165 крб.¹⁷² Чиновник міністерства А. Розенберга П. Буссе повідомляв 16 лютого 1942 р. до Берліна: “Міське населення обмінює останнє в селі на продовольство. Ціни

фантастичні: хліб – 10 рейхсмарок; кілограм масла – 20 рейхсмарок; коробка сірників – 1 рейхсмарка [...] Узагалі відчутна велика нестача вкрай необхідного”¹⁷³.

Німці зробили певні кроки, спрямовані на відбудову зруйнованого комунального господарства міст. При цьому інтереси місцевого населення не враховувалися, а відновлена комунальна інфраструктура використовувалася для потреб окупантів і лише в окремих випадках цивільним мешканцям міст дозволялося користуватися комунальними зручностями.

Передусім нова влада намагалася налагодити електропостачання. На середину 1942 р. зруйновані електростанції було відновлено в Києві, Харкові, Артемівську, Кіровограді, Орджонікідзе, Кривому Розі та інших великих промислових центрах. Але лише населення Кіровограда, Кривого Рогу та частково Харкова мали змогу користуватися електроенергією. Водогін і каналізацію в багатьох містах було зруйновано, а там, де працювали, то переважно для потреб окупантів. Наприклад, киянам вода подавалася лише один раз на добу, у певний час. Через відсутність води і палива в місті діяла лише одна лазня для населення¹⁷⁴. Незначного підвищення зазнали тарифи на квартирну плату та комунальні послуги. У Харкові з 1 липня 1942 р. плата за квадратний метр житла становила 1 крб. 50 коп. з особи, а за воду і каналізацію відповідно 5 і 3 крб. на місяць. Люди в більшості випадків сплачували ці кошти фактично не користуючись ні тим, ні іншим. Центральне опалення будинків здебільшого не працювало, що зумовило постійне зростання цін та попиту на дрова. У Києві міська управа навіть взяла під особливий контроль всі види палива, що залишилося в покинутих оселях¹⁷⁵.

Про рівень соціальної захищеності цивільного населення міст, що працювало, красномовно свідчать дані спеціального обстеження бюджетів 100 найзабезпеченіших родин рядових службовців і робітників, проведеного міською управою Харкова. Із середньомісячного заробітку в 778 крб. така родина виплачувала за житлово-комунальні послуги 54 крб., за паливо та освітлення – 208, а житловий податок становив 95 крб. на місяць. Після всіх відрахувань залишалось лише 357 крб., а цього не вистачало навіть для скромного харчування¹⁷⁶.

Транспортне господарство міст було майже повністю зруйноване. Подекуди окупантам вдалося відремонтувати частину трамвайного парку, але і цей транспорт простоював через відсутність струмопостачання. У Києві трамваї виходили на лінії двічі на день протягом двох годин зранку та ввечері для перевезення працівників на підприємства й додому. У Харкові, де рух трамваїв на двох маршрутах було відновлено з 1 червня 1942 р., вартість проїзду становила 3-5 крб., а українське населення мало право на проїзд лише в причіпних вагонах¹⁷⁷.

Погіршувала матеріальне становище міських жителів й тодішня податкова система, яка в умовах окупації перетворилася на форму економічного визискування. З листопада 1941 р. Е. Кох підписав розпорядження “Про збирання податків та інших грошових доходів на території рейхскомісаріату України”. Цей документ тимчасово залишив у силі радянське податкове законодавство та встановлював умови стягнення з населення прибуткового податку, від якого звільнялися лише особи, зарплата котрих не перевищувала 150 крб. на місяць¹⁷⁸.

Окупаційна влада намагалася робити вигляд, що вона піклується про соціально незахищені верстви населення – інвалідів, сиріт, пенсіонерів, матерів із малолітніми дітьми тощо. З пропагандистською метою, такі заходи фінансувалися з місцевих бюджетів. При місцевих управах було створено відділи соціального захисту населення. Про фінансові можливості та ефективність роботи останніх свідчить такий приклад: відділ соцзабезпечення Київської міської управи, не маючи достатнього бюджету, посилав своїх співробітників і вчителів шкіл для збору коштів у населення. Вся допомога старим і дітям зводилася до миски юшки на день вартістю в 1 крб.¹⁷⁹ У Харкові місцевий відділ соціального забезпечення спромігся виплачувати пенсію в 75 крб. на місяць. Проте цих коштів не вистачало навіть на викуп мізерного продовольчого пайка. Одночасно в місті діяло кілька дитячих будинків, що утримували кілька сотень сиріт, тоді як кількість дітей, які потребували допомоги, за даними поліції безпеки, становила 12 000. У міському будинку для літніх людей та інвалідів мешкали 400 осіб, тоді як кількість таких громадян у Харкові наближалася до 20 000.¹⁸⁰ Із метою більш інтенсивної експлуатації наявної робочої сили, а її переважно складали жінки, окупанти відкрили мережу дитячих садків і ясел. Проте це робилося також і з пропагандистською метою. Так лише в

районі дислокації 1-ї танкової армії в Донбасі, на травень 1943 р., нараховувалося 7 дитячих будинків і 203 дитсадки¹⁸¹.

З пропагандистської метою здійснювалися й певні кроки в напрямку соціальної допомоги населенню, яке працювало. В 1942 р. набули чинності в дію положення про допомогу зайнятому населенню через хворобу, а 18 жовтня 1943 р. Е. Кох підписав розпорядження щодо запровадження допомоги через нещасний випадок на виробництві¹⁸².

Під час окупації частково було збережено мережу закладів медичного обслуговування населення. Функціонували районні й міські лікарні, а також фельдшерсько-акушерські пункти. Їх фінансування здійснювалося з місцевого бюджету, а самі медичні установи не мали ні коштів, ні медикаментів. Наприклад, місячний бюджет Ємільчинської районної лікарні Житомирської області складав у лютому 1942 р. 3000 німецьких марок. У цю суму входив фонд заробітної плати, витрати на ліки, санітарно-гігієнічні засоби та обладнання¹⁸³. Зрозуміло, що за такого фінансування, в умовах тотального дефіциту лікарських засобів, рівень медичної допомоги залишався мінімальним. За відвідування лікарні встановлювалася плата 10-15 крб., а один день, проведений у лікарняному ліжку в умовах стаціонару, обходився хворому від 15 до 25 крб. Пацієнт мав приносити з собою постільну білизну, продукти харчування, а інколи й гас для освітлення¹⁸⁴.

Водночас загальний епідемічний стан і масова захворюваність змушували населення звертатися до лікарень, які не мали найнеобхіднішого і мало чим могли зарадити хворим. Наприклад, за даними міської управи Харкова, протягом 1942 р., 34 медичні установи міста відвідало 740 600 хворих. За цей же час лікарями в домашніх умовах було надано медичну допомогу 102 600 громадян¹⁸⁵.

На окупованих територіях поширювалися інфекційні хвороби й пошесті. У грудневому 1942 р. звіті керівник польової комендатури Сумської та Чернігівської областей констатував: “Кількість осіб хворих на тиф – 1239, дизентерію – 133, малярію – 904, туберкульоз – 871 й інші інфекційні хвороби понад 3 тисячі”. На кінець січня 1943 р. хворих було вже 10 тисяч¹⁸⁶.

Не зовсім об’єктивно стверджувати, що окупаційна влада не вела ніякої боротьби з епідемічними хворобами. Подекуди намагаючись приборкати їх, місцева влада створювала карантини, пункти санітарної

обробки, проводила щеплення населення, використовуючи вакцину із запасів Вермахту тощо. Це підтверджується численними архівними документами та джерелами різного походження. Проте ці заходи не набули системного характеру, бо окупанти не були зацікавлені в збереженні здоров'я поневоленого ними народу. Таємна німецька інструкція стосовно України, датована листопадом 1942 р., взагалі рекомендувала окупаційним органам не вести жодної боротьби з епідеміями, закрити лікарні та заборонити підготовку медичних працівників в Україні¹⁸⁷.

Такими були умови життя і праці та соціальне становище зайнятого населення міст і робітничих селищ окупованої нацистською Німеччиною України. У не менш скрутному становищі перебувало українське селянство. Розглядаючи територію України як резервуар продовольства для армії, нацистські керівники розуміли, що обсяги постачання збіжжя й фуражу будуть залежати від ставлення місцевого селянства до окупаційної влади та його готовності співробітничати з нею. Відтак, схилити українське селянство до співробітництва ставало просто-таки необхідною умовою успіху аграрної політики окупантів. За радянської влади селянин був перетворений фактично на раба колгоспної системи, а в середовищі українського селянства все ще були сильними тенденції до приватновласницького хліборобського господарства. Саме враховуючи ці особливості соціального статусу селянства в радянському суспільстві, німці і спланували свою соціальну політику щодо цієї найбільшої за чисельністю групи економічно активного населення України.

Відомство А. Розенберга значну увагу приділяло заохоченню селянства до співробітництва з новою владою. Так 17 листопада 1941 р. у листі до Е. Коха рейхсміністр наголошував: “Якщо населення продемонструє готовність працювати для Німеччини, то цю готовність необхідно всіляко заохочувати, а не знижувати непотрібною жорстокістю. Необхідно стимулювати виявлену старанність і за зростання продуктивності праці надавати матеріальну винагороду”¹⁸⁸. Однак, як згодом показала практика “нового порядку”, заходи соціального заохочення постійно й повсюдно поєднувалися з жорстокими репресивними діями, що переслідували головну мету – примусити українське селянство працювати у військово-економічних інтересах Німеччини. Одночасно окупаційна влада розробила та

широко застосовувала цілу низку заходів матеріального заохочення селян за високопродуктивну працю та допомогу в боротьбі з партизанами.

Основою нацистської соціальної політики в українському селі стала пропаганда земельної реформи та “Закон про новий земельний лад”. Земельний закон А. Розенберга, розрекламований гебельсівською пропагандою на весь світ навесні 1942 р., передбачав надання селянам землі у приватну власність та зміни в управлінні сільським господарством. Планувалося здійснити поступовий перехід від “реформованої” колгоспної системи, в особі “громадських господарств” через так звані “хліборобські спілки”, до одноосібних селянських господарств. Присадибна ділянка селянина оголошувалася його приватною власністю та звільнялася від податків. Одночасно було дозволено тримати в домашньому господарстві необмежену кількість корів і робочої худоби¹⁸⁹.

На практиці окупанти зовсім не поспішали ліквідувати колективне господарювання на селі та зобов’язали селян і далі працювати в громадських господарствах. Натомість обіцяна земельна реформа проводилася дуже повільно. За даними окупантів, на 1 грудня 1942 р. у рейхскомісаріаті “Україна” лише 10,4 % колективних господарств було перетворено в хліборобські спілки, а до травня 1943 р. – загалом 12 % з 16 500 громадських господарств рейхскомісаріату¹⁹⁰.

За свою працю селяни отримували платню на основі вироблених “трудоднів”, як за радянської влади. Переважно це була натуральна оплата збіжжям, але траплялися й випадки грошової оплати. Наприклад, колгоспникам села Базаківка Липовецького району Полтавської області на вироблені в 1941 р. трудодні було видано по 460 грамів зернових і виплачено по 54 копійки на трудодень. Окупанти повсюдно обіцяли колгоспникам подвійну оплату, порівняно з довоєнною. Заробітну плату в радгоспах восени 1941 р. теж, зазвичай, видавали натурою. Так робітникам свинорадгоспу “Комсомолец”, що на Полтавщині, на початку жовтня 1941 р. було виплачено аванс зерном пшениці – від 15 до 25 пудів на працівника¹⁹¹.

У 1942 р. на селі було запроваджено пайкову систему, а всі наявні в господарствах запаси збіжжя, окрім насінневого фонду, зазвичай, конфісковувалися окупантами. На Вінниччині, наприклад, під час

обмолоту урожаю 1942 р. видавався щомісячний пайок – по 12 кг. хліба і круп на одну особу. Після того, як увесь урожай нацисти вивезли, залишивши лише насіннєвий фонд, видачу продуктових пайків було припинено¹⁹².

Оплата праці сільськогосподарських спеціалістів і керівників господарств в порівняно з виплатами простим селянам, була значно вищою. Існували приписи про те, що заробітна плата головам громадських господарств, агрономам, зоотехнікам, ветеринарам, механікам та іншим категоріям спеціалістів мала залишатися на рівні довоєнного часу¹⁹³. Ці відверто популістські заходи були спрямовані на заохочення згаданих фахівців до співробітництва з окупантами.

Якщо підбити підсумки загальних тенденцій щодо оплати праці селян протягом усього окупаційного періоду, то найбільше продукції на трудодень селяни отримали в 1942 р. Вибіркові статистичні дані по семи районах Полтавської області свідчать, що протягом осені-зими 1941 р. селянам було видано на трудодень у середньому по 539 грамів зернових і бобових культур, з урожаю 1942 р. – по 661 грамів, а з урожаю 1943 р. нараховано по 436 гр. на трудодень¹⁹⁴. Якщо взяти до уваги той факт, що восени 1943 р. німецькі війська залишили територію Полтавщини, то прослідковується певна тенденція до збільшення норм оплати праці селян. Проте, подібні позитивні тенденції зводилися нанівець політикою реквізицій та конфіскацій, а також непомірного постачання продукції сільського господарства, що її з маніакальною послідовністю проводили окупаційні органи протягом 1941-1944рр.

Особливо згубно вплинула на соціальне становище українського селянства заготівельна політика окупантів, яка фактично стала однією з форм грабунку. Спочатку, восени 1942 р., окупанти дотримувалися всіх планів сільськогосподарського постачання, встановлених ще за радянської влади. Потім нова влада здійснила облік наявних зернових запасів і довела до відома селян нові додаткові плани їх здавання – інколи по три-чотири рази за зиму 1941-1942 рр.¹⁹⁵ Одночасно встановлювалися плани постачання сіна, соломи, овочів, а восени 1942 р. навіть квашеної продукції. Фрукти та ягоди підлягали здаванню в повному обсязі. Продукти тваринництва здавалися без будь-якої системи. Спочатку норми здавання м'яса доводилися “на двір”, а з 1942 р. було встановлено загальні розміри постачання м'ясних продуктів на село загалом. Норми здавання молока теж не були

сталими й становили від 600 до 900 літрів з корови на рік. На Київщині норма молокопостачання складала 850 літрів з корови¹⁹⁶, а інколи й більше. Селян зобов'язували здавати заготівельним органам всю вовну, шкіру забитої худоби і навіть кінське волосся. Не існувало сталих норм постачання м'яса птиці та яєць. Кількість “норми” залежала від потреб німців, у результаті чого більша половина поголів'я птиці та майже весь знос яєць підлягали під обов'язкові постачання¹⁹⁷.

Продукція, яку здавали селяни, оплачувалася за встановленими окупантами цінами. Їх рівень в десятки разів був нижчим від ринкової ціни продукту. За даними господарської інспекції тилу групи армій “Південь”, селянам за кілограм зданої продукції виплачувалося: за картоплю – 35 коп., капусту, помідори та огірки – 25 коп., яловичину – 3 крб. 10 коп., свинину – 5 крб¹⁹⁸. Тоді як на Київських базарах одна картоплина коштувала 1 крб.¹⁹⁹

У випадку невиконання планів обов'язкових постачань на селян накладали штрафи, а коли ті їх не виплачували, то заарештовувалися. Забій худоби без дозволу влади було суворо заборонено, а порушників заборони чекали великі штрафи (3 000 крб.) та конфіскація худоби. Селянину, який не міг сплатити такого штрафу, загрожувала примусова праця у виправно-трудоному таборі протягом шести місяців²⁰⁰. У селян, які не виконували планів молокопостачання, конфісковували корів, а у випадку невиконання гужової повинності – коней²⁰¹.

На території України, крім натуральних зборів, селяни платили до десятка грошових податків²⁰². У Київській області, наприклад, селяни сплачували: податок із господарства – 400 крб. на рік, подушний податок – 100 крб., податок з коня – 300 крб., податок із корови – 150, податок на утримання собаки чи кішки 100-150 крб. Було запроваджено також податок “за визволення” в сумі 50 крб. Рівень податків не був сталим. Наприклад, у Рівненській області податок на собак становив 225 крб. на рік²⁰³.

Селянам, яким наділялася земля під городи, платили орендну плату. На Полтавщині плата за оренду гектара землі під городи складала 150 крб. у натуральній оплаті за офіційними закупівельними цінами²⁰⁴. Нескладні підрахунки показують: щоб сплатити оренду, селянин мав здати заготівельним органам, наприклад – 430 кг. картоплі за ціною 35 коп. за кілограм. Загалом на Полтавщині сума грошових податків,

виплачуваних селянами, становила в 1942 р. 2315 крб. з двору, а в 1943 р. – 3112 крб.²⁰⁵

Висновок про те, якого розмаху набула в Україні політика податкового тиску на селянство, можна зробити з оперативного повідомлення командувача військами Вермахту в Україні від 17 червня 1942 р.: “Селяни вимушені здавати все [...] залишаючи собі небагато для життя та ведення господарства [...]. Ми знімаємо шкуру з України, не думаючи про наслідки”²⁰⁶.

Особливістю соціальної політики нацистів щодо українського селянства було те, що водночас із грубим трудовим примусом, конфіскаціями, податковим тиском, окупаційна влада досить широко застосовувала заходи матеріального стимулювання праці селян. Поступово склалася ціла система подібного заохочення. В окремих регіонах нова влада повертала селянам відібране в роки колективізації нерухоме майно. Наприклад, лише в одному Житомирському районі на середину лютого 1942 р. було повернуто селянам 389 хат²⁰⁷.

Нацисти заохочували селян і за допомогу в боротьбі з партизанами. Відповідно до розпорядження Е. Коха від 21 серпня 1942 р. передбачалося три види матеріального заохочення: наділення промисловими товарами, скорочення рівня обов’язкових поставок і наділення землею й худобою²⁰⁸. Уже в період дії цього циркуляра, за даними німецького інформаційного бюро, близько 1000 українців отримали земельні наділи у винагороду²⁰⁹.

Повсюдно практикувалося преміювання селян за високопродуктивну працю. Такі премії розподілялися, зазвичай, через громадські господарства. Наприклад, у генеральному окрузі Миколаїв під час весняної сівби 1942 р. було визначено чотири види премій від 50 до 170 крб., що ділили між членами бригад за принципом набраних очок²¹⁰. Було встановлено преміювання за своєчасне виконання планів здавання сільськогосподарських культур. На Миколаївщині з метою заохочення селян, нацисти роздавали горілку й тютюн²¹¹. Господарствам, що успішно виконували план здавання сільгосппродукції, вручалися так звані “преміальні грамоти”, які підлягали викупу громадою села. Отже, преміювання “передовиків” здійснювалося за рахунок решти селянства²¹². Як заохочення окупанти розповсюджували на селі певну кількість товарів першої необхідності. Е. Кох спеціальним розпорядженням встановив умови обміну

сільськогосподарської продукції на промислові товари. Було вираховано певне співвідношення між сільськогосподарською та промисловою продукцією – так зване “пунктування”. Наприклад, за центнер пшениці або жита, селянин міг отримати кілограм цукру чи три – солі, один літр горілки або сотню цигарок. Щоб купити косу, потрібно було здати 100 літрів молока, а вартість лопати дорівнювала п’ятьом десяткам яєць²¹³. Як бачимо, співвідношення було аж ніяк не на користь селянина. Фактично існували “цінові ножиці” та від подібної реалізації товару вигравали лише окупанти. Це була одна з форм додаткового грабунку селянства.

Нацисти спробували створити на селі видимість певної соціальної допомоги інвалідам, немічним, удовам, сиротам та іншим соціально незахищеним категоріям громадян. Для цього на місцях – у районах і селах організовувалися так звані “товариства взаємодопомоги”, які формувалися на добровільних засадах та мали статuti, затверджені гебітскомісарами²¹⁴. Такі товариства створювалися переважно з пропагандистською метою та особливої ролі в покращанні матеріального й соціального становища нужденного сільського населення не відігравали. В окремих випадках районні земельні управи надавали матеріальну допомогу громадянам за списками, поданими сільськими старостами²¹⁵. Під час наділення землею право на її отримання було надане всім селянам, які знаходилися як “працезобов’язані” у Німеччині. З цього приводу влітку 1942 р. з’явилася таємна постанова німецького уряду²¹⁶. Селяни могли подавати заяви про наділення землею на Україні після повернення з Німеччини.

Підсумовуючи наведене вище, необхідно зазначити, що соціальна політика нацистів на території України визначалася метою й завданнями економічної експансії на Сході та необхідністю ефективного використання трудових ресурсів і робочої сили окупованих територій.

У реальній практиці “нового порядку” в Україні нацистська політика щодо цивільного населення, яке працювало, набула рис так званого “соціального маневрування”, за якого заохочувальні заходи поєднувалися з жорстким трудовим примусом і методами терору.

Соціальна політика окупантів мала яскраво виражений пропагандистський характер і проводилася, передусім, з метою

стимулювання виробничої активності працездатного населення. Вона була спрямована на підтримку мінімальних життєвих потреб громадян, які працювали в інтересах Німеччини. Піклування з боку окупаційної адміністрації зводилося до мінімального продовольчого постачання, виплати заробітної плати, окремих випадків соціальних виплат, обмеженого медичного обслуговування, постачання товарами повсякденного вжитку в обмеженій кількості і з метою заохочення, наділення землею та інших заходів.

Основні соціальні виплати окупанти переклали на органи місцевої української адміністрації та їх бюджети, застосовуючи таким чином принцип самофінансування соціальної сфери за рахунок поневоленого народу. Зрештою, нацисти зовсім ігнорували соціальні потреби населення, яке не працювало. Тому соціальне становище широкого загалу в період окупації залишилося вкрай тяжким.

* * *

Однією з основ “нового порядку” та колоніальної експлуатації окупованої нацистами України була система примусової праці, в основу якої покладено політичні настанови нацистського керівництва на повне й цілкове використання наявних трудових ресурсів регіону. Ця політика була спланована задовго до початку війни як складова програми економічної експансії на Сході. Відповідно до планів нацистів використання робочої сили мало відбуватися переважно на основі обов’язку праці. Одночасно передбачалася можливість налагодження добровільного господарського співробітництва з місцевим населенням. У реальній практиці використання трудових ресурсів місцевого населення відбувалося як на основі добровільного найму, так і примусовим шляхом. Система примусової праці, що склалася на окупованій території України протягом 1941-1942 рр., включала в себе низку заходів мобілізаційного та організаційного характеру, спрямованих на впровадження загального обов’язку праці, облік і реєстрацію трудових ресурсів, обмеження міграції та плинності кадрів тощо.

Окупанти розглядали місцеве населення України як резервуар дешевої і достатньо кваліфікованої робочої сили. З самого початку війни Вермахт і окупаційна адміністрація використовували українське

цивільне населення на відновлювально-розчисних роботах, у будівництві, на відбудові зруйнованих підприємств, для обслуговування транспортної інфраструктури, у комунальному та сільському господарстві. Поряд із вільним працевлаштуванням широко застосовувалася трудова мобілізація.

На окупованих територіях України гостро відчувалася потреба в кваліфікованих фахівцях усіх рівнів, а це неминуче призвело до посилення рівня експлуатації наявних трудових ресурсів із метою отримання більшого виробничого ефекту. При цьому ефективність і продуктивність праці повсюдно залишалася низькою, а відсутність потрібних спеціалістів окупаційна влада намагалася компенсувати збільшенням чисельності некваліфікованих трудових ресурсів. Однією з головних причин низької продуктивності праці ми схильні вважати вкрай низький життєвий рівень працюючого населення. Існуючий продуктивний пайок і заробітна плата не могли забезпечити достатній рівень соціальної захищеності населення як у місті, так і на селі.

Вагоме місце в нацистській політиці експлуатації трудових ресурсів окупованих територій України відводилося методам психологічного тиску та “соціального маневрування”. Соціальна політика окупантів мала на меті стимулювання виробничої активності населення, що працювало. Заходи соціального заохочення не досягли в повній мірі бажаного для окупантів ефекту саме через те, що проводилися вкрай непослідовно та в реальній практиці поступалися силовим методам управління у використанні трудових ресурсів.

Аналіз всього комплексу наявних джерел дозволяє стверджувати, що нацистські окупанти, застосовуючи терор і методи соціального заохочення, зуміли значною мірою використати у своїх військово-економічних цілях потенціал трудових ресурсів цивільного населення України. Розрізненість документальної бази та відсутність узагальнених статистичних даних не дають можливості точно, у цифровому відношенні, визначити кількість місцевого цивільного населення України, яке працювало на потреби німецької військової економіки в період окупації, однак ми можемо з певністю констатувати, що таких була абсолютна більшість.

Не менш вагомим чинником у нацистській системі трудової експлуатації населення України була насильницька депортація українців на примусові роботи до рейху, а також використання праці

військовополонених, сотні тисяч яких опинилися в таборах на території України.

Примітки

¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Крах плана “Ольденбург”: (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – 3-е изд., доп. – М.: Экономика, 1987. – с. 48.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 166, оп. 3, од. зб. 143, арк. 1-45.

³ Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях (“Зеленая папка”) // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 4. – С. 9-17, № 5. – С. 24-33.

⁴ Директивы по руководству экономикой во вновь оккупированных восточных областях (“Зеленая папка”) // Военно-исторический журнал. – 1991. - № 4. – С. 9-17, № 5. – С. 24-33.

⁵ *Потильчак О.В.* Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. – К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова, 1997. – С. 19.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 141. – Арк. 31-122.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 392. – Арк. 45.

⁸ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. – М.: Политиздат, 1968. – С. 189-191.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 29-30.

¹⁰ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1957-1961. – Т. 1-7. – С. 493.

¹¹ *Коваль М.В.* Боротьба робітників за зрив фашистських планів використання промисловості України: До 35-річчя визволення території України від фашистських загарбників // Український історичний журнал. 1979. - № 6. – С. 45.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 6.

¹³ *Земсков В.Н.* Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Мысль, 1986. – С. 25.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 14-15.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 171. – Арк. 113.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 142. – Арк. 73.

- ¹⁷ Луганщина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сб. док. и материалов. – Донецк: Донбасс, 1969. – С. 28-29.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 37.
- ¹⁹ Косик В. Вказ. праця. – С. 523.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 9.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 9.
- ²² Українське слово. – 1941. – 30 вересня.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 1.
- ²⁴ Нове Українське слово. – 1941. – 26 жовтня.
- ²⁵ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 1-1, зв.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 36-37.
- ²⁷ ДАЖО. – Ф. Р-1152 – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 36-38.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 51.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 36.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 156. – Арк. 156-157.
- ³¹ ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 9.
- ³² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 14-16.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 40; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 1.
- ³⁴ ДАЖО. – Ф. Р-2375. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 1.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 41.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 6.
- ³⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: В 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 130-131.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 40-41.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 36.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 4. – Од. зб. 6. – Арк. 5-10.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 2. – Арк. 17.
- ⁴² Коваль М.В. 1941-1945 рр. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – С. 10.
- ⁴³ История Великой Отечественной войны Советского союза, 1941-1945 гг.: в 6-ти т. – М.: Воениздат, 1970-1975. – Т. 1-6. – С. 239; Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Мысль, 1986. – С. 4.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 11; Волинь. – 1943. – 22 березня.
- ⁴⁵ Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5. – С. 26.
- ⁴⁶ Военно-исторический журнал. – 1991. – № 4. – С. 11.
- ⁴⁷ Косик В. Вказ. праця. – С. 533.

⁴⁸ Кондратенко Л.В. До питання економічних втрат України в 1941-1944 роках // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). – К.: Ін-т історії України, 1996. – С. 199.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 141. – Арк. 32-33.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 284. – Арк. 32; Радянська Олевщина. – 1943. – 19 листопада.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – Арк. 154.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 154.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 154.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 22. – Од. зб. 320. – Арк. 31.

⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 81.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 82, 84.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 56.

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 548. – Арк. 44-45.

⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 53.

⁶⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 292.

⁶¹ Коваль М.В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 45-56

⁶² Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Указ. соч. – С. 179.

⁶³ Золотоношські вісті. – 1943. – 9 серпня.

⁶⁴ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Указ. соч. – С. 161; Земсков В.Н. Указ. соч. – С. 28-29.

⁶⁵ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. І. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 531. – Арк. 17 зв.

⁶⁶ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Указ. соч. – С. 241.

⁶⁷ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии в войне против СССР: Док. и материалы. – М.: Политиздат, 1968 – С. 299-300.

⁶⁸ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Указ. соч. – С. 231.

⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 79. – Арк. 59-60.

⁷⁰ История СССР. – 1982. – № 2. – С. 108.

⁷¹ Там же.

⁷² ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 25.

⁷³ Коваль М.В. 1941-1945 рр. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – С. 45.

⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 84.

⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 19.

⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 79. – Арк. 63-64.

⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 5.

- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 40.
- ⁷⁹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Указ. соч. – С. 177.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 342. – Арк. 93-94.
- ⁸¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 110-111.
- ⁸² ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 20.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 182. – Арк. 13-14.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 262. – Арк. 10.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – Арк. 5.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. - Звіти генерал-комісаріатів Дніпропетровська, Миколаєва, Вінниці, Кривого Рогу, Житомира, Криму про становище в цих районах. Доповідь генерал-комісара Магунія про досвід управління генеральним округом Київ. – Арк. 381.
- ⁸⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: В 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 292; *Косик В.* Вказ. праця. – С. 529.
- ⁸⁸ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Указ. соч. – С. 266.
- ⁸⁹ *Панченко П.П., Бондаренко Н.М., Падалка С.С.* Політика німецько-фашистських окупантів в Україні в питаннях аграрних відносинах // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4-5 травня 1995 р. – Ч. 1. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова. – 1995. – С. 139.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 123. – Розвідувальні зведення, доповідні, інформації про окупаційний режим на території України (14 вересня 1942 р. – 20 січня 1943 р.). – Арк. 55.
- ⁹¹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сб. материалов: В 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1957-1961. – Т. 1-7. – С. 639.
- ⁹² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 166.
- ⁹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 123. – Арк. 54.
- ⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 166.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ – 8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 386.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 25-26.
- ⁹⁷ Непокоренная земля киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944. – К.: Политиздат Украины, 1965. – С. 113.
- ⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 109.
- ⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 8.
- ¹⁰⁰ *Панченко П.П., Бондаренко Н.М., Падалка С.С.* Вказ. праця. – С. 142.
- ¹⁰¹ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Указ. соч. – С. 279.
- ¹⁰² ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 20; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 3.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 297. – Арк. 35.

- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 10.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 297. – Арк. 10-14.
- ¹⁰⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.: в 6-ти т. – М.: Воениздат, 1970-1975. – Т. 1-6. – С. 463.
- ¹⁰⁷ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 250.
- ¹⁰⁸ Федорів Р. Могила на Україні // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 72.
- ¹⁰⁹ Косик В. Вказ. праця. – С. 107.
- ¹¹⁰ Стафійчук І.П. Могутня зброя партії: Ідеологічна, масово-політична робота Компартії України по мобілізації трудящих УРСР на відсіч ворогу (1941-1944). – К., 1985. – С. 141.
- ¹¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 61. – Арк. 13.
- ¹¹² Косик В. Вказ. праця. – С. 170.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 142. – Арк. 77.
- ¹¹⁴ Зарубінський О.О. Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протиборства 1941-1945 р.р. // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4-5 травня 1995 року. – Ч.1. – К., 1995. – С. 133.
- ¹¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 р.р. / Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 28-29.
- ¹¹⁶ Зарубінський О.О. Вказ. праця. – С. 133-134.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122. – Арк. 89-90.
- ¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 147. – Арк. 43.
- ¹¹⁹ Там само. – Од. зб. 155. – Арк. 24.
- ¹²⁰ Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – Арк. 148.
- ¹²¹ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 21.
- ¹²² Косик В. Вказ. праця. – С. 533.
- ¹²³ Нацистских преступников к ответу! – М., 1983. – С. 23; Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – Арк. 172.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 61. – Арк. 13.
- ¹²⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2356. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 2.
- ¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 3, 33-33зв.
- ¹²⁹ Там само. – Арк. 14-14зв.; Од. зб. 103. – Арк. 3; Волинь. – 1941. – 25 грудня.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 77. – Арк. 105.

- ¹³¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 53.
- ¹³² ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 77. – Арк. 20-21.
- ¹³³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 182. – Арк. 59.
- ¹³⁴ Нове українське слово. – 1942. – 22 березня; ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 33.
- ¹³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 154.
- ¹³⁶ “Зеленая папка” Геринга // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 5. – С. 26.
- ¹³⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 22.
- ¹³⁸ *Загорулько М.М., Юденков А.Ф.* Указ. соч. – С. 369-371.
- ¹³⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – Арк. 154-155.
- ¹⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 320. – Арк. 31.
- ¹⁴¹ Там само. – Оп. 23., Ч.1. – Од. зб. 124. – Арк. 52; Оп. 22. – Од. зб. 79. – Арк. 59-61.
- ¹⁴² ЦДАВО України.-Ф.КМФ-8.-Оп.1.-Од. зб.180.-Арк.93-100.;Ф.3206.-Оп.1.-Од. зб.34.-Арк.1-2.
- ¹⁴³ *Панченко П.П., Бондаренко Н.М., Падалка С.С.* Вказ. стаття. – С. 141-142.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 90-91.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 32. – Арк. 132; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 299, ч.1. – Арк. 56-57.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 233.
- ¹⁴⁷ Там само. – Од. зб. 38. – Арк. 91-131.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122. – Арк. 25.
- ¹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 108. – Арк. 93-97, 101-104.
- ¹⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122. – Арк. 87.
- ¹⁵¹ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 9.
- ¹⁵² ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 17. – Арк. 14.
- ¹⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 20.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 17-18.
- ¹⁵⁵ *Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944.* – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 114.
- ¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 123. – Арк. 55-56.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 26.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 155.). – Арк. 87.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 38-43.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 122. – Арк. 2-10; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 7.). – Арк. 4.

¹⁶¹ *Bonusiak W.* Polityka economiczna III Rzeszy na okupowanach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – 365 s.; *Madaiczuk Cz.* Faszyzm i okupacie. 1938-1945. – Warszawa, 1983. – s. 207.

¹⁶² Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 114-115.

¹⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 16. – Арк. 28.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 26.

¹⁶⁵ Там само. – Арк. 36.

¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. Од. зб. 38. – Арк. 2-3.

¹⁶⁷ ДАЖО. – Ф. Р-1154. – Оп. 1. – Од. зб. 69. – Арк. 1-60.

¹⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 32. – Арк. 132-135.

¹⁶⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: в 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 297.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. – КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297.). – Арк. 212.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 68.

¹⁷² Там само. Арк. 69-70.

¹⁷³ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 35. – Арк. 1.

¹⁷⁴ ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 10; ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Арк. 33.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 58.

¹⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 233.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 548. – С.58

¹⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 53-54

¹⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 24-25

¹⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 320 – Арк. 39

¹⁸¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 534. – Арк. 11

¹⁸² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 342. – Арк. 68

¹⁸³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 182. – Арк. 59-62

¹⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 2

¹⁸⁵ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 548. – Арк. 72-

73

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр.). – К., 1994. – С. 52.

¹⁸⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 587

¹⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 90-91

¹⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 1-2

¹⁹¹ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 144. – Арк. 37

¹⁹² ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122. – Арк. 87.

¹⁹³ Там само. – Арк. 9.

- ¹⁹⁴ ДАЖО, м.Житомир. – Ф. Р-1426. – Оп.1. - Од. зб. 17. – Арк. 14.
- ¹⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. - Од. зб. 240. – Арк. 20.
- ¹⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 17-18.
- ¹⁹⁷ Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944. – К., 1985. – С. 114
- ¹⁹⁸ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 123. – Арк. 55-56.
- ¹⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 26
- ²⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 155. – Арк. 87.
- ²⁰¹ ЦДАВО України, ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 38, 43.
- ²⁰² Там само. – Од. зб. 122. – Арк. 2; Од. зб. 7. – Арк. 4
- ²⁰³ *Bonusiak W. Polityka economiczna III Rzeszy na okupowanach obszarach ZSRR /1941-1944/.*-Pzesow, 1981. – S. 207.
- ²⁰⁴ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1 – Оп. 22. – Од. зб. 16. – Арк. 28.
- ²⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 240. – Арк. 26.
- ²⁰⁶ Там само. – Арк. 36
- ²⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 2-3.
- ²⁰⁸ ДАЖО. – Ф. Р-1154. – Оп. 1. Од. зб. 69. – Арк. 1-60.
- ²⁰⁹ ЦДАГО України, м. Київ. – Ф. 1. Оп. 22. – Од. зб. 32. – Арк. 132-135.
- ²¹⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: В 2-х кн. – К., 1985. – Кн. 1. – Борьба в подполье. – С. 297.
- ²¹¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. Од. зб. 297. – Арк. 212.
- ²¹² Там само. – Арк. 68.
- ²¹³ Там само. – Арк. 69-70.
- ²¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1 – Од. зб. 35. – Арк. 1а, зв.
- ²¹⁵ ДАЖО. – Ф. Р-1426. – Оп. 1. – Од. зб. 61. – Арк. 10; Од. зб. 15. – Арк. 33.
- ²¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 58.

Розділ 4

Радянські військовополонені та остарбайтери: трудовий резерв нацизму

Тотальний характер використання потенціалу людських ресурсів окупованих нацистською Німеччиною територій передбачав експлуатацію праці цивільного населення не лише в Україні, а й на території Третього рейху. Протягом 1941-1944 рр. мільйони громадян України були насильно депортовані для роботи у військовій промисловості й сільському господарстві нацистської Німеччини. Одночасно окупанти широко й планомірно використовували працю сотень тисяч військовополонених Червоної армії, які опинилися в таборах на території України. Українські остарбайтери та військовополонені становили значний контингент робочої сили й стали важливим чинником у створеній нацистами системі примусової праці.

4.1. Використання праці військовополонених на окупованій території України

Розробляючи плани використання трудових ресурсів окупованих радянських територій керівництво нацистської Німеччини, розраховувало на інтенсивну експлуатацію праці військовополонених.

Із початком війни проти СРСР кількість радянських військовополонених непинно зростала. Згідно з циркулярним листом міністра закордонних справ Рейху від 26 серпня 1941 р., німецький Вермахт на цей час захопив 1 300 000 радянських військовополонених¹. У вересні 1941 р. тільки під час битви за Київ, що закінчилася поразкою військ Південно-Західного фронту, німці захопили полоненими більше 665 000 осіб². За даними, що їх наводить український дослідник

М. Коваль, у 1941 р. в Україні Вермахт полонив понад 1 500 000 військовослужбовців Червоної армії³.

Усього за роки війни, за даними німецького командування, в полон потрапили 5 700 000 радянських солдатів та офіцерів.⁴ На середину 1944 р. близько 3 300 000 в'язнів було знищено нацистами на окупованих територіях, включаючи й Україну⁵. Відомий український історик В. Король називає цифру в 3 700 000, а російський дослідник Б. Соколов стверджує, що Радянський Союз втратив у війні близько 6 200 000 військовополонених⁶.

Із загальної кількості полонених, які залишилися живими, здатних працювати було зовсім небагато. Чиновник Міністерства праці нацистської Німеччини Є. Мансфельд доповідав на нараді 19 лютого 1942 р., що з використовуваних на той момент 400 000 радянських військовополонених здатними до праці були лише 100-150 000 в'язнів⁷.

Вже восени 1941 р. на території рейхскомісаріату "Україна" Вермахт розмістив у різноманітних таборах значну кількість полонених. За нашими підрахунками, під час нацистської окупації на території України існувало понад 300 таборів різних типів. Військовополонені утримувалися, ймовірно, у 211-ти з них. Решта були переважно робочими таборами для цивільних осіб.

Кількість полонених у таборах постійно змінювалася. У жовтні 1941 р. в 11 таборах утримувалося 445 000 в'язнів, а на кінець місяця їх кількість зменшилася до 125 000 (звільнені, втікачі, померлі, страчені). У листопаді військовополонених у таборах знову нараховувалося 520 000, а в кінці місяця ця цифра зменшилася до 243 000. Із них 140 000 бранців працювали на важливих військових об'єктах. У грудні 1941 р. кількість військовополонених зменшилася до 175 600 осіб, із яких могли працювати лише 112 000. У січні 1942 р. кількість полонених знову знизилася до 141 600 осіб, з яких працездатними було лише 90 000⁸.

Доля радянських військовополонених складалася відповідно до ідеологічних міркувань і військово-політичних намірів нацистського керівництва. Представників політичної влади та радянських комісарів окупанти не визнавали військовополоненими та збиралися знищити⁹. Решту в'язнів передбачалося використати як безоплатну робочу силу. Згадка про це, щоправда в надто загальному вигляді, містилася вже в

“Зеленій теці” Г. Герінга. Тут читаємо: “Для роботи слід використовувати військовополонених, попередньо погодивши це питання з місцевою військовою владою”¹⁰. Водночас плани економічної експлуатації захоплених територій вимагали залучення до цієї роботи місцевих господарських спеціалістів, яких було чимало серед захоплених полонених Червоної армії. У пам’ятці А. Розенберга “Про поводження з військовополоненими в східних окупованих областях” згадувалося, що слід знищувати лише керівних працівників, оскільки “державні й комунальні господарські керівники потрібні для управління окупованими областями”¹¹.

Ще до вторгнення в СРСР командування Вермахту створило спеціальне бюро, яке мало опікуватися полоненими на випадок війни з СРСР. Інструкції Об’єднаного командування Вермахту (ОКВ) від 16 червня 1941 р. передбачали, що з військовополоненими Червоної Армії “треба поводитися з надзвичайною стриманістю та найсуворішою пильністю”, повністю придушувати будь-який пасивний чи активний опір¹². Однак у цьому документі не йшлося про використання військовополонених як робочої сили, бо передбачалася швидкоплинна військова кампанія і ці питання не були актуальними.

Становище змінилося восени 1941 р. із крахом “бліцкригу”. 8 вересня 1941 р. з’явився документ під назвою “Розпорядження про поводження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених”. Він педантично враховував усі питання охорони в’язнів та експлуатації їх праці. Інструкції щодо використання військовополонених на роботах склали цілий розділ цього документа. Тут підкреслювалося, що радянські в’язні можуть використовуватися на роботах лише у складі закритих колон, ізольовано від цивільних осіб і полонених інших країн. На підприємствах мала бути забезпечена постійна охорона у вигляді добре підготовлених і навчених охоронних команд. На кожні 10 в’язнів призначався 1 вартувий. Робочі місця полонених, окрім постійної охорони, піддавалися частому контролю та перевіркам. В’язні різних національностей ізолювалися один від одного. Відбору серед інших підлягали й українці. Їх разом із німцями (фольксдойче), білорусами, поляками, литовцями, латишами, естонцями, фінами та румунами передбачалося відділити від росіян і розмістити в окремих таборах¹³. У такий спосіб нацисти намагалися

розіграти так звану “національну карту”, використовуючи невдоволення народів СРСР режимом сталінізму.

Використовувати військовополонених як дармову робочу силу Вермахт та цивільна окупаційна адміністрація почали вже з перших днів війни. Переважно це були небезпечні для життя роботи зі знешкодження мінних полів, відновлення мостів, залізничних колій тощо. Зокрема, у наказі командира 76-ї піхотної дивізії Вермахту від 11 жовтня 1941 р. прямо вказувалося на необхідності використання радянських військовополонених під час розмінування¹⁴.

Ще в липні-серпні 1941 р. керівництво ОКВ розглядало можливість залучення радянських в'язнів до робіт у самій Німеччині. Передбачалося замінити французьких військовополонених, які працювали в сільському господарстві Рейху, на радянських в'язнів, а також використовувати останніх на будівельних роботах¹⁵. У серпні 1941 р. було опрацьовано конкретний план використання 100 000 бранців на будівництві транспортної інфраструктури, у сільському господарстві та в інших галузях. 26 серпня рейхсміністерство праці видало спеціальну директиву щодо трудового визискування військовополонених та направило у війська кілька інструктивних листів, в яких звернуло увагу на необхідність широкого застосування праці полонених не лише на окупованих територіях, а й безпосередньо в Німеччині¹⁶. Остаточна ініціатива в цьому питанні належала Г. Герінгу, який спочатку був проти використання радянських військовополонених на території Рейху. На нараді в Берліні 7 грудня 1941 р. він висловив думку про необхідність більш активно визискувати працю військовополонених саме на окупованих територіях. Рейхсмаршал навіть вважав за можливе розформувати будівельні батальйони Вермахту та замінити їх робочими командами з радянських військовополонених¹⁷.

У грудні 1941 р. керівництво фашистської Німеччини остаточно утвердилося в думці про те, що “російська” робоча сила може бути використана в німецькому військовому господарстві. 31 грудня 1941 р. Кейтель, за дорученням А. Гітлера, наказав масово експлуатувати працю радянських військовополонених у військовій промисловості Рейху. 24 грудня 1942 р. у циркулярі до Е. Коха фельдмаршал В. Кейтель вимагав якнайшвидше доправити до Німеччини

максимальну кількість в'язнів для роботи у військовій промисловості¹⁸. З території України військовополонені масово переправлялися до Німеччини. Рейхскомісар України постійно звітував з цього приводу. У фондах архівів зберігається чимала кількість таких телеграм. Так, в одній з них, надісланій на адресу відділу праці рейхсміністерства Сходу, повідомлялося про відправку 31 березня 1942 р. до Вестфалії транспорту з 1 400 військовополонених шталагу № 338, що знаходився у Кривому Розі¹⁹. Загалом із листопада 1941 р. до середини грудня в Рейх було переправлено 325 000 в'язнів таборів для військовополонених, а в другій половині грудня 1941 р. ще 125 000 осіб. Серед названого контингенту працездатними виявилися тільки 185 000²⁰. У документах Нюрнберзького процесу згадувалося, що в липні 1942 р. у Німеччині працювало 200 000 радянських військовополонених, у 1943 р. їх кількість становила вже 386 000, а в середині 1944 р. зросла до 750 000 осіб²¹. Значна кількість цих в'язнів потрапила до Німеччини з України.

Військовополонених, що залишалися в таборах на території України, а за даними, наведеними В. Косиком на основі німецьких архівів, у травні 1942 р. таких осіб нараховувалося 200 000, використовували як рабську робочу силу безпосередньо на місці²². Створені на території України табори військовополонених здебільшого були тимчасовими. Для них пристосували випадкові приміщення, проте в'язні утримувалися просто неба на майданчиках, обнесених кількома рядами колючого дроту під високою напругою. Наприклад, ув'язнені Проскурівського шталагу розміщувалися в конюшнях, а в'язні Київського Сирецького табору утримувалися в непристосованих землянках²³. Херсонський табір військовополонених являв собою майдан, обнесений кам'яною загорожею та колючим дротом. Вся територія була перекопана рівчакми, в яких влітку і взимку утримували в'язнів. Кременчуцький табір розташовувався на околиці міста в колишніх майстернях і хліві для зберігання городини. Табір у Хоролі декілька місяців розміщувався в кар'єрах на території колишнього цегельного заводу²⁴.

Нацисти позбавили військовополонених елементарних умов існування, перетворивши їх на об'єкт економічного визиску, фізичного терору та соціального безправ'я. Харчове й матеріальне постачання в'язнів здійснювалося нацистами так мінімально, що ледь підтримувало

їх фізичне існування. В одному з таємних документів нацистської партії, датованому 17 грудня 1941 р., зазначалося: “Військова влада потурбувалася заздалегідь про те, щоб більшовицькі військовополонені [...] отримували таке забезпечення, яке б перешкоджало смерті робітників і не завдавало б шкоди здоров’ю народу внаслідок виникнення епідемій”²⁵. Іншими словами, утримання військовополонених було мінімальним. Особливо це видно на прикладі продовольчого постачання в’язнів. Верховне командування Вермахту 8 жовтня 1941 р. видало наказ, що встановлював норми харчування радянських військовополонених. Працюючи на важких роботах, полонений отримував пайок, який складався з 9 кілограмів хліба, 800 грамів м’яса, 250 грамів жирів і 900 грамів цукру на місяць. Військовополонений на легких роботах отримував ще менший пайок. З особливим цинізмом нацисти передбачили й додаткове харчування для відновлення працездатності виснажених в’язнів (50 грамів тріски, 100 грамів ерзац-меду і 3,5 кілограма картоплі на тиждень)²⁶. Такі норми харчування зовсім не відповідали характеру робіт, які виконували військовополонені та дозволяли лише підтримувати їх фізичне існування. До того ж, як свідчить практика, внаслідок розкрадань та інших зловживань табірної адміністрації, навіть такі жалюгідні норми були здебільшого недоступні в’язням, що тисячами вмирили від голоду і хвороб. Наприклад, у Херсонському таборі полонених харчували раз на день баландою на сирій та брудній воді, а хліба не давали зовсім. Подібним було харчування в’язнів Глухівського табору військовополонених. У Кременчуцькому шталазі полоненим видавали хліб, випечений із спаленого зерна. Із нього ж варили юшку, яка була зовсім непридатна для харчування²⁷. Постійний раціон в’язнів табору військовополонених у Дубно Рівненської області складався з мерзлої картоплі та сирої конини. В Острозькому таборі полонених харчували баландою з цукрового буряка та нечищеної картоплі²⁸. Подібних фактів можна наводити безліч.

Нацисти економили не лише на продовольчому пайку полонених, але й на їх табірному одязі та взутті. Повсюдно в таборах існувала практика, коли військовополонених взагалі роздягали або видавали замість добротного одягу якесь лахміття. Такі дії було офіційно узаконено нацистським керівництвом. В одному з документів,

цитованому на Нюрнберзькому процесі, зазначалося: “Особливо важливо знімати з військовополонених придатне взуття та негайно використовувати весь придатний одяг, білизну і т.д.”²⁹ Архівні матеріали донесли до нас безліч подібних ганебних й обурливих фактів. У Сумському таборі у в’язнів конфіскували весь одяг і взуття, а на заміну видавали старе лахміття та дерев’яні колодки. Військовополоненим табору в с. Троїцьке на Ворошиловградщині взуття взагалі не видавали. У Херсонському таборі значна кількість в’язнів була роздягнена, мала лише білизну, а дехто не мав і цього³⁰. Жахливі умови існування військовополонених, голод та епідемії призвели до їх масового вимирання. Головнокомандувач війська Вермахту в Україні генерал Кітцінгер, доповідав А. Гітлеру, що на його території щодня помирає 2 500 військовополонених³¹.

Спочатку нацисти не цінували бранців таборів військовополонених як робочу силу і їх трудове використання не мало жодної системи. Наприклад, в’язні Житомирського табору, за свідченням очевидця, виконували одночасно різні роботи: вантажили борошно на хлібозаводі, рубали дрова, носили рейки та вантажили вагони на залізниці, копали канави на шосе, працювали в гранітних кар’єрах, чистили коней, мили автомобілі, прибирали приміщення, збирали хміль у приміських колгоспах тощо³². В’язні Сирецького табору в Києві будували землянки для себе й будинки для німців, заготовляли деревину та дрова, корчували пеньки³³. Коли полоненим не знаходилося роботи безпосередньо, то адміністрація таборів примушувала їх виконувати різноманітні фізичні вправи, позбавлені всякого сенсу та розраховані лише на виснаження голодних і замордованих людей. Так, коли у Херсонському таборі частина військовополонених працювали на господарських роботах, то решта піддавалася “екзекуції” – фізичним і моральним тортурам³⁴.

Робочий день в’язнів концтаборів ніяк не регламентувався. Найчастіше людей примушували працювати протягом всього світлового дня. У Сирецькому таборі полонені не мали спочинку з 5-ї ранку до 17 години вечора³⁵, а робочий день військовополонених Житомирського табору тривав від 12 до 14 годин на добу³⁶.

Починаючи з 1942 р., окупаційна влада дедалі більше почала використовувати військовополонених у промисловості України, особливо в добувних галузях. У січні 1942 р. керівництво Рейху

прийняло постанову “Про відновлення промислового господарства в окупованих східних областях”³⁷. Це вимагало залучення значних контингентів робочої сили. В умовах її гострого дефіциту окупанти вдавалися до широкого використання праці військовополонених. 1 липня 1942 р. А. Гітлер підписав директиву “Про відновлення видобутку вугілля в Донецькому басейні”. У цьому документі наголошувалося, що швидке відновлення вуглевидобування в Донбасі є однією з найважливіших передумов для продовження бойових дій на сході та використання російських багатств в інтересах Німеччини³⁸. Директива визначала спеціальні заходи щодо відновлення вугільної промисловості Донбасу. Командуванню групи армій “Південь” було доручено забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами та робочою силою. У липні 1942 р. для роботи на шахтах було виділено 30 000 військовополонених, а в серпні-вересні – ще по 15 000³⁹. Проте такої кількості робочих рук бракувало для ведення запланованих робіт. Особливим був дефіцит фахівців гірничих професій. Становище ще більше загострилося у 1943 р., коли надходження полонених з фронту майже припинилося, а Вермахт тримав оборону.

8 липня 1943 р. Г. Гімлер у терміновому листі до А. Розенберга вимагав від імені А. Гітлера посилити використання праці військовополонених у вугільній та інших галузях добувної промисловості. Для цього найближчим часом планувалося направити на шахти Донбасу 300 000 бранців⁴⁰. Щоб виконати це завдання, було вирішено всіх військовополонених, які потрапили в полон після 5 липня 1943 р., використовувати лише у вугільній промисловості, а тих із них, які мали гірничі професії – лише для роботи за фахом.

Військовополонених активно залучали до роботи і в інших регіонах України. Наприклад, на гірничих підприємствах генерального комісаріату “Дніпропетровськ”, за німецькою статистикою, на 15 жовтня 1942 р. працювало 3 300 в’язнів таборів для військовополонених, а на кінець 1944 р. їх кількість планувалося збільшити до 9 800 осіб. На гірничих підприємствах Криворіжжя окупанти мали намір у кінці 1944 р. експлуатувати 5 300 полонених залучивши їх до підземних робіт. Для трудового використання на копальнях Нікопольського марганцевого басейну, було заплановано направити 800 в’язнів на підземні роботи та 550 – для робіт на

поверхні⁴¹. Кількість залучених до праці військовополонених засвідчує, що вони на цих підприємствах не становили переважаючого контингенту робочої сили, а використовувалися здебільшого як підсобні робітники. За тими ж німецькими даними, на шахтах Дніпропетровщини в жовтні 1942 р. працювало понад 10 000 цивільних робітників. Проте це аж ніяк не означало, що не було потреби в безоплатній праці в'язнів. Навпаки, дефіцит робочих рук відчувався постійно. У таємному повідомленні командувача тилу групи армій "Південь", датованому 16 березня 1942 р., йшлося, що із поданих 59 900 заявок на військовополонених, останніх було лише 22 400 осіб⁴².

У 1943 р. Вермахт вже не мав у своєму розпорядженні такої кількості військовополонених, як до цього. З метою поповнення "армії рабів" Г. Гімлер розпорядився всіх захоплених у боях із партизанами чоловіків віком від 16 до 55 років вважати військовополоненими. Їх мали направляти в табори і використовувати для роботи в Рейху та на окупованих територіях. 6 вересня 1943 р. Г. Гімлер, на додаток до директивного листа від 8 липня 1943 р., наказав переправляти на роботи до Німеччини всіх працездатних військовополонених-жінок. Діти, літні жінки та чоловіки мали бути зібрані в дитячих, жіночих й інших таборах, у великих господарствах, а також на кордонах "евакуйованих" областей і використані на роботі⁴³.

Робочі руки військовополонених використовувалися окупантами й у сільському господарстві. З весни 1942 р. цивільна окупаційна адміністрація за домовленістю з Вермахтом почала інтенсивно залучати полонених до сільськогосподарських робіт. Робочі команди бранців формували в таборах і направляли в розпорядження сільськогосподарських керівників районів. Адміністрація таборів здійснювала постійний контроль за їх використанням⁴⁴. Масове залучення полонених на польових роботах дозволило окупантам задовольнити в окремих регіонах потребу в робочій силі на селі. Наприклад, у червні-липні 1942 р. у колишніх радгоспах Миколаївської області працювало близько 20 000 військовополонених, завдяки чому вдалося усунути потребу в робочій силі на селі в цьому регіоні⁴⁵.

У таборах військовополонених нацисти проводили відбір фахівців аграрних професій та направляли їх на роботу в громадські господарства. Проте така практика використання наявних трудових

ресурсів стримувалася відсутністю умов утримання та охорони в'язнів під час роботи в сільській місцевості⁴⁶.

Звісно, що військовополонений був дешевою робочою силою, оплата якої окупантами не передбачалася, проте цивільні господарські інстанції німців, використовуючи бранців на роботах, повинні були забезпечувати останніх харчуванням і житлом. 29 січня 1942 р. ОКВ направило у війська директивного листа: “Про оплату праці радянських військовополонених на території окупованих східних областей”. Документом передбачалося, що цивільні німецькі організації, які використовували працю військовополонених, повинні були забезпечити їх місцем для ночівлі та харчуванням. Якщо полонені тільки працювали на підприємстві, а утримувалися й харчувалися в таборі, то підприємець мав сплачувати Вермахту 3 карбованці на добу за використання кожного бранця⁴⁷.

Із самого початку війни проти СРСР нацистське керівництво, керуючись пропагандистськими мотивами та економічною доцільністю (оскільки існувала гостра потреба в робочій силі) вирішило звільнити частину військовополонених – неросіян. До цієї категорії належали й бранці української національності. Нормативною підставою для звільнення військовополонених із таборів став наказ Головнокомандувача Вермахту від 25 липня 1941 р.⁴⁸ Спочатку, зазвичай, звільняли всіх етнічних українців-військовополонених, незалежно чи вони мешкали в містах, чи були селянами. Процедура відпущення з полону в перші місяці війни була надзвичайно спрощеною. Звільняли “за списками” цілими районами, видаючи спеціальну “Посвідку про звільнення з полону”, в якій вказувалися умови, на яких в'язня було звільнено з табору. Головними з них були – публічна лояльність до окупаційної влади та обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі за місцем проживання протягом восьми днів з часу звільнення⁴⁹. Дуже скоро, під тиском обставин і масового переходу звільнених бранців на бік руху Опору окупанти переглянули правила звільнення з полону, зробивши їх жорсткішими, а згодом А. Гітлер взагалі заборонив відпускати українців з полону⁵⁰.

Через деякий час окупаційна військова влада знову відновила процедуру звільнення бранців. Наказ ОКВ від 25 грудня 1941 р. дозволяв на певних умовах звільнення українських полонених із таборів

на території України. Тепер відпускали лише селян і сільськогосподарських спеціалістів⁵¹. Звільнення військовополонених української національності продовжувалося з перервами протягом усього 1942 р. Часто правила звільнення встановлювалися самою місцевою окупаційною адміністрацією, проте в будь-якому разі головною умовою звільнення була економічна доцільність. Всі запити про звільнення військовополонених мали містити точне покликання на особу бранця, місце його проживання, професію. Такі запити надсилалися до біржі праці, працівники якої остаточно вирішували – доцільно чи недоцільно звільняти полоненого⁵². Питаннями звільнення військовополонених опікувався також і створений з дозволу німців Комітет взаємодопомоги українським військовополоненим. Часом у справі визволення з полону допомагала й церква⁵³. Хибною є думка, що окупанти звільнили з таборів усіх українців. Наприклад, командування оперативного тилу Вермахту в Україні повідомляло 21 грудня 1941 р., що в чотирьох таборах оперативного тилового району з загальної кількості 52 500 бранців у тамтешніх таборах 21 900 із них були етнічними українцями⁵⁴.

Крім військовополонених у таборах, на території окупованої України перебувала певна кількість осіб, які, маючи цей статус, ніколи не були в'язнями дулагів і шталагів. Здебільшого це були колишні червоноармійці-українці, які не відступили з Червоною армією, а, залишившись за різних обставин на окупованій території, повернулися в рідні місця або пристали “у прийми”, зголосившись працювати й жити в господарствах самотніх жінок. Точна кількість таких осіб невідома, але в повідомленнях та агентурних даних радянського походження дуже часто згадується про них та звертається увага на масовість цього явища⁵⁵. Окупаційна адміністрація зазвичай не затримувала таких осіб, а дозволяла їм повернутися додому й влаштуватися на роботу. Наприклад, із повідомлення одного з гарнізонних комендантів зони оперативного тилу Групи армій “Південь” від 24 березня 1942 р. дізнаємося, що лише в його комендатурі знаходяться сотні військовополонених, які ніколи не перебували в таборі. “Цих військовополонених було частково направлено на роботу [...] безпосередньо в колгоспи свого району, а решту відправлено, в супроводі маршових військ додому, особливо, якщо вони були в цивільному одязі та знайшли на Україні роботу”⁵⁶. Окупаційна

адміністрація радила військовим інстанціям Вермахту не переводити таких військовополонених до таборів, а залишити на своїх робочих місцях. У лютому 1942 р. командувач оперативного тилу групи армій “Південь” дав розпорядження не затримувати військовополонених, які ніколи не перебували в таборах і працюють у “громадських господарствах” і “державних маєтках”. Таким особам видавалися довідки про звільнення з полону⁵⁷. Такі заходи окупаційної влади дещо вплинули на покращення ситуації з кадрами в сільському господарстві та знижували напругу в суспільстві. Проте їх непослідовність і паралельно здійснюваний окупантами терор загалом звели нанівець сподіваний пропагандистський та економічний ефект.

Значна кількість радянських військовополонених українського походження знаходилася в таборах і на території самого рейху. Нацисти розглядали цих бранців як реальний резервуар достатньо кваліфікованої робочої сили. На початку 1942 р., коли на окупованих територіях України далася взнаки нестача робітників і спеціалістів окремих професій, чиновники рейхсміністерства Сходу запропонували проводити в таборах, де утримувалися українці, відбір осіб відповідних потрібних професій та після перенавчання на спеціальних курсах направляти їх в Україну для роботи за фахом. Передусім відбирали водіїв, ремісників, механіків, учителів, лікарів, хіміків та адміністративних працівників. Для фахової перепідготовки створювалися спеціальні табори. Полонених піддавали профвідбору, який полягав у цілій низці психологічних тестів для визначення професійної схильності. Нацистські чиновники радили застосовувати для цього методи “расової біології”. Перепідготовка відібраних осіб включала також фахову та політичну складову. Для забезпечення навчального процесу в подібних таборах використовувалися німецькі посібники та настанови, перекладені українською мовою. Переклад часто здійснювався безпосередньо в таборах, як це було в Кресінзеє, де проходили перенавчання водії-українці з військовополонених. Після закінчення навчання табірна адміністрація продовжувала слідкувати за роботою своїх випускників, направляючи на місця запити. У такий спосіб передбачалося оцінювати ефективність подібної професійної перепідготовки бранців⁵⁸.

Отже, підбиваючи попередні підсумки, можемо констатувати, що визискування праці полонених посідало чільне місце в нацистській політиці тотальної трудової експлуатації трудових ресурсів окупованої України. Нацистське керівництво розраховувало шляхом інтенсивної експлуатації праці військовополонених вирішити питання поповнення воєнної промисловості і сільського господарства робочою силою.

Умови утримання бранців, їх харчування, забезпечення одягом і взуттям були вкрай незадовільними, тому військовополонені в таборах мерли тисячами. Робочі команди в'язнів нацисти використовували для виконання найтяжчих, трудомістких і небезпечних для життя робіт, а також у сільському господарстві та добувній промисловості. Продуктивність праці голодних і замучених торттурами людей була надзвичайно низькою.

Усвідомлюючи неефективність примусової праці в'язнів і в очікуванні певного пропагандистського ефекту, керівництво нацистської Німеччини з самого початку війни прийняло рішення відпустити частину військовополонених українців з полону. У такий спосіб фактично рабську працю влада спробувала замінити працею в межах загальної трудової повинності, що в специфічних умовах нацистського окупаційного режиму мало чим відрізнялося. Ця політика окупантів була непослідовною, а звільнення з таборів частини українців і використання праці відпущених з полону так і не зняло гостроти цієї проблеми для окупантів. З метою поповнення ринку кваліфікованої робочої сили на території України подекуди в таборах проводилася професійна перепідготовка українських військовополонених потрібних фахів. Проте ці заходи були дуже обмежені й не принесли бажаних результатів. В Україні протягом усього періоду “господарювання” німців відчувалася гостра потреба в робочій силі й кваліфікованих спеціалістах. На нашу думку, головним чинником, що вплинув на формування тотального дефіциту робочих рук, була примусова депортація цивільного населення України на роботу до Німеччини, що здійснювалася протягом 1941-1944 рр.

4.2. “Східні робітники”: трудовий ресурс новітньої імперії

Варварське використання нацистською Німеччиною трудових ресурсів окупованих країн було необхідною умовою для продовження війни. Уже з самого початку агресії в Європі Третій рейх через збільшення чисельності Вермахту став відчувати брак робочих рук. Із 1939-го по 1941 р. кількість робітників і службовців тут зменшилася на 2 700 000 осіб⁵⁹. Саме тому, захоплюючи ту чи іншу країну, нацисти проводили безперервні депортації до Рейху фізично здорових чоловіків і жінок для використання їх як дешевої робочої сили. Після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз, об'єктом насильницької експлуатації стало й населення окупованої України. З першого та до останнього дня окупації фашистські керівники розглядали його як потенційний резервуар майже дармової робочої сили.

Початок розроблення нормативної бази трудової депортації населення України до Німеччини було покладено ще 5 серпня 1941 р. відомим наказом А. Розенберга про впровадження на окупованих територіях загальної трудової повинності⁶⁰. Наказ рейхсміністра слугував офіційною підставою не лише для формування системи примусової праці на окупованих територіях, а й для масового використання цивільного населення на примусових роботах у самій Німеччині.

Уже восени 1941 р. органи трудової повинності на території рейхскомісаріату “Україна” почали створювати вербувальні комісії. Спочатку мова йшла лише про кваліфікованих робітників. У жовтні 1941 р. для роботи на копальнях Рурського басейну в Кривому Розі було відібрано 6 000 гірничих робітників віком від 17 до 50 років⁶¹. На той час у Німеччині вже працювало близько 25 000 громадян із окупованих територій СРСР⁶².

У листопаді 1941 р. Г. Герінг дав вказівки про використання населення окупованих регіонів СРСР у військовій економіці Німеччини. Робітників зі Сходу мали використовувати на найтяжчих роботах у промисловості, шляховому будівництві й сільському господарстві Рейху, а поводження з ними не повинно було відрізнятися від поводження з радянськими військовополоненими⁶³.

Масовий набір робочої сили на Сході почався після появи циркуляра А. Розенберга від 6 березня 1942 р. Документ вимагав направити до Німеччини 627 000 “східних робітників”, 527 000 з яких передбачалося набрати саме в Україні⁶⁴. 21 березня 1942 р. декретом А. Гітлера було створено спеціальний орган “Імперське бюро з використання робочої сили” на чолі з Ф. Заукелем, якого призначили генеральним уповноваженим з питань праці. Він був наділений надзвичайними повноваженнями та підпорядковувався безпосередньо фюреру. 20 квітня 1942 р. Ф. Заукель надіслав у всі урядові та військові інстанції Рейху свою програму, у якій вказувалося: “Україні необхідним є повне використання в окупованих радянських областях наявних людських ресурсів. Якщо не вдасться добровільно залучити потрібну робочу силу, то необхідно негайно перейти до мобілізації чи примусового підписання індивідуальних зобов’язань. [...] Здебільшого необхідно мобілізувати цивільних кваліфікованих робітників і робітниць у радянських районах, починаючи з 15-річного віку, для роботи у Німеччині”⁶⁵. До 24 липня 1942 р. Ф. Заукель повинен був направити до Рейху 1 600 000 іноземних робітників⁶⁶.

Ще 26 січня 1942 р. господарський штаб “Схід” у спеціальній таємній інструкції вимагав уживати під час вербування найсуворіших заходів, якщо кількість “добровольців” не виправдає сподівань⁶⁷. 10 травня 1942 р. головне командування Вермахту видало наказ про прискорення темпів мобілізації робітників на промислові підприємства та в сільське господарство Німеччини.

Вигнання населення України на примусові роботи до Німеччини нацисти розглядали не як тимчасовий захід, а як одну з найважливіших функцій та невід’ємну умову діяльності окупаційної влади. Набір робочої сили проводився уповноваженим Ф. Заукелем в тісному контакті з місцевою адміністрацією рейхскомісаріату “Україна” та каральними органами. Останні, в особі рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Гайдріха, 20 лютого 1942 р. надіслали урядовим інстанціям загальні “Інструкції щодо вербування й використання робочої сили зі Сходу”⁶⁸. Документ визначав порядок та основні принципи набору робочої сили на окупованій території України. Передбачалося вербувати лише осіб, які на 22 червня 1941 р. мешкали в тій місцевості, де проводився набір робочої сили. Інструкції забороняли вербування фольксдойче, представників азійських народів й осіб, що розмовляли німецькою.

Визначених для відправки до Німеччини людей збирали в спеціальних таборах, де вони проходили медичний огляд та чекали транспорту. Робоча сила проходила також перевірку “на благонадійність”. У розділі 2 інструкції мова йшла про порядок транспортування східних робітників до Рейху. Для цього планувалося використання окремих замкнутих транспортних засобів під охороною поліції. На кордоні Німеччини робітників розміщували в спеціальних карантинних таборах, а звідти перевозили до пересильних таборів та розподіляли на роботи⁶⁹.

Спочатку окупанти, інтенсивно використовуючи пропаганду, не втрачали надії організувати добровільний від’їзд працездатного населення до Німеччини. Перші ешелони до рейху було сформовано переважно з людей, які справді добровільно, шукаючи кращих умов життя і роботи, зголошувалися їхати. Наприклад, перший подібний потяг із Києва було відправлено 28 січня 1942 р. Усього, за німецькими даними, за роки окупації міста та області “добровільно” на роботу до Німеччини виїхало близько 100 000 осіб⁷⁰. Гебітскомісаріату м. Проскурова біля 90 % усіх відправлених до Німеччини місцевих жителів вдалося завербувати добровільно, без застосування каральних органів і засобів тиску⁷¹.

Намагаючись організувати добровільний масовий виїзд українців до Німеччини, окупанти розгорнули галасливу пропагандистську кампанію. Великими накладками друкувалися листівки із закликами до українців зголошуватися до праці в Німеччині. Нашим співвітчизникам обіцяли достатнє харчування, гарне помешкання, пристойну платню, вільне листування, першість під час наділення землею після повернення додому, а родинам працездобов’язаних – компенсацію через відсутність працездатного годувальника в розмірі 130 крб. на місяць⁷². Тільки в липні 1942 р. відділ пропаганди рейхскомісаріату “Україна” поширив серед населення 350 000 подібних агітаційних листівок⁷³. Чимало людей вірили пропаганді окупантів і дійсно добровільно з’являлися для від’їзду до Німеччини.

Для агітації населення окупанти широко використовували україномовну пресу, яка виходила під їх цілковитим контролем і була зобов’язана друкувати подібні матеріали⁷⁴. Київське “Нове українське слово” запевняло читачів: “Добре живеться українським робітникам у Великій Німеччині, де зразково піклуються про їх тілесні та духовні

блага”, – правда, при цьому зауважувалося, що мешкають вони в бараках, “обнесених колючим дротом для підтримання порядку”⁷⁵.

Нацисти влаштовували виставки, що розповідали про “щасливе життя робітників зі Сходу”, у кінотеатрах демонстрували агітаційний фільм “Дорога до Німеччини”, розповсюджували у вигляді плакатів і листівок окремі листи тих українців, які позитивно описували тамтешні умови життя та праці. Наприклад, відділ пропаганди генерального комісаріату “Миколаїв” надрукував подібних агітаційних плакатів накладом у 3000 примірників. Вони мали певний вплив на місцеве населення, оскільки містили повний текст листів та адресу відправника⁷⁶.

Окремі нацистські чиновники рейхскомісаріату організовували поїздки українських селян і мешканців міст до Німеччини для ознайомлення з умовами життя і праці українських робітників. Звичайно, такі поїздки ретельно готувалися, щоб уникнути будь-яких можливих “несподіванок”. Про одну з них повідомляв у своєму звіті генеральний комісар Житомира. Трьох українських селян у Німеччині навіть прийняв рейхсміністр А. Розенберг. Німецький чиновник радив час від часу повторювати такі поїздки з більшою кількістю учасників, оскільки пропагандистський ефект від першої з них виявився очевидним⁷⁷.

У наборі українського населення на роботу до Німеччини певну агітаційну роль відігравала й церква (у відповідь на нацистську політику невтручання та заохочення її діяльності). Священики закликали парафіян добровільно їхати на роботу до Німеччини. Начальник поліції безпеки та СД по генерального комісаріату “Київ” наголошував: “Особливо помітну підтримку надавало духовенство під час набору робітників для відправлення до Німеччини”⁷⁸. Предстоятель УАПЦ єпископ П. Сікорський вніс до тексту церковної проповіді корективи такого змісту: “Кожен здатний до праці українець має з найбільшою радістю їхати до Рейху та виконати свій обов’язок перед німецьким народом”⁷⁹.

Своєрідним засобом забезпечення стабільного набору робочих рук до Німеччини стало створення окупантами нестерпних для місцевих мешканців умов життя. 14 травня 1942 р. канцелярія Е. Коха розіслала генеральним комісарам витяг із телеграфного розпорядження Ф. Заукеля, в якому той вимагав: “Щоб завербувати добровільно робочу

силу, прошу зарплату та умови роботи в захоплених східних областях [...] тримати так низько, щоб сучасні умови в Німеччині видавалися принадними”⁸⁰.

Проте переважна більшість населення не піддалася на пропаганду окупантів, а ухиляння від роботи в Німеччині набуло масового характеру. Наприклад, із Києва за планом квітня 1942 р. окупанти мали вивезти до Німеччини 20 000 осіб, однак на початок травня їм вдалося загнати до рейху лише половину від запланованої робочої сили⁸¹. Визнаючи провал кампанії добровільного набору, начальник поліції безпеки та СД Харкова наголошував, що “про добровільне відправлення до Німеччини не може бути й мови”⁸². Зважаючи на таку ситуацію з набором робочої сили, відомство Ф. Заукеля та окупаційна адміністрація в Україні остаточно взяли курс на примусову депортацію. Е. Кох заявляв: “Я вижену з цієї країни всіх до останньої людини”⁸³. Окупанти перейшли до набору робочих рук за системою розверсток на місцях: по гебітах, містах і селах.

За основу під час планування цифри набору було взято 10 % від загальної кількості населення регіону. Так, наприклад, в Овруцькому районі Житомирської області при кількості населення 31 000 осіб план набору в травні 1942 р. склав 3 000⁸⁴. Зв’ягельський (Новоград-Волинський) гебітскомісаріат протягом травня-червня 1942 р. був зобов’язаний направити до Німеччини 8 700 осіб⁸⁵. У Києві в квітні 1942 р. було встановлено щоденні норми відправлення робочої сили до рейху по районам міста. Щоденна планована кількість осіб, передбачених для відправлення, залежно від чисельності населення конкретного району, становила від 45 до 80 осіб⁸⁶.

Оскільки реальні цифри набору абсолютно не відповідали запланованим, у травні 1942 р. Ф. Заукель віддав спеціальне розпорядження про перехід до примусового набору робочої сили⁸⁷. Методи нацистів, застосовані під час вербування цивільного населення, переважно зводилися до репресій і терору: окупаційна влада скрізь видавала накази про проведення обов’язкового набору робочої сили до Німеччини, а їх невиконання загрожувало населенню різноманітними покараннями⁸⁸. Наприклад, у наказі міського коменданта Полтави йшлося про те, що за невиконання розпорядження про мобілізацію, на винних чекає арешт і каторжні роботи.

Коли погрози не допомагали, окупанти застосовували репресії: облави на вулицях, базарах, у кінотеатрах і навіть на робочих місцях. Наприклад, на Полтавському залізничному вокзалі нацисти оголосили робітникам, що буде видаватися продуктовий пайок, а коли залізничники зійшлися в очікуванні обіцяних харчів, автоматники оточили їх і, завантаживши у вагони, відправили до Німеччини⁸⁹.

Для забезпечення необхідної квоти робітників, нацистські відповідальні посадовці застосовували в кожному районі такі методи вербування, які вважали за потрібне. Наприклад, гебітскомісар Брест-Литовська спочатку відправив до Німеччини 500 осіб, запідозрених у симпатіях до більшовиків, а потім 1 200 військовополонених⁹⁰.

Щоб примусити молодь їхати до рейху, окупанти досить часто заарештовували їхніх батьків, близьких родичів, брали заручників, спалювали помешкання⁹¹. Тільки в Олевському гебітскомісаріаті, що на Житомирщині, за ухилення від роботи в Німеччині було спалено 6 400 селянських дворів. Окупаційна адміністрація в Україні отримала вказівку з Берліна посилити роботу вербувальних комісій, вживати до тих, хто ухиляється від депортації, найсуворіших заходів, зокрема й смертну кару. Про це йшлося в телеграмі Ф. Заукеля до Е. Коха від 2 квітня 1942 р.⁹² У свою чергу, рейхскомісар 4 квітня 1942 р. надсилає підлеглим телеграму, де вимагає регулярно звітувати йому про хід набору й транспортування робочої сили⁹³. Зважаючи на значний обсяг весняних польових робіт і нестачу робочої сили на селі, Е. Кох 15 квітня 1942 р. тимчасово заборонив вербувати до Німеччини мешканців сільських регіонів Півдня України⁹⁴. У подальшому ця тенденція все більше посилювалася, а міське населення склало значно більшу, ніж на це розраховували нацисти, частину депортованих.

Молодь усіляко намагалася уникнути мобілізації до Німеччини. Найпоширенішими виявами ухилення були втечі з дому, переховування, нанесення собі навмисних тілесних ушкоджень і каліцтва, зараження інфекційними хворобами тощо. Дівчата намагалися вийти заміж і завагітніти, адже в такому разі у них залишався шанс бути звільненими від відправлення до Німеччини⁹⁵. Зрештою, окупаційна влада знайшла вихід і з цього становища, розпочавши вербування цілих молодих сімей.

У перші місяці депортації більшість завербованої робочої сили становили чоловіки. Про таку тенденцію красномовно свідчать архівні

документи. Наприклад, 2 квітня 1942 р. із Рівного до Німеччини відправили 446 чоловіків і 216 жінок; 11 квітня 1942 р. з Херсону до Кенігсберга направили ешелон, у якому знаходилося 422 чоловіки та 130 жінок; серед вивезених 19 квітня 1942 р. із Рівного 263-х селян, жінок було тільки 74 особи⁹⁶. Подібних фактів можна наводити безліч. Це пояснюється, передусім, тим, що окупаційна влада, в першу чергу, хотіла використати більш активну та фізично сильну частину працездатного населення України. Згодом, коли ресурси чоловічого працездатного населення вичерпалися, нацисти перейшли до масової депортації жінок і дівчат.

Улітку 1942 р. окупанти ще намагалися проводити професійний відбір і формувати спеціальні транспорти (т.з. “особливі ешелони”) із спеціалістів окремих професій. В одному із звітів військової адміністрації тилового району Групи армій “Південь” читаємо: “Міста дуже переповнені перукарями, кравцями, чоботарями, майстрами годинникових справ. У Німеччині тепер дуже потрібні люди цих професій. Ось чому ми порушуємо питання про відправлення особливого ешелону ремісників⁹⁷”.

Про масштаби та географію примусового набору робочої сили навесні 1942 р. свідчить і кількість рухомого складу, який виділявся Рейхсміністерством Сходу для перевезення завербованих з України. Лише на травень 1942 р. Е. Кох вимагав виділити для перевезення робочої сили 35 ешелонів, зокрема 16 потягів для генерального округу “Брест-Литовський”, 5 – для генерального округу “Житомир”, 9 – для генерального округу “Київ”, відповідно 2 та 3 – для генеральних округів “Миколаїв” і “Дніпропетровськ”⁹⁸.

Проте, незважаючи на всі зусилля й репресії окупантів, план набору робочої сили навесні 1942 р. було фактично зірвано. Замість запланованих 108-ми ешелонів, у квітні 1942 р. до Німеччини було відправлено лише 52. Травневий план 120-ти потягів також було зірвано. Причиною цього був не лише масовий саботаж українського населення, але й позиція багатьох німецьких військових і цивільних установ, які теж гостро потребували робочої сили на окупованих територіях. Досить поширеними були факти, коли німецькі установи, окремі чиновники та військові намагалися звільнити від відправлення

українських жінок, підтримуючи з ними досить близькі особисті стосунки⁹⁹.

Точну кількість населення України, депортованого до Німеччини навесні-влітку 1942 р., важко встановити, оскільки спеціальної статистики відомство Ф. Заукеля не вело, а депортованих із України включали до загальної цифри східних робітників. Відомо, що з окупованих територій СРСР у період із 1 квітня по 24 липня 1942 р. до Рейху було завербовано близько 1 000 000 осіб (окрім Галичини, яка увійшла до складу генерал-губернаторства)¹⁰⁰. Більшість цих людей були етнічними українцями або походили з України.

Восени 1942 р. А. Гітлер ініціював нову програму озброєнь, а це потребувало додаткових контингентів робочої сили. 5 жовтня 1942 р. Ф. Заукель дав вказівку набрати в рейхскомісаріаті “Україна” ще 500 000 робітників, вербування яких, за його словами, слід було вести “будь-якими засобами”¹⁰¹. Навесні 1942 р. А. Гітлер розпорядився терміново мобілізувати 500 000 українок як домашніх господарок у родини німців. Окупаційна адміністрація почала втілювати цей наказ у життя, не гребуючи найжорстокішими методами. У Чернігові, наприклад, комендант видав наказ, яким зобов’язав усіх жінок віком від 16 до 45 років під загрозою розстрілу зголошуватися до праці в Німеччині¹⁰². Основним методом мобілізації стали масові облави та “фільтрація” житлових кварталів.

Поряд із терором нацисти широко застосовували різноманітні провокаційні методи, зокрема окупаційна влада намагалася нав’язати людям так звані “зобов’язання”, підписавши які громадянин вважався таким, що їде до Німеччини за власним бажанням. Невиконання такого зобов’язання передбачало ув’язнення та примусові роботи в трудових таборах¹⁰³. Інколи траплялися зовсім жахливі випадки, коли від людей вимагали добровільної згоди на виїзд під страхом смерті¹⁰⁴.

Ще одним провокаційним методом, застосованим нацистами під час набору робочої сили, були урочисті проводи завербованих. Відправлення транспортів, особливо перших, супроводжувалося значним пропагандистським апломбом: людей, зібраних силою, оголошували “добровольцями” та відправляли до Німеччини¹⁰⁵.

Масові облави проходили не лише в містах, а й на селі. У жовтні 1942 р. окупанти зібрали селян двох сіл Ярунського району Житомирської області під виглядом колгоспних зборів, а коли люди

зійшлися, поліція, провівши перевірку, відібрала 250 осіб для депортації до Рейху¹⁰⁶. Німці оточували вночі цілі міста й проводили облави. Так, у Кременчуці лише за одну ніч було схоплено й відправлено до Німеччини 450 осіб. Людей хапали прямо на робочих місцях, у кінотеатрах і навіть церквах під час богослужіння. У м. Лисичанську поліція оточила будинок місцевої “Просвіти”, де в цей час тривав концерт, і всіх учасників і глядачів відправила на збірний пункт¹⁰⁷. На київській фабриці ім. К. Маркса було оголошено про набір 50 жінок до Німеччини, а коли на збірний пункт з’явилося лише 8 дівчат, німці оточили всю фабрику й почали хапати, зв’язувати та кидати в автомобілі всіх, хто потрапляв “під руку”. На кінець 1942 р. із Києва було депортовано до Німеччини близько 11 % населення¹⁰⁸.

Із початку 1943 р. “полювання” на цивільне населення з метою депортації в Рейх досягло апогею. Нацисти вирішили провести мобілізацію молоді 1923-1928 років народження, а щоб надати примусовому набору вигляду “законного”, окупаційна адміністрація знову вдалася до практики наказів і розпоряджень. Набір проводився виключно за системою розверсток: населеному пункту називали лише загальну цифру працезобов’язаних, а їх персональний склад визначала місцева допоміжна українська адміністрація¹⁰⁹. Накази про мобілізацію молоді, зазвичай, супроводжувалися відповідним пропагандистським потоком на кшталт – “Тотальна війна проти більшовизму вимагає мобілізації всіх сил”, “Українському народу повинна бути гарантована спокійна творча праця” тощо.

Проте подібна пропаганда вже не досягала своєї мети, оскільки навчена гірким досвідом 1941-1942 рр. українська молодь всіляко намагалася уникнути депортації. Повідомленнями про це рясніють звіти окупаційних органів, зокрема в одному з них, датованому 31 травня 1943 р., відмічалось: “Багатьом дівчатам вдалося ухилитися від відправлення та врятуватися втечею. Небагато людей вірять публікаціям у газетах і листівках, що розповідають про гарне поводження й розміщення іноземних робітників у Німеччині”¹¹⁰.

Поголовна депортація суттєво вичерпала трудові ресурси України, а необхідність у робочій силі постійно зростала. З огляду на це нацисти з 1943 р. перейшли до набору молоді 1927-1928 років народження, тобто почали брати на примусові роботи 14-15-ти річних дітей. Ще

24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким повністю заборонив навчання молоді віком від 15 років і старших у навчальних закладах будь-яких типів. Усі юнаки та дівчата підлягали загальній трудовій повинності й могли бути відправлені до Німеччини¹¹¹. Таємна операція з депортації дітей віком від 10 до 14 рр. мала назву “Сіно”¹¹².

Однією з форм депортації працездатного населення України на примусові роботи до Рейху була насильницька евакуація мешканців із прифронтової зони. Здійснюючи масову “евакуацію” населення у 100-кілометровій смузі вглиб від лінії фронту, військова окупаційна адміністрація керувалася директивою А. Гітлера, яка вимагала від військ “брати з собою все цивільне населення й використовувати його як робочу силу”¹¹³. Масова депортація під виглядом евакуації проводилася з винятковою жорстокістю та залученням поліції, жандармерії і частин Вермахту. За повідомленням Економічного штабу “Схід”, на 16 жовтня 1943 р. кількість евакуйованого населення з Лівобережжя Дніпра становила 400 000 осіб, із яких 250 000 вже було переправлено на правий берег Дніпра¹¹⁴. За даними штабів групи армій “Південь” і групи армій “А”, що діяли на території України, лише за січень-лютий 1944 р. було примусово евакуйовано 284 000 громадян, більшу частину з них було передано органам Ф. Заукеля¹¹⁵.

На початку 1944 р. фюрер вимагав провести нові набори робочої сили в східних рейхскомісаріатах. Із 350 000 робітників Україна мала дати 200 000 “остарбайтерів”¹¹⁶. Однак тотальному вигнанню населення України в нацистське рабство завадив стрімкий наступ Червоної армії навесні 1944 р.

За роки окупації з території України до Німеччини було вивезено найбільший контингент робочої сили. В окремих регіонах вигнання цивільного населення до Третього Рейху набуло масового характеру. Наприклад, із деяких районів Чернігівської області окупанти депортували до Німеччини 30-40 % усього населення¹¹⁷. За даними Економічного штабу “Схід”, за період окупації України військами Вермахту із зони оперативного тилу групи армій “Південь” та рейхскомісаріату “Україна” до рейху було депортовано близько 2 200 000 осіб¹¹⁸. За нашими підрахунками, разом із населенням Криму, Одеської, Ізмаїльської, Чернівецької, Тернопільської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської областей і Закарпаття, кількість депортованих громадян становить близько 2 900 000 осіб. За

німецькими даними, з окупованих територій СРСР до рейху було вивезено 4 200 000 остарбайтерів, серед яких понад 69 % робітників були етнічними українцями або вихідцями з України. За офіційними радянськими даними, кількість українських “остарбайтерів” становила 2 400 000 осіб або 48 % загальної кількості робочих рук, вивезених нацистами з окупованих територій Радянського Союзу¹¹⁹. На наш погляд, ця цифра є заниженою.

Підбиваючи підсумки дослідження специфіки вербувальної політики нацистів на окупованих територіях України, зауважимо, що масову депортацію цивільного населення до Німеччини проводилася нацистами як з економічних, так з політичних і соціальних міркувань. Головною причиною вивезення працездатних громадян до рейху було задоволення потреб німецької економіки в робочій силі. Проте політичні причини також суттєво вплинули на посилення примусового набору робочої сили, оскільки нацистське керівництво розуміло, що кожна людина, яка залишається на території України після відступу Вермахту, – це додаткові людські ресурси для армії та оборонної промисловості СРСР. Окупанти розраховували передусім на те, що вигнані до Рейху люди вже не зможуть брати участь у боротьбі з ними. Так Г. Герінг на Нюрнберзькому процесі зізнався: “Ми використовували працю депортованих робітників з причин безпеки, з тим розрахунком, щоб вони не могли в своїй країні активно діяти проти нас”¹²⁰. Примусове залучення українського населення до роботи в Німеччині було й соціально зумовленим: нацисти використовували його як засіб геноциду та етноциду українців. Вивезення на каторжні роботи активної частини суспільства, особливо молоді, підривало біологічне коріння етносу та позбавляло націю надій на повноцінний розвиток у майбутньому.

4.3. Остарбайтери в Третньому рейху

Поняття “остарбайтер” з’явилося у вжитку досить пізно. Спочатку для характеристики цивільної робочої сили з окупованих територій СРСР застосовувався термін “вільний російський робітник”. Так називали цивільних робітників зі Сходу в директивних документах Г. Герінга восени 1941 р. Термін “остарбайтер” зустрічається в

документах із початку 1943 р. До остарбайтерів відносили всіх депортованих до Німеччини колишніх громадян СРСР, які на 22 червня 1941 р. мешкали на старих радянських територіях (територіях СРСР до 17 вересня 1939 р.)¹²¹.

У лютому 1942 р. з'явилася, вже згадувана нами раніше, таємна інструкція рейхсфюрера СС Г.Гімлера "Загальні настанови з вербування та використання робочої сили зі Сходу". Тут із підкресленим педантизмом було викладено правила та умови використання праці депортованих східних робітників. Цей документ, наскрізь проникнутий духом расизму, вимагав застосовувати робочу силу з СРСР лише замкнутими колонами, ізольовано від іноземних робітників. У настановах регламентувалися питання утримання, побутових умов та охорони робітників, а також заходи безпеки, зокрема поліцейський нагляд та облік, розпізнавальні знаки остарбайтерів, інші принизливі дискримінаційні засоби контролю¹²².

Шлях до Німеччини для українських остарбайтерів починався в збірних і пересильних таборах, що розміщувалися у великих містах України. Одними з найбільших були табори Києва і Харкова. Умови утримання людей були жахливими. Наприклад, у Київському пересильному таборі людей харчували один раз на день видаючи рідку юшку без картоплі та 200 грамів хліба. Спали мобілізовані просто на підлозі під пильною охороною. Пекельні муки випадали на долю вигнаних під час транспортування до Німеччини. Людей перевозили, як худобу, в товарних вагонах, майже без їжі та води. Нелюдське ставлення, голод і знущання призводили до великої смертності, що підтверджено численними фактами, зафіксованими в різноманітних джерелах¹²³.

Депортовані з України надходили в розпорядження Міністерства праці та Бюро з використання робочої сили на чолі з Ф. Заукелем. Прямо з ешелонів остарбайтерів направляли в пересильні табори ("дурганстабори"), умови утримання в яких мало чим відрізнялися від концентраційного табору¹²⁴.

Відомство Ф. Заукеля, разом із іншими зацікавленими в робочій силі інстанціями Третього рейху, здійснювало розподіл остарбайтерів відповідно до потреб військової промисловості й сільського господарства. Кваліфікованих робітників і спеціалістів направляли на важливі військові підприємства, а масу некваліфікованих

використовували як чорноробів і підсобників на будівництві та в добувній промисловості. Значна кількість остарбайтерів передавалася для роботи в сільському господарстві та родинам німців як домашня челядь. За німецькими даними, на травень 1942 р. понад 60 % східних робітників, які перебували в рейху, працювали в сільському господарстві; 5,7 % – у видобувній промисловості; 5,8 % – у металургії; 11 % – у машинобудуванні; 2,3 % – у хімічній промисловості; 1,4 % – в електротехнічній галузі та 3,1 % – на залізниці. У наступні місяці становище дещо змінилося. Наприклад, у липні 1942 р. у сільському господарстві Німеччини працювало 42,2 % остарбайтерів, а решта – у промисловості й на будівництві. У грудні 1944 р. з 2 100 000 зареєстрованих східних робітників у сільському господарстві працювало 725 000¹²⁵.

Умови життя та праці східних робітників у Німеччині офіційно визначалися директивними документами нацистів. Так, за результатами наради з питань використання праці радянських цивільних осіб, проведеної в Берліні 7 листопада 1941 р., Г. Герінг написав директивного листа, в якому “вільний східний робітник” за статусом був прирівняний до військовополоненого. Посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільнення українців з полону, Г. Герінг розпорядився у майбутньому “не ставити українців в особливе становище та не виділяти серед інших”¹²⁶. Умови життя та праці українських робітників у Німеччині не повинні були відрізнятися від умов утримання решти остарбайтерів. Соціальне забезпечення громадян СРСР, які працювали рейху, зводилося до обмеженого продовольчого постачання та мізерної заробітної плати. Родина остарбайтера на батьківщині мала отримувати щомісячну грошову компенсацію. Про обсяги обіцяної компенсації красномовно свідчать факти: з червня 1942 р. по 15 травня 1943 р. загальна сума допомоги, виплаченої 32 200 рідним і родичам остарбайтерів Чернігівщини, склала 5 600 000 карбованців¹²⁷. Нескладні підрахунки показують, що загалом на одну особу було виплачено щомісяця по 15-16 карбованців – надзвичайно мізерну на той час суму.

У документі під назвою “Умови праці для іноземних робітників у Німеччині”, датованому 15 квітня 1943 р., було проведено чітку межу між остарбайтерами, до яких зараховували також і українців, та іншими

іноземними робітниками. Усім необхідним робітник забезпечував себе сам із коштів нарахованої йому заробітної плати. У таборах передбачалася медична допомога, організація спортивних клубів, бібліотек, кінозалів, курсів німецької мови. Остарбайтери хоча й підпадали під категорію іноземних робітників, однак ці правила та умови утримання фактично на них не поширювалися. Вони, як і раніше, мали статус військовополонених, і тому позбавлялися всіх соціальних гарантій. У документі чітко наголошувалося: “Всі пункти умов стосуються всіх іноземних робітників, однак піклування про російських та українських емігрантів заборонено”¹²⁸.

Остарбайтери мали відрізнятися від інших іноземців, які працювали у Німеччині, своїм зовнішнім виглядом: змушені були носити на одязі спеціальний розпізнавальний знак “Ost”(“Схід”), що розміщувався праворуч на грудях чи рукаві¹²⁹. Він застосовувався аж до 1944 р., коли було запроваджено нові знаки національної приналежності остарбайтерів – окремо для українців, білорусів, росіян. “Український” знак мав вигляд орнаментованого еліпса з стилізованим тризубом¹³⁰. Заміна знака “Ost” і послаблення суворої регламентації слугували свідченням зростання цінності іноземних робочих рук і погіршення військового становища Німеччини. З огляду на це, використання принизливих дискримінаційних знаків нацисти визнали недоцільним з політичних міркувань.

В умовах поспішної трудової мобілізації досить часто не враховувався професійний відбір, а відтак для визначення фахової придатності завербованої в Україні робочої сили чиновники рейхсміністерства А. Розенберга навіть пропонували залучити Науково-дослідний інститут психології та педагогіки праці, розташований в передмісті Берліна – Целендорфі¹³¹. Проте ці плани, не діставши підтримки нацистського керівництва, так і залишилися планами. Далеко не всі депортовані з України спеціалісти мали роботу в Німеччині за фахом. Багато кваліфікованих робітників, технічних спеціалістів та інших фахівців із середньою й вищою освітою працювали чорноробами, вантажниками тощо. Промислових робітників примушували працювати в сільському господарстві й навпаки, українських селян, які все життя обробляли землю, направляли на великі промислові підприємства, доручаючи некваліфіковану та важку роботу. Наприклад, один з українських робітників, затриманих поліцією, на допиті повідомляв:

“Ми протягом двох місяців жили й працювали в селян селища Штольгам, округ Ольденбург. Оскільки за фахом ми слюсарі, то сільська праця нам була ні до чого, тому 24 травня 1942 р. ми залишили свою роботу й хотіли їхати на батьківщину”¹³². Український інженер, який добровільно поїхав до Німеччини, писав у квітні 1942 р. до свого друга в Харків, що його призначили розвантажувати вагони з вугіллям¹³³.

Завербована на роботу до Рейху молодь потрапляла в чужу, ворожу країну, де все було незнайоме, починаючи з мови і закінчуючи способом життя та праці. Розуміючи це й, певною мірою, бажаючи покращити адаптацію східних робітників у німецькій виробничій сфері, окремі чиновники з рейхсміністерства А. Розенберга навесні 1942 р. пропонували організувати на підприємствах щось подібне до професійних курсів остарбайтерів, де б останні оволодівали німецькою технічною термінологією та звикали до “німецького темпу роботи”¹³⁴. Однак керівництво рейхсміністерства східних окупованих територій, посилаючись на позицію А. Гітлера, заперечувало необхідність навчання депортованих з України остарбайтерів. Рейхсміністр 23 грудня 1942 р. писав Е. Коху до Рівного: “Теоретичне навчання прибулих на роботу до Німеччини молодих людей не відповідає політичним намірам і навряд чи можливе практично. Молодь, яка направляється до Німеччини, має лише працювати”¹³⁵. Інше питання, яке постійно хвилювало нацистських керівників, стосувалося продуктивності праці українських робітників у Німеччині. З метою встановлення рівня продуктивності праці навесні 1942 р. вже відомий нам Інститут психології та педагогіки праці організував серію експериментів. На заводі фірми “Рейнметал-Борзінг” в м. Губен було відібрано 140 українських робітників, депортованих з Харкова, 136 із яких впоралися з своїм завданням з оцінкою “дуже добре”. Цей результат у багато разів перевищив результати роботи подібних груп робітників із Франції, Голландії та Польщі. Резюмуючи висновки експертів, чиновники рейхсміністерства А. Розенберга констатували: “Загалом продуктивність праці як західних, так і східних українців може бути названа сприятливою [...] у багатьох випадках її продуктивність була навіть вищою, ніж продуктивність фольксдойче”¹³⁶. Однак подібні висновки були скоріше винятком із

правил, ніж правилом. Насильно відірвана від своїх родин і вивезена на чужину, українська молодь не бажала працювати, а працюючи, ставилася до справи байдуже й не виявляла найменшого бажання. Причиною цього здебільшого були незадовільні умови життя та праці, дискримінаційне ставлення до українців.

Табори, де утримувалися остарбайтери з України, поділялися на кілька типів: табори для остарбайтерів, табори для іноземців, загальні табори для іноземних робітників, жіночі та дитячі табори, табори для “російських військовополонених”, барачні табори тощо. Проте умови утримання в них суттєво не відрізнялися, залишаючись найгіршими. Маючи різні назви, вони залишалися, по суті, одним і тим самим. Тільки в Берліні та передмісті існувало 666 таборів для іноземних робітників. Тепер важко визначити, в котрих утримувалися робітники з України, проте достеменно відомо, що українські цивільні робітники та військовополонені знаходилися в 155-ти з них¹³⁷. Зараз вже неможливо встановити національний склад мешканців усіх таборів, однак можна припустити, що їх кількість була значно більшою. Робітники зі сходу жили ізольовано від інших іноземців і перебували в незрівнянно гірших матеріально-побутових умовах. Їх тримали за колочим дротом під постійною охороною. Навіть із тими, хто приїхав до Німеччини добровільно, поводитися як з військовополоненими¹³⁸. Незважаючи на суворий цензурний режим, а згодом і заборону писати закриті листи, певна інформація про жахливі умови життя та праці надходила від дописувачів із Німеччини в Україну. Про це повідомлялося в численних звітах окупаційних органів¹³⁹.

Продовольче забезпечення остарбайтерів, які працювали, було недостатнім. Його мінімальний рівень дозволяв підтримувати життя, але вже не залишав сил для праці. Свідчення про це знаходимо в різноманітних джерелах. Н. Бистрай з Полтавщини повідомляла в листі додому, що норма її денного харчування становила з 250 грамів хліба та літр баланди двічі на день. М. Сукачова із Сталіно писала: “Їсти мені вистачає. Зранку дають 300 грамів хліба, 15 грамів ковбаси, в обід миску капустяної юшки, а о п'ятій годині вечора – 6 картоплин в лушпайках і 5 ложок капусти. Оце і вся наша їжа”. В одному з німецьких звітів, написаному всередині 1942 р., повідомлялося про те, що харчування робітників зі сходу складалося переважно з півлітри юшки вранці і 300 грамів хліба на день, а також із 50-70 грамів

маргарину та 25 грамів м'яса на тиждень. У таборі Берлін-Галензе трьох робітників із Харківської області розстріляли за те, що, змучені голодом, вони вкрали трохи картоплі та юшки. З усіх робітників, які прибули до цього табору з Харкова в січні 1942 р., до кінця року залишилося лише 50 осіб – решта померли від недоїдання¹⁴⁰.

Жахливе харчування змушувало доведених до відчаю людей йти на злочин заради виживання. Досить часто траплялися випадки пограбування остарбайтерами продуктових крамниць, пунктів громадського харчування та квартир німців. Інколи робітники зі сходу жебракували, випрошуючи в перехожих шматок хліба. Поганим продовольчим постачанням остарбайтерів користувалися інші іноземці. Так, французькі робітники спекулювали хлібом, продаючи його українцям і росіянам по 10 марок за фунт¹⁴¹. За спробу купувати продукти в німецьких крамницях остарбайтера чекав штраф і побиття¹⁴².

Умови праці українських робітників у Німеччині на більшості промислових підприємств мало чим відрізнялося від каторжних. За найменшу провину чи повільну роботу наших співвітчизників жорстоко били майстри, наглядачі та табірна адміністрація¹⁴³. Будь-яка охорона праці була відсутня, а запроваджене обов'язкове страхування на практиці було лише додатковим джерелом визискування, оскільки його обсяги та страхові суми були мізерними. Під час роботи працівники наражалися на небезпеку отримати травму, пожиттєве каліцтво або ж тяжко захворіти¹⁴⁴. Робочий день тривав від 12 до 14 годин¹⁴⁵, а тих, хто працював у сільському господарстві – до 17 годин на добу¹⁴⁶. Заробітна плата була символічною, а інколи не виплачувалася зовсім. Середня платня остарбайтера становила 3-4 рейхсмарки на тиждень і від 17 до 40 рейхсмарок на місяць¹⁴⁷. Більшу частину цієї суми складала різноманітні відрахування та штрафи. Про мізерність заробітку остарбайтера свідчить такий факт: після смерті Маштака О., який працював на заводі фірми “Демаг” у Фалькензеє, адміністрація підприємства передала залишок заробітку сестрі покійного, що працювала на цьому ж заводі. Передана сума становила 8,3 рейхсмарки¹⁴⁸.

Українці, як і решта східних робітників, були фактично позбавлені свободи пересування. Поліцейські інструкції дозволяли остарбайтерам

залишати табір лише для пересування на роботу і з роботи¹⁴⁹. Тільки в окремих випадках дозволялося контрольоване поліцією переміщення за межами табору. За порушення подібних правил існував досить широкий діапазон покарань – від попередження до відправлення до концтабору. Самовільне залишення табору німецька адміністрація розглядала як порушення трудової дисципліни та трудової угоди і жорстоко карала винних¹⁵⁰. Українцям заборонявся навіть вихід за межі місця проживання та знаходження поза його територією після закінчення світлового дня¹⁵¹. Затриманих без письмового дозволу на це зазвичай заарештовували та ув'язнювали. Карними справами подібного роду рясніють документи поліції та гестапо¹⁵².

Посвідченням особи остарбайтера слугувала “робоча картка” зеленого чи сірого кольору з фотографією та відбитками пальців. Термін дії обмежувався роком¹⁵³.

Щоб створити враження, що німці піклуються про соціальні потреби українців, які працюють у рейху, нацистське керівництво запровадило для них відпустки. Робітники, які йшли відпустку, додому не їхали, а проводили її в спеціальних таборах, створених на місці¹⁵⁴. З початку 1944 р. нацисти почали дозволяти і короткочасні відпустки на батьківщину. Досить часто відпущені особи назад не поверталися¹⁵⁵.

Частина українців, які добровільно виїхали до Німеччини й мали гостродефіцитні на той час спеціальності, з часом отримували згоду на окреме проживання та “приватну службу”. Замість робочої картки їх видавали посвідчення та паспорт іноземця. Мешкаючи на окремих квартирах, ці остарбайтери проходили щотижневий поліцейський контроль¹⁵⁶. Дозвіл на “приватну службу” отримували українці, які працювали домашньою челяддю в господарствах бауерів і на невеликих підприємствах. Проте такий дозвіл зовсім не означав, що остарбайтер мав право на вільне пересування. Чинні тоді інструкції склалися з суцільних обмежень. Робітникам з окупованих районів СРСР заборонялося користуватися громадським транспортом поза межами місця роботи, відвідувати заходи культурного та релігійного спрямування для німців та інших іноземців, входити до ресторанів і кафе, за винятком спеціальних. Потрапивши до лікарні, українець утримувався та лікувався окремо від німців. Навіть у магазинах остарбайтер був небажаним¹⁵⁷. Методи, які застосовували нацисти, розподіляючи робочу силу, нагадували часи работоргівлі. Було

створено спеціальні місця, де за символічну ціну кожен німецький господар міг купити собі робітника. Ціна, встановлена тут за людське життя, не перевищувала 25 рейхсмарок¹⁵⁸.

Умови праці більшості східних робітників із України, які працювали в німецьких родинах чи господарствах бауерів, загалом мало чим відрізнялися від табірних, а поводження з ними інколи було ще жорстокішим. Ось про які факти розповіла у своєму листі дівчина Маша зі Сталінської області: “Живу я у господаря. Родина маленька: їх двоє та одна дитина, але роботи мені вистачає [...]. Прокидаюся о п’ятій ранку, а лягаю спати о десятій годині. Кожен день перу вранці та ввечері [...]. Господар завжди лас. За весь час лише одного разу відпустив мене у неділю в табір до своїх. Я спізнилася на півгодини, то мене господар бив в обличчя, рвав волосся. Заплатили мені за місяць 7 марок 50 пфенігів [...].”¹⁵⁹. Жахливі умови праці та поводження нерідко змушували людей до втечі. Найчастіше люди тікали через погане харчування та постійні побої. Численні архівні документи поліції й гестапо переконливо свідчать про це.¹⁶⁰

Штрафи були звичним способом покарання оstarбайтерів і застосовувалися повсюдно. Наприклад, робочого фірми “Демаг” Г. Калюжного було оштрафовано на 10 рейхсмарок за те, що той під час роботи розпалив вогнище на робочому місці¹⁶¹. Поширеною формою покарання був арешт на вихідні дні. Так, Р. Швидкого та його товаришів заарештували на вихідні за те, що перший варив картоплю в робочий час, а решта залишила робочі місця. Т. Залипу та вісім інших українців кинули в карцер за “порушення санітарного режиму”¹⁶². Дуже часто за різноманітні провини східних робітників кидали в концтабори. Архіви поліції та гестапо переповнені списками таких осіб. Найчастіше до концтабору ув’язнювали за самостійне залишення робочого місця, втечу та переховування під фальшивим прізвищем¹⁶³. Втечі вивезених до Німеччини українців набули масового характеру.

Безнадійно хворих і непрацездатних інвалідів нацисти спочатку відправляли на батьківщину. Осіб, яких мали повернути в Україну, збирали в спеціальних таборах – “кранктаборах”. Один із таких знаходився в Брест-Литовському. Тут за період із червня 1942 по квітень 1943 р. померло 54 особи, а з 516 новонароджених вижило лише 43 немовлят¹⁶⁴. Ті, кому пощастило вижити в таких таборах,

поверталися на батьківщину каліками. За свідченням самих окупантів, їх стан і загальний вигляд викликали співчуття¹⁶⁵. Українська дівчина Оля з Житомирщини, яка втекла з Рейху, свідчила: “У цьому вагоні їхало 11 наших хлопців і дівчат, всі були покалічені. В однієї дівчини по плечі відірвана рука, в іншої – по лікоть, одна без ноги, троє осліпли, решта були контужені на роботі [...]”¹⁶⁶. Багато наших співвітчизників, особливо дівчата й жінки, не витримуючи принижень, тортур і голоду заподіювали собі каліцтва, вагітніли, намагалися навмисне захворіти в надії потрапити на батьківщину. Траплялися випадки самогубств.

Не об’єктивно стверджувати, що всім українцям у Німеччині доводилося терпіти пекельні муки, знуцання, голод та принизливе ставлення господарів. Часто траплялося, що господарі поводитися з ними гідно, забезпечуючи пристойне утримання та належні умови праці. Особливо це стосується тієї частини німців, якій були чужі положення расової теорії нацизму. За даними поліції й гестапо, лише в січні-травні 1944 р. за допомогу іноземним робітникам було репресовано 6200 німецьких громадян¹⁶⁷. Архівні документи поліції та гестапо донесли до нас свідчення українських остарбайтерів, у яких ті прихильно ставляться до своїх попередніх господарів та одночасно скаржаться на умови праці й життя на новому місці роботи¹⁶⁸. Інформація про гідне життя та працю у Німеччині надходила в Україну і в тих 10 % позитивних листів, які пропускала німецька цензура. Наприклад, Л. Велинська з Ново-Чуднова Житомирської області писала своєму дядьку: “[...] Мої хазяї ставляться до мене добре. Обидва старі та не мають дітей [...] люблять мене, бо я без їх дозволу нічого не беру [...]”¹⁶⁹. Однак подібні випадки траплялися не так часто й для більшості наших співвітчизників праця і життя у рейху стали справжнім пеклом.

Остаточна зміна стратегічного становища на фронті на користь СРСР і залишення Вермахтом більшої частини окупованих радянських територій безпосередньо вплинули на зменшення потоку робочої сили зі Сходу. Тотальна мобілізація ще більше загострила дефіцит робочих рук в самій Німеччині. За цих умов нацистське керівництво змушене було, враховуючи ситуацію, дещо послабити дискримінацію східних робітників. У листі політуправління Рейхсміністерства Сходу до Групи продовольства та сільського господарства йшлося: “Далі вже неможливо політично пояснити, чому східні робітники знаходяться в гіршому становищі, ніж інші іноземці [...]. Будь-яка диференціація

східних робітників від іноземних повинна розглядатися як політично шкідлива¹⁷⁰. Ці пропозиції мало вплинули на реальне становище робітників з України, оскільки в самій Німеччині відчувалася гостра нестача продовольства. Проте було дещо послаблено дискримінаційні умови утримання та праці оstarбайтерів. Частині українців із західних регіонів рейхскомісаріату та генерал-губернаторства дозволили короткотермінові відпустки додому. Було запроваджено нові, національно диференційовані, розпізнавальні знаки для оstarбайтерів. Поліція частіше дозволяла українцям мешкати саmostійно¹⁷¹. Однак подібні вимушені зміни режиму утримання все ж істотно не вплинули на загальне покращення рабського становища робітників з України в Третньому Рейху.

Як бачимо, варварське використання трудових ресурсів цивільного населення України безпосередньо на території Третього рейху було однією з складових нацистської політики експлуатації людського потенціалу окупованих територій СРСР і стало чи не найтяжчим випробуванням, яке випало на долю українського народу в роки Другої світової війни. Українські оstarбайтери, як і решта східних робітників, були прирівняні за статусом до радянських військовополонених і склали переважний контингент робочої сили з окупованих радянських територій.

Використовуючи працю українців у військовій промисловості, будівництві, сільському господарстві Третього рейху, нацисти піддавали їх систематичній расовій і соціальній дискримінації. На відміну від іноземних робітників із західних країн, вони утримувалися в таборах за колючим дротом під охороною, і були позбавлені будь-яких задовільних умов праці, утримання та харчування. Виплачувана заробітна плата була мізерною, а запроваджене соціальне страхування на практиці стало однією з форм додаткового визискування праці оstarбайтера. Робітники з України, за невеликим винятком, були позбавлені також свободи пересування і за порушення поліцейських інструкцій піддавалися різноманітним покаранням. Прибулі на роботу українські спеціалісти, навіть добровольці, працювали зазвичай не за фахом і виконували некваліфіковану, важку роботу. Незадовільні умови праці, знуцання адміністрації та охорони, відсутність елементарної техніки безпеки нерідко призводили до втрати працездатності,

пожиттєвого каліцтва та смерті. Водночас відомі й випадки позитивного ставлення до робітників з України, однак вони були найімовірніше винятком із правил, ніж правилом. Хворих і немічних людей, як непотріб та “відпрацьований матеріал”, вантажили у вагони та відправляли або на Україну, або на смерть у концтабори. Ситуація дещо змінилася в 1944 р., коли нацистське керівництво, зважаючи на погіршення ситуації на фронтах і дефіцит робочих рук, змушене було зрівняти в правах остарбайтерів та інших іноземних робітників. Проте це мало вплинуло на покращання реального становища східних робітників у Німеччині, і зокрема українців.

* * *

Політика та практика насильницької експлуатації праці радянських військовополонених на окупованій території України та прирівняних до них за статусом “східних робітників” у Третьому Рейху стала однією з важливих складових створеної нацистами системи примусової праці поневоленого українського народу.

Нацистські керівники розглядали військовополонених і цивільних остарбайтерів як єдиний резервуар трудових ресурсів, що мав використовуватися передусім на основі примусу до праці. Джерела формування цих двох важливих для окупантів контингентів робочої сили хоча й відрізнялися один від одного, однак принципи використання та утримання були майже тотожними. Військовополонені та остарбайтери утримувалися ізольовано в спеціальних таборах під постійною охороною. Умови життя і праці були важкими, а харчування недостатнє. Робочі команди з полонених і депортованих до рейху цивільних українців залучали до виконання найтяжчих трудовітких і некваліфікованих робіт. Праця в’язнів таборів військовополонених та остарбайтерів з України активно використовувалася в сільському господарстві, важкій і добувній промисловості, у будівництві, на транспорті та в інших важливих сферах військової економіки Німеччини й окупованої України.

Визискуючи працю військовополонених та остарбайтерів з України, нацисти сповідували принцип – експлуатувати з максимальною ефективністю та мінімальними затратами. Саме цим і визначалося те реальне становище соціального безправ’я, в якому опинилися ці категорії громадян в умовах нацистського режиму як на окупованих

територіях, так і в Німеччині. Експлуатуючи потенціал трудових ресурсів досліджуваних категорій громадян, нацисти піддавали їх систематичній расовій та соціальній дискримінації на відміну від решти робітників і військовополонених із інших країн. Незадовільні умови праці та утримання призводили до масової смертності, а в середовищі українських оstarбайтерів звичним явищем була втрата працездатності через каліцтво чи хвороби, спричинені відсутністю елементарної техніки безпеки.

Безпосереднім наслідком тяжкого становища військовополонених і оstarбайтерів стала вкрай низька ефективність їхньої праці. Разом із цим, продуктивність праці цивільних робітників із України в Рейху була значно вищою, ніж у військовополонених. Усвідомлюючи це та в очікуванні певного пропагандистського ефекту, нацистське керівництво з самого початку війни активно намагалось використовувати працю звільнених із полону військовополонених українців. Таким чином було зроблено спробу рабську працю замінити працею в межах загальної трудової повинності. З початку 1944 р. намітився певний поворот і в ставленні нацистів до оstarбайтерів-українців. Причиною цього стало зменшення надходжень трудових ресурсів із Сходу, спричинене відступом Вермахту з окупованих територій. Одночасно майже повністю припинилося надходження більш-менш значних контингентів радянських військовополонених, а відповідно зросла і їх цінність як робочої сили. Дискримінацію східних робітників і радянських в'язнів було певною мірою послаблено, проте це не вплинуло на істотне покращання їх становища, що продовжувало залишатися тяжким.

Інтенсивна експлуатація радянських військовополонених на окупованій території України та українських оstarбайтерів у Третньому Рейху дозволила нацистам використати наявний в Україні потенціал робочих рук і значною поповнити поріділий в результаті безперервних мобілізацій резервуар власних трудових ресурсів, а також здійснювати протягом 1942-1944 рр. на окупованій території Української РСР низку військово-економічних програм.

Примітки

¹Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів: НШТ, 1993. – С. 159.

² *Carrel P.* Unterhehen Barbarossa. Der Marsch nach Russland. – Frankfurt, 1982. – S. 114.

³ *Коваль М.В.* 1941 – 1945 рр. Україна // Український історичний журнал. – 1991. – С. 9.

⁴ *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // Матеріали науково-теоретичної конференції “Україна в роки Другої світової війни 1939 – 1945” 9-10 листопада 1994 р. – К.: Українська академія внутрішніх справ, 1994. – С. 84.

⁵ Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР (документы и материалы). – М.: Наука, 1967. – с. 102-103.

⁶ Комсомольская правда. – 1991. – 30 апреля.

⁷ *Bonusiak W.* Polityka economiczna III Rzeszy na okupowach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – s. 101.

⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 163-164.

⁹ Военно-исторический журнал. – 1991. - № 9. – С. 30.

¹⁰ Военно-исторический журнал. – 1991. - № 5. – С. 25.

¹¹ Военно-исторический журнал. – 1991. - № 9. – С. 30.

¹² *Косик В.* Вказ. праця. – С. 160-161.

¹³ Военно-исторический журнал. – 1991. - № 11, с. 40-41.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (монографія Городнього П.І., 1941-1943 рр.). – Арк. 6.

¹⁵ *Bonusiak W.* Polityka economiczna III Rzeszy na okupowach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – S. 98.

¹⁶ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941-1945. A study of occupation policies. – London, 1957. – S. 411.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 29-30.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 102. – Арк. 2а-3а.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6.– Арк. 11.

²⁰ *Bonusiak W.* Polityka economiczna III Rzeszy na okupowach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – s. 101.

²¹ Trial of the Major War Criminal before the international Military Tribunal at Nurnberg 1945 – 1946. – Nurnberg, 1947 – 1949. T. I – XXX.

²² *Косик В.* Вказ. праця. – С. 164.

²³ *Чиркова Л.М.* Антифашистська солідарність в'язнів таборів смерті в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки”, 4-5 травня 1995 р. – Ч. 2. – К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова, 1995. – С. 164.

- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 241. – Арк. 176-177.
- ²⁵ Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 41.
- ²⁶ Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 42.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 241. – Арк. 182-183.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Правда. – 1946. – 14 февраля.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 241. – Арк. 175-176.
- ³¹ Косик В. Вказ праця. – С. 164-165.
- ³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122.. – с. 24-25.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 243 б. – Арк. 7-23.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 241.– Арк. 178.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 243 б. – Арк. 7.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 122. – Арк. 25.
- ³⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: в 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 268.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 191. – Арк. 8; Український історичний журнал. – 1982. - № 2. – С. 106.
- ³⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941-1944 гг.: в 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 258.
- ⁴⁰ Военно-исторический журнал. – 1991. - № 9. – С. 38.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 79. – Арк. 59-61.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 109.
- ⁴³ Военно-исторический журнал. – 1991. – № 9. – С. 38-39.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 297. – С. 197.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 101.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 101.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 180. – Арк. 162.
- ⁴⁸ Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). – Ф. Р-1645. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 48.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 21.
- ⁵⁰ *Bonusiak W.* Polityka economiczna III Rzeszy na okypowach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – S. 99.
- ⁵¹ Косик В. Вказ праця. – С. 165.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 297. – Арк. 30.
- ⁵³ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 108. – Арк. 93; 101-104.
- ⁵⁴ Косик В. Вказ праця. – С. 164.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 10. – Арк. 151; Од. зб. 33. – С. 53.

- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 28.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 110.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – С. 35-57.
- ⁵⁹ Промышленность Германии в период войны 1939-1945 гг. – М.: Экономика, 1956. – С. 36-50.
- ⁶⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матеріалів. – К.: Держ. політ. видав УРСР, 1963. – С. 28-29.
- ⁶¹ Українське слово. – 1941. – 7 грудня.
- ⁶² Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 10.
- ⁶³ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 29-30.
- ⁶⁴ Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944 гг. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 122-123.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 242. – Арк. 5.
- ⁶⁶ Косик В. Вказ праця. – С. 266.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 242. – Арк. 6.
- ⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 19-26.
- ⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 19-20.
- ⁷⁰ Нове українське слово. – 1942. – 11 січня; ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 335.
- ⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – С. 494.
- ⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – Арк. 25.
- ⁷³ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944 гг.): пер. с нем. – М.: Воениздат, 1974. – С. 219.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 193. – Арк. 52.
- ⁷⁵ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 13.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 73.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 7.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 108. – Арк. 714.
- ⁷⁹ Дмитрук К.Є. Приречені: Буржуазно-націоналістичні та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. – Львів: Каменяр, 1981. – С. 139.
- ⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 264. – Арк. 35.
- ⁸¹ Непокоренная земля Киевская. Из истории всенародной борьбы в тылу врага 1941-1944 гг. – К.: Политиздат Украины, 1985. – С. 123-124.
- ⁸² Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками: Сб. материалов: в 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1957-1961. – Т. 3. – С. 654.

- ⁸³ Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.). – М.: Мысль, 1986. – с. 182.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 262. – Арк. 37.
- ⁸⁵ ДАЖО. – Ф. Р-1465. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 4.
- ⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 284. – Арк. 21-22.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 1.
- ⁸⁸ Поділля у Великій Вітчизняній війні, 1941-1945 рр.: Зб. док. і матеріалів. – Львів: Каменярь, 1969. – С. 67.
- ⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 11.
- ⁹⁰ Косик В. Вказ. праця. – С. 266.
- ⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 181. – Арк. 97.
- ⁹² ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 16-3.
- ⁹³ Там само. – Арк. 4.
- ⁹⁴ Там само. – Арк. 41-42.
- ⁹⁵ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 11.
- ⁹⁶ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 50-51.
- ⁹⁷ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 22. – Од. зб. 6. – Арк. 205-206.
- ⁹⁸ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 6. – Арк. 56-58.
- ⁹⁹ ДАЖО. – Ф. Р-1465. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 288.
- ¹⁰⁰ Косик В. Вказ. праця. – С. 267.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 269.
- ¹⁰² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 61. – Арк. 10.
- ¹⁰³ ДАЖО. – Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Од. зб. 442. – Арк. 11.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Од. зб. 123. – Арк. 37.
- ¹⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 581. – Арк. 4.
- ¹⁰⁶ ДАЖО. – Ф. Р-1465. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 298.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 15.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Од. зб. 86. – Арк. 46.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Од. зб. 132. – Арк. 33.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 342. – Арк. 61.
- ¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 6.
- ¹¹² Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками: Сб. материалов: в 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1957-1961. – Т. 7. – С. 246.
- ¹¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 688.
- ¹¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – Арк. 5.
- ¹¹⁵ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944 гг.): пер. с нем. – М.: Воениздат, 1974. – С. 320.

¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 299. – Арк. 32, 35.

¹¹⁷ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941-1943 рр.). – Чернігів: Деснянська правда, 1947. – С. 318-319.

¹¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – Арк. 5; Од. зб. 101. – Арк. 91.

¹¹⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941-1945 гг.: В 6-ти т. – М.: Воениздат, 1970-1975. – Т. 6. – С. 359.

¹²⁰ Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками: Сб. материалов: в 7-ми т. – М.: Госюриздат, 1957-1961. – Т. 7. – С. 436.

¹²¹ Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Док. экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз. – Берлин, 1991. – С. 208.

¹²² ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 20-26.

¹²³ ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 10. – Од. зб. 86. – Арк. 49.; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 41 “Г”. – Т. 4. – Арк. 111; ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 242. – Арк. 10.

¹²⁴ Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 86.

¹²⁵ Bonusiak W. Polityka economiczna III Rzeszy na okupowach obszarach ZSRR (1941-1944). – Pzesow, 1981. – S. 111-114.

¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 249. – Арк. 29-30.

¹²⁷ Український кур'єр. – 1943. – 22 квітня.

¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 4.

¹²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 25.

¹³⁰ Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Док. экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз. – Берлин, 1991. – С. 210.

¹³¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 39.

¹³² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 16.

¹³³ Косик В. Там само. – С. 269.

¹³⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 38-39.

¹³⁵ Там само. – Од. зб. 12. – Арк. 11.

¹³⁶ Там само. – Од. зб. 38. – Арк. 40.

¹³⁷ Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Док. экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз. – Берлин, 1991. – С. 213-217.

¹³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 534. – Арк. 26.

- ¹³⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 342. – Арк. 148;
ЦДАВО України. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Од. зб. 48. – Арк. 10.
- ¹⁴⁰ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 270-272.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – Арк. 12.
- ¹⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 264. – Арк. 49.
- ¹⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 3-56.
- ¹⁴⁴ Там само. – Арк. 25-26.
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 534. – Арк. 26.
- ¹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 25-26.
- ¹⁴⁷ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 268, 271.
- ¹⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 528-529.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Од. зб. 147. – Арк. 22.
- ¹⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 351, 352, 240.
- ¹⁵¹ Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Док. экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз. – Берлин, 1991. – С. 208.
- ¹⁵² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 3, 4, 6, 16, 25-26, 31-32.
- ¹⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 41 “Г”. – Т. 4. – Арк. 199-200.
- ¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 285. – Арк. 36; Правда. – 1943. – 17 серпня.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 288-289.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 41. – Арк. 199.
- ¹⁵⁷ Война Германии против Советского Союза 1941-1945 гг.: Док. экспозиция г. Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз. – Берлин, 1991. – С. 208-210.
- ¹⁵⁸ *Коваль М.В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 87-88.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 242. – Арк. 13.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 6, 25-26.
- ¹⁶¹ Там само. – Од. зб. 78. – Арк. 53.
- ¹⁶² Там само. – Арк. 498, 501, 508.
- ¹⁶³ Там само. – Арк. 62 зв., 128.
- ¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 294. – Арк. 36.
- ¹⁶⁵ Там само. – Од. зб. 74. – Арк. 21.
- ¹⁶⁶ Нове Запоріжжя. – 1943. – 5 листопада.

¹⁶⁷ Лемешук Н.М. Не склонив головы. О деятельности антифашистского подполья в гитлеровских концлагерях. – К.: Политзидат Украины, 1978. – С. 57.

¹⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107.– Арк. 6.

¹⁶⁹ ДАЖО. – Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Од. зб. 442.

¹⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 85. – Арк. 14-15.

¹⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 107. – Арк. 288-289.

Розділ 5

“Кадри вирішують усе!”: сталінське гасло в нацистському трактуванні

Одним з виявів політики нацистської окупаційної адміністрації в Україні у сфері використання трудових резервів була їх фахова підготовка через систему закладів професійної освіти. На території України в період окупації діяла мережа професійних навчальних закладів. На заохочення професійної освіти серед місцевого населення окупантів наштовхнула гостра потреба у фахівцях низки промислових і сільськогосподарських професій на колонізованих територіях. Ця сторінка окупаційного режиму дотепер лишається малодослідженою.

5.1. Професійна початкове навчання: плани і реалії

Напередодні Другої світової війни Українська РСР мала досить розгалужену систему підготовки професійних кадрів. Їх готували в 173 вищих навчальних закладах, де навчалося 196 800 студентів, 693 технікумах, середніх спеціальних школах, ремісничих та фабрично-заводських училищах, де набували кваліфікації понад 326 000 юнаків і дівчат.¹ У технікумах та середніх професійних училищах протягом останнього передвоєнного року навчалося 196 200 студентів.²

Окупувавши територію України, нацисти ліквідували сформовану ще за радянської влади систему спеціальної та професійної підготовки кадрів. У війні проти СРСР Німеччина робила ставку на “блискавичну перемогу”, а відтак її лідери, передбачаючи повну, інтенсивну й вичерпну експлуатацію економічних і людських ресурсів України, вважали за можливе обійтися на окупованих територіях наявними власними висококваліфікованими кадрами. Збереження фахового навчання

місцевого населення не передбачалося, а всі заклади професійної освіти було зачинено.

Наприкінці 1941 р. стало зрозуміло, що війна набуває затяжного характеру. Це вимагало від нацистського керівництва вживати негайно заходи із метою пристосування економіки окупованої України до тривалого задоволення потреб Третього рейху та Вермахту. Окрім цього, навесні 1942 р. в Україні почала відчуватися гостра нестача кваліфікованої робочої сили, спричинена масовими депортаціями населення на роботи до Німеччини, ухилянням значної частини працездатних громадян від економічної співпраці з окупантами, жахливої смертністю серед військовополонених. В одній з доповідей про організацію військового управління в Україні повідомлялося: “Все гостріше відчувалася потреба в спеціалістах – лікарях, техніках, ветеринарах, спеціалістах сільського господарства. Ці кадри необхідно було готувати. Це було в інтересах Вермахту”³.

Принагідно зауважимо, що на початку окупації – восени 1941 – навесні 1942 р. єдиним дозволеним нацистами в Україні типом навчальних закладів були чотирикласні початкові народні школи⁴. Звісно, що жодна професійна чи професійно орієнтована підготовка учнів не передбачалася, а народна школа не в змозі була забезпечити відповідний рівень освіти, на що неодноразово звертали увагу самі окупанти. Начальник прифронтового району “Б” Групи армій “Південь” у серпні 1942 р. писав: “Рівень підготовки учня, який закінчив чотирикласну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником чи конторським службовцем”⁵. Отже, кількісний, а головне – якісний брак кваліфікованих фахівців на окупованій території України відчувався все більше. Це не могло не вплинути на перегляд нацистським керівництвом політики заборони професійного навчання в Україні.

Ще 19 листопада 1941 р. А. Розенберг направив Е. Коху документ, в якому звертав увагу на необхідність дозволити обмежену професійну освіту в спеціальних школах, що мали готувати учнів для роботи в сільському господарстві та ремісничих майстернях⁶. Саме ці вказівки рейхсміністра фактично стали санкцією для дуже обмеженого часткового відновлення нижчої ланки професійної освіти на окупованих територіях України. Припускаючи можливість фахового навчання української молоді, окупанти виходили лише з

інтересів забезпечення більш-менш стабільного відтворення кваліфікованої робочої сили для власних потреб в Україні. Генералкомісар Києва Магунія пізніше писав: “Запроваджені [...] трирічні професійно орієнтовані школи виявилися врешті-решт доказом того, що ми все ж терміново потребували поповнення молодими спеціалістами всіх категорій трудового населення”⁷.

Ідея дозволити обмежене професійне навчання для місцевого населення мала серед представників фашистської окупаційної адміністрації як прихильників, так і противників. Відомий українофоб і нацист, рейхскомісар України Е. Кох, не зважав навіть на директиви свого безпосереднього шефа А. Розенберга та відкрито саботував рішення останнього, що передбачали певні “послаблення” у сфері професійної освіти в Україні⁸. Позиція Е. Коха знаходила підтримку багатьох місцевих керівників окупаційної влади. Наприклад, генеральний комісар округи “Дніпропетровськ” К. Зельцнер був переконаний, що окупаційна адміністрація в Україні цілком може задовольнитися німецькими професійними кадрами, а українці мають бути перетворені на хліборобів і виселені з міст⁹.

Архівні матеріали зберегли для нас і свідчення іншого ставлення окремих німецьких чиновників до перспективи професійної освіти місцевого населення України. Так, один із керівників Особливого штабу “Наука” в Україні Браун, у листі до Рейхсміністерства Східних окупованих територій наголошував: “Я не вважаю, що Німеччина має надто великі людські ресурси, щоб охопити німецькими спеціалістами всі пости середньої та вищої ланки. Я схильний бачити в забороні вищої освіти більше негативних, ніж позитивних наслідків”¹⁰.

Із початку 1942 р. питання про організацію професійної підготовки місцевого населення увійшло в практичну площину. 10 березня 1942 р. у рейхсміністерстві А. Розенберга відбулася нарада, на якій обговорювалася ціла низка проблем, пов’язаних із використанням робочої сили та підготовкою спеціалістів у Рейхскомісаріаті “Україна”, організацією ремісничих майстерень та підготовкою кадрів для них¹¹.

Необхідність відновлення професійної освіти розуміло й військово окупаційне командування. У березні 1942 р. начальник оперативного тилу Групи армій “Південь” повідомляв до Берліна:

“Українці виявляють великий інтерес до шкільної справи, особливо тут цікавляться можливостями відкриття професійних шкіл. Інтенсифікація шкільної діяльності необхідна вже тому, що найближчим часом буде потрібно компенсувати величезні потреби в кваліфікованих робітниках”¹². Військова адміністрація виявилася більш оперативною в питаннях організації професійного навчання, і в підконтрольних їй областях України вже в січні 1942 р. дозволила районним адміністраціям створювати заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів.

Безпосередня дієва ініціатива у створенні досить розгалуженої, як для того часу, мережі професійних шкіл належала місцевій українській адміністрації. У кінці 1941 р. починається підготовка до відкриття фахових навчальних закладів двох рівнів: дворічних підготовчих шкіл, що забезпечували здобуття неповної середньої освіти та попередню професійну підготовку, а також трирічних середніх професійних шкіл, училищ, технікумів різних напрямків. Документи свідчать, що німецька окупаційна адміністрація не втручалася в конкретні питання організації навчального процесу, проте здійснювала тотальний контроль і жорстку ідеологічну цензуру з метою дебільшовизації навчання. Навчальні плани, програми, посібники та підручники підлягали обов’язковому затвердженню в окупаційній адміністрації й ретельній перевірці в органах військової контррозвідки, так само, як і педагогічні кадри.

У лютому-березні 1942 р. за згодою німецької окупаційної влади або на основі її безпосередніх розпоряджень місцева українська технічна та педагогічна інтелігенція взялася за справу організації початкових професійних шкіл різних напрямків. Про розмах цієї роботи свідчать архівні документи. Так лише на території одного гебітскомісаріату Полтавщини в 1942 р. було відкрито 22 професійні школи для підготовки спеціалістів у різних галузях господарства¹³.

У Житомирському генеральному окрузі окупанти передбачили відкрити 26 сільськогосподарських шкіл нижчого рівня. У містах організовували ремісничі школи з дворічним терміном навчання. Професійні школи зазвичай використовували матеріальну базу та приміщення подібних навчальних закладів, які функціонували за радянської влади, а також корпуси зачинених загальноосвітніх шкіл¹⁴.

У сільській місцевості для навчання часто використовувалися випадкові придатні приміщення.

Початкові професійні школи стали первинною ланкою створеної нацистами системи професійного навчання молоді. Було відкрито торгові, сільськогосподарські, шляхово-будівельні, лісомеліоративні школи, школи садівництва і овочівництва, ремісничі підготовчі школи. Окрім згаданих навчальних закладів, підготовка робітничих кадрів була організована й на окремих підприємствах, у навчальних майстернях і на різноманітних вузькопрофільних професійних курсах.

Навесні 1942 р. було затверджено навчальні програми та відкрито багато дворічних підготовчих шкіл. Базовою освітою, що давала право вступу до професійної школи, була чотирикласна народна школа. Уявлення про профілі, кількість цих шкіл, співвідношення кількості викладачів та учнів дають звіти місцевих районних управ. Навчання в професійній підготовчій школі мало тривати два роки. За цей час учні засвоювали курси загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, визначені навчальними планами. Ці програми об'єднували навчальні предмети двох циклів – загальноосвітнього та спеціального (фахового). Наприклад, навчальна програма торгової підготовчої школи включала 9 загальноосвітніх і 5 спеціальних дисциплін. Серед загальноосвітніх предметів головна увага приділялася українській і німецькій мовам, історії України, географії, арифметиці, алгебрі та геометрії. Крім цього, навчальним планом школи було передбачено вивчення природознавства, фізики й хімії. Цикл фахових дисциплін об'єднував основи торгівлі, товарознавство, державний облік, постачання та зберігання товарів. Загальна кількість навчального часу становила 30-32 години на тиждень. Навчальним планом було передбачено також щотижневі практичні заняття в магазинах¹⁵.

Окупаційна адміністрація ретельно слідкувала за тим, щоб зміст навчальних курсів не був надто глибоким, а забезпечував лише елементарні знання, необхідні вузькофаховому спеціалісту. Ці знання мали виключно прикладний характер. Пояснювальна записка до навчального плану однієї з сільськогосподарських підготовчих шкіл чітко визначала: “Під час вивчення арифметики вивчаються чотири арифметичні дії з простими та десятковими числами, пропорції. Вивчаючи геометрію, головну увагу учнів слід звернути на

вимірювання об'ємів, площ та геодезію. Заняття з фізики та хімії повинні дати учням розуміння явищ цього роду в природі, а робота з деревом і металом повинна навчити учнів здійснювати нескладний ремонт і самим виготовляти прості інструменти”¹⁶. Навчальні плани підготовки спеціалістів ремісничих професій, навіть у теоретичній частині, були спрямовані на отримання учнями необхідних на виробництві практичних навичок і вмій, проте зовсім не передбачали широкої загальної освіти¹⁷. Отже, учні, які закінчували подібні ремісничі школи, у кращому випадку набували обмежених, суто практичних знань з окремих вузьких спеціальностей, що не могло забезпечити підготовку висококваліфікованого робітника. Водночас, професійна освіта, яку здобували вони, все ж була досить пристойною, перед учорашніми учнями відкривалися декларовані нацистами перспективи вступу до середніх професійних шкіл і технікумів¹⁸.

Далеко не всі підготовчі школи забезпечували оволодіння навчальним компонентом у межах неповної середньої освіти. У програмах багатьох шкіл були відсутні такі навчальні предмети, як історія України, українська література, географія тощо. Це й зрозуміло, адже в умовах ворожої окупації годі було й сподіватися на прихильність нових господарів справі освіти підкореного ними народу. Зацікавленість окупаційної влади в відродженні професійної освіти в Україні не простяглася далі бажання отримати якомога більше досить кваліфікованої та водночас дешевої робочої сили.

Тривалі строки підготовки спеціалістів не влаштовували окупантів, особливо з огляду на дефіцит робочої сили, що невпинно зростав. Рейхсміністерство окупованих східних територій радило Е. Коху розширити підготовку молодих робітників і ремісників у навчальних майстернях, де термін навчання був значно коротшим, вилучалися елементи загальної освіти та передбачалася лише вузькофахова підготовка. 30 вересня 1942 р. рейхскомісар України підписав указ “Про навчальні майстерні на промислових підприємствах”¹⁹. Згідно з цим розпорядженням на промислових підприємствах і в ремонтних майстернях відкривалися навчальні курси та майстерні з підготовки молодих робітників. Термін навчання становив 18 місяців, а в разі необхідності міг бути продовжений до

двох років. Повна відповідальність за належний рівень професійних знань учня цілковито покладалася на викладача²⁰.

Виявляючи бажання отримати ремісничу спеціальність у навчальній майстерні, юнак, після закінчення шеститижневого випробувального терміну, підписував із своїм наставником навчальну угоду. У цьому документі вказувалася професія, термін навчання, його умови та вимоги до учня. У процесі оволодіння фахом учні складали два проміжних іспити, а після закінчення навчання – фаховий іспит на підмайстра. У разі невдало складеного іспиту термін навчання автоматично подовжувався на півроку. Після цього учень складав повторний іспит, а коли і його було провалено, то такий ремісник вважався “некваліфікованим робітником”. Під час навчання учень за свою працю в майстерні отримував заробітну плату відповідно до чинних тарифів²¹. Навчання могло бути подовжене й у випадку хвороби учня, а коли той порушував дисципліну, то цей захід використовувався як виховний. Якщо юнак в процесі навчання не виявив жодних здібностей до професії, то наставник мав право розірвати угоду²².

Навчальний процес перебував під постійним контролем окупаційної влади. У спеціальних нотатках для викладачів згадувалося: “Їх (дітей – Авт.) розвиток повинен особливо ретельно керуватися. На кожного учня повинен бути заведений персональний лист, в якому потрібно занотувати хід його розвитку, успіхи у вивченні спеціальності, результати періодичних та випускних іспитів, а також відомості про деякі високоякісні спеціальні знання учня”²³. Після укладання навчальної угоди учні реєструвалися на біржі праці та забезпечувалися роботою одразу ж після закінчення навчання.

Питаннями професійної підготовки молоді займалася також і Українська служба праці, у компетенцію якої входило створення мережі фахових курсів. Навчання на них тривало від одного до трьох років. Спостерігалася цікава тенденція – що більше нацисти потребували фахівців певної спеціальності, то коротшим був термін їх навчання²⁴. У такий спосіб окупанти намагалися швидше й повніше задовольнити потребу в професійних кадрах. У Вінниці, наприклад, у жовтні 1942 р. діяли навчальні майстерні з підготовки слюсарів, ливарників, токарів, електриків, столярів. Майстерні мали 8 навчальних залів, а підготовкою фахівців по кожній спеціальності

керував інструктор. На кінець 1942 р. тут здобували освіту 182 учні. Навчаючись, юнаки одночасно виконували виробничі замовлення на виготовлення інструменту та окремих деталей для промислового виробництва. Підготовка ремісничих кадрів проводилася у Вінниці також на консервній фабриці, де готували механіків і ковалів та в бондарській майстерні. Готували учнів різноманітних робітничих професій і на підприємствах промислового комбінату міста. Усього у Вінниці в жовтні 1942 р. професійну підготовку проходило близько 700 юнаків і дівчат²⁵.

Підготовка промислових робітників і ремісників здійснювалася також у дворічних ремісничих училищах. Одне з таких було відкрите навесні 1942 р. в селищі Царичанка на Полтавщині. Проект навчального плану цього училища передбачав вивчення 11 дисциплін, серед яких 9 загальноосвітніх і 2 спеціальні. Учні вивчали основи обробки дерева, ковальську та слюсарну справи. Значна частина навчального часу відводилася на практичні заняття²⁶.

Рівень професійної підготовки здобутий у подібному училищі був недостатнім. Він забезпечував набуття лише початкових навичок роботи з деревом і металом. Закінчивши таке училище, молодий робітник не міг виконувати складні виробничі завдання та потребував додаткової підготовки.

Фахову підготовку спеціалістів сільського господарства здійснювали машинно-тракторні станції. Кожній із них було дозволено взяти на навчання одного-двох юнаків, які за три роки мали засвоїти всі ремонтні роботи сільськогосподарської техніки. Учням встановлювалося грошове утримання – у перший рік навчання 50 крб. на місяць, на другий та третій роки відповідно 100-150 карбованців²⁷.

Місцева українська адміністрація, відкриваючи професійні школи, намагалася певною мірою компенсувати відсутність загальноосвітніх середніх і семирічних шкіл. Молодь охоче йшла вчитися до професійних навчальних закладів, ще й тому, що у такий спосіб отримувала шанс уникнути депортації на роботу до Німеччини. Окремі представники окупаційної влади зауважували про це. Так, гебітскомісар Полтави у звіті про відвідування сільськогосподарських шкіл Кривого Рогу, відзначав: “Великий відсоток юнаків і дівчат прийшли сюди з міста Кривий Ріг і ніколи не

мали справу з сільським господарством. У мене одразу ж виникла підозра, що ця школа створена спеціально для того, щоб уберегти молодь від депортації до Німеччини. Набір у ці школи проводиться Україною, очевидно, з певними політичними цілями²⁸. Щоб перешкодити неконтрольованій міграції молоді, нацистські окупанти запровадили такий порядок прийому учнів до сільськогосподарських шкіл, за якого кожна заява абітурієнта проходила перевірку в сільськогосподарського керівника району²⁹. Зрештою, міська молодь була практично позбавлена можливості вступу до сільськогосподарських професійних шкіл.

Окрім підготовки спеціалістів через мережу підготовчих професійних шкіл, ремісничих майстерень і професійних курсів, окупаційна влада відкривала досить велику кількість короткочасних вузькофахових курсів для перенавчання багатьох спеціалістів середньої ланки, які здобули освіту ще до війни. Потреба в такій перепідготовці виникла через брак спеціалістів з агрономії, бухгалтерів, обліковців тощо. Ці фахівці були потрібні окупантам для налагодження системи економічного пограбування України. Рейхскомісар Е. Кох 21 січня 1942 р. видав розпорядження про організацію на всій території Рейхскомісаріату “Україна” мережі курсів для перепідготовки бухгалтерів із місцевого населення. Це було викликано планами окупантів, починаючи з 1 липня 1942 р., запровадити в Україні нову систему сільськогосподарського обліку, подібну то тієї, що існувала в Німеччині³⁰. Е. Кох вимагав направити на навчання всіх наявних бухгалтерів. У кожному райцентрі готувалися відповідні приміщення та організовувалися курси. Кількість бухгалтерів, які мали пройти перенавчання, цілковито залежала від місцевих потреб окупантів у спеціалістах цього профілю. Наприклад, у генеральному комісаріаті “Миколаїв” курси перепідготовки бухгалтерів були організовані в п’яти населених пунктах, а лише під час другого потоку курсів, що тривав протягом серпня 1942 р., було підготовлено 112 бухгалтерів і ревізорів³¹. Кількість слухачів одного потоку курсів не мала перевищувати 50-60 осіб. На кожні два райони призначали двох викладачів, кожен з яких мав провести навчання трьох наборів слухачів курсів. Для проведення перенавчання українських бухгалтерів на весь рейхскомісаріат було виділено 36 викладачів³². У листопаді-грудні 1942 р. місцева

окупаційна влада планувала повністю закінчити перенавчання всіх місцевих бухгалтерів-українців.

Відділи продовольства та сільського господарства в округах рейхскомісаріату протягом весни-літа 1942 р. організовували на місцях курси для підготовки управлінських кадрів середньої ланки для села. Наприклад, із 5 по 12 червня 1942 р. у генеральному комісаріаті “Миколаїв” проводилися курси з підготовки уповноважених із сівби. Ця посада була запроваджена окупаційною сільськогосподарською адміністрацією для здійснення контролю за ходом сівби зернових громадських господарствах і державних маєтках. Курси проходили в п’яти населених пунктах генерального комісаріату, а кожен район направляв на навчання трьох агрономів, які раніше працювали в цій місцевості³³.

Отже, відновлення найнижчої ланки професійного навчання в Україні в період нацистської окупації стало можливим лише з міркувань покриття дефіциту кваліфікованої робочої сили, в якій окупанти були особливо зацікавлені. Професійна підготовка молоді здійснювалася через мережу дворічних підготовчих шкіл, навчальних майстерень, училищ і курсів. Ініціатива у створенні подібних навчальних закладів належала здебільшого місцевій українській адміністрації, яка в такий спосіб намагалася дещо компенсувати відсутність заборонених нацистами загальноосвітніх середніх і семирічних шкіл. Німецька окупаційна адміністрація здійснювала повний контроль і жорстку ідеологічну цензуру змісту навчання та педагогічних кадрів. Окупанти ретельно слідкували, щоб зміст навчальних курсів не був надто глибоким і забезпечував лише оволодіння елементарними професійними знаннями й навичками практичного спрямування. Рівень знань, який набували учні в професійних підготовчих школах, був різним і залежав від конкретних умов організації навчального процесу, змісту навчальних програм і планів, кваліфікації викладачів. Важливим чинником, що впливав на якість підготовки спеціалістів, було ставлення керівників окупаційної влади на місцях до самої ідеї професійного навчання українців.

Водночас із підготовкою робітничих кадрів і спеціалістів сільського господарства, окупаційна влада відкривала численні короткотермінові курси з перепідготовки фахівців із середньою

спеціальною освітою. Так нацисти всіляко намагалися залучити наявні трудові резерви місцевого населення України для налагодження системи економічного пограбування окупованих та колонізованих територій. Дозволивши професійне навчання місцевого українського населення, окупанти сподівалися хоч якось задовольнити потребу в кваліфікованих спеціалістах нижчої ланки промисловості й сільського господарства. Однак ці плани здебільшого так і залишилися планами, а запроваджена система професійної підготовки суттєво не вплинула на забезпеченість господарства окупованої України кваліфікованими робітничими кадрами. Одночасно відчувалася гостра потреба в спеціалістах середньої та вищої кваліфікації – лікарях, інженерах, техніках, агрономах, зоотехніках, ветеринарах тощо.

5.2. Підготовка професійних кадрів середньої та вищої кваліфікації

Захопивши територію України, нацистські окупанти заборонили навчання в усіх середніх професійних училищ, технікумів та вищих навчальних закладах. Однак досить швидко, у грудні 1941 р., з огляду на щораз більшу потребу висококваліфікованих спеціалістів із місцевого населення, окупаційні органи почали відновлювати навчання в деяких із них, а також відкривати нові.

Перші середні професійні навчальні заклади почали виникати вже взимку 1941 р. У грудні 1941 р. Ніжинська польова комендатура Чернігівської області дозволила відкрити в місті фельдшерсько-акушерську школу. Програма цього середнього спеціального навчального закладу передбачала підготовку за три роки медичних працівників із середньою спеціальною освітою³⁴. Процес організації середніх спеціальних навчальних закладів прискорився навесні 1942 р. Ще на початку лютого 1942 р. київська газета “Нове українське слово”, повідомляла: “За вказівкою німецької влади проводиться робота щодо впорядкування навчально-виробничої бази та організації навчання в середніх фахових школах”³⁵. За червень 1943 р. у Києві діяло 6 середніх професійних шкіл, які готували спеціалістів з обробки металу, будівельників і ремісників³⁶. Планом організації фахової сільськогосподарської освіти в генеральному

комісаріаті “Житомир” передбачалося протягом 1942 р. відкрити 8 середніх сільськогосподарських шкіл та одну агрономічну школу. Протягом серпня-вересня 1942 р. у Вінниці окупаційна влада санкціонувала відкриття будівельного технікуму та дев’яти середніх професійних шкіл, зокрема будівельної, фармацевтичної, ремісничо-технічної, музичної³⁷. Подібні навчальні заклади відкривалися тоді по всій окупованій території України.

До відкриття фахових середніх шкіл і технікумів, а згодом і вищих навчальних закладів окупанти поставилися досить стримано, а відтак їх функціонування дозволялося лише в галузях, які відчували гострий дефіцит кадрів – у медицині, на транспорті, у промисловості, сільському господарстві тощо. Так, щоб забезпечити сільське господарство необхідними фахівцями, окупаційна влада санкціонувала відкриття агрономічних шкіл у Києві, Мелітополі, Умані, Житомирі, Херсоні, а також низки сільськогосподарських технікумів і середніх професійних училищ.

Одним із регіонів України, де попервах окупаційна влада досить бурхливо почала організацію спеціалізованих професійних середніх шкіл і технікумів, була Полтавщина. Наприклад, в Ново-Санжарському районі в лютому 1942 р. відкрили 4 середніх училища для підготовки спеціалістів з торгівлі, торгівлі, сільського господарства, лісомеліоративної справи, тваринництва, садівництва й овочівництва. Тоді ж у сусідньому Козельщинському районі відкрили школу рільників і тваринників³⁸. За прямої вказівки окупантів чи з ініціативи місцевої української адміністрації в першій половині 1942 р. на території України було організовано чимало середніх професійних шкіл і технікумів, однак за якістю підготовки спеціалістів ці навчальні заклади значно поступалися, а подекуди не йшли ні в яке порівняння з тими, що були за радянських часів. Окупанти зробили все для того, щоб обмежити середню фахову освіту населення як кількісно, так і якісно.

Правом вступу до середніх професійних шкіл користувалися молоді люди, які закінчили повний курс дворічної підготовчої професійної школи відповідного профілю. Юнак чи дівчина – випускники сільськогосподарської підготовчої школи – могли продовжити навчання лише в сільськогосподарському технікумі чи відповідній середній професійній школі, а не, скажімо, у торгівельній,

ремісничій чи фельдшерсько-акушерській. Обмеження свободи вибору професії було передбачено окупантами з метою забезпечення контрольованого поповнення ринку робочої сили залежно від потреб військової економіки.

Середні професійні школи й технікуми зазвичай відкривалися на місці довоєнних і досить часто використовували їх навчально-матеріальну базу. Траплялися випадки, коли технікуми чи школи відкривалися в районах, де до війни їх не було. Так, у звіті про діяльність адміністрації Котовського району за травень 1942 р. повідомлялося: “У районі раніше не було технікумів, тому віддане розпорядження про їх заснування [...]”³⁹.

Аналіз навчальних планів і програм відкритих середніх спеціальних навчальних закладів дає можливість з’ясувати особливості організації навчального процесу та його зміст в умовах ворожої окупації. Схвалені окупаційною владою програми й навчальні плани були основою для організації навчального процесу. Наприклад, навчальним планом Решетилівського залізничного технікуму (Полтавська область) передбачалася трирічна підготовка спеціаліста, а загальний обсяг навчального навантаження механічного відділення технікуму становив 4160 академічних годин. Більшість із них було виділено на навчання спеціальних дисциплін і виробничу практику⁴⁰. Серед загальноосвітніх предметів учні вивчали математику, фізику, економічну географію, хімію. Гуманітарні дисципліни не вивчалися. Особлива увага надавалася вивченню загальнотехнічних і фахових дисциплін: технічної механіки, креслення, обробки металів, електротехніки, тепло-парової техніки тощо. Наведені дані показують, що основна частина навчального часу була відведена на вивчення теоретичного матеріалу. Спеціальні дисципліни займали лівову частку навчального часу, а вивчення загальноосвітніх предметів було зведено до мінімуму. Отже, у перспективі передбачалася підготовка досить кваліфікованих й обізнаних із тонкощами професії техніків-залізничників, які, закінчивши навчання, могли цілком самостійно працювати на залізниці. Одночасно учні були позбавлені можливостей підвищити свій загальноосвітній рівень.

Для порівняння розглянемо навчальний план середнього спеціального навчального закладу сільськогосподарського профілю.

Проект організації цього навчального закладу теж передбачав підготовку фахівця протягом трьох років. До технікуму могли бути зараховані юнаки й дівчата віком 16-17 років, які мали незакінчену середню освіту або закінчили дворічну підготовчу сільськогосподарську школу. Абітурієнти склали вступні іспити з української та німецької мов, математики, природознавства й фізики в обсязі семирічної школи. На другий курс зараховували молодь, яка закінчила підготовчі сільськогосподарські школи та склала іспити з предметів першого курсу. Після закінчення кожного курсу учні склали перевідні іспити. За навчання в технікумі сплачували 240 карбованців на рік. Учні забезпечувалися харчуванням і гуртожитком. Проект передбачав створення трьох навчальних груп, що структурно відповідали курсам: перша група – 100 учнів, друга і третя – по 30-35 учнів. Навчальний процес протягом року розподілявся так, що п'ятигодинне щоденне теоретичне навчання тривало 9 місяців, а виробничу практику учні проходили влітку. На вивчення дисциплін загальноосвітнього циклу навчальним планом передбачалося 1394 години протягом трьох років. Вивчалися українська та німецька мови, географія, математика, природознавство, метрологія. На спеціальні предмети відводилося 1800 навчальних годин. Учні опановували фізіологію, анатомію, агротехніку, сільськогосподарське машинознавство, гігієну та профілактику захворювань тварин, загальну та спеціальну зоологію, акушерство тощо⁴¹.

Подібний до технікумів статус мали й фельдшерсько-акушерські школи, фармацевтичні та стоматологічні училища. У квітні 1942 р. фармацевтичне та стоматологічне училища були відкриті в Житомирі⁴². 18 вересня 1942 р. радіостанція Братислави повідомляла про початок навчання у Вінницькому фармацевтичному училищі⁴³. Організацію однієї з перших фельдшерсько-акушерських шкіл було розпочато ще в грудні 1941 р. у Ніжині. Програма цього навчального закладу передбачала вивчення цілої низки вузькофахових дисциплін, оволодіння якими забезпечувало досить прийнятний рівень підготовки середнього медичного персоналу. Лише перелік спеціальних предметів, що викладалися в училищі, склав 19 назв, а за своєю повнотою не поступався навчальним планам медичних технікумів довоєнного часу.

Підготовка спеціалістів середньої ланки проходила також у трирічних середніх професійних училищах, які почали відкривати водночас із технікумами. За обсягом навчальних програм курсів подібні училища, хоча й поступалися технікумам, однак, за задумом організаторів, мали забезпечити достатню фахову підготовку середніх спеціалістів. У Новосанжарському районі Полтавської області окупаційна влада дозволила заснувати два училища такого типу – шляхобудівельне та лісомеліоративне. Навчальна програма шляхобудівельного училища передбачала підготовку техніків-будівельників для шляхобудівельної служби. До училища зараховували випускників дворічної підготовчої шляхобудівельної школи, що функціонувала в цьому ж районі, або молодих людей, які мали семирічну освіту. Протягом трьох років навчання учні опановували 8 загальноосвітніх і 9 спеціальних дисциплін. Обсяг тижневого навантаження складав 30-32 години. Виробничу та геодезичну практики учні проходили влітку⁴⁴. Лісомеліоративне училище готувало техніків-меліораторів. Умови вступу, рівень завантаженості учнів, обсяг навчальних курсів у цьому училищі був подібний до першого – різниця полягала лише в спеціальності⁴⁵. У Новосанжарському районі відкрили й середнє торговельне училище для підготовки товарознавців кооперативної торгівлі. Умовою для вступу до училища було закінчення кооперативної підготовчої школи або наявність середньої освіти, а віковий ценз вступників становив 16-17 років⁴⁶.

Підготовка спеціалістів із середньою спеціальною освітою була розрахована на досить тривалий час, а її рівень планувався достатньо високий. Проте це не влаштовувало окупантів. Поповнення прошарку високоосвічених людей серед місцевого населення було для загарбників явищем “небажаним” і “політично небезпечним”. В одному з листів до А. Розенберга, надісланому у квітні 1944 р., читаємо: “Слід за будь-яку ціну не допустити утворення української інтелігенції. Із цих міркувань [...] у майбутньому передбачити лише початкові школи й професійні училища, які повинні готувати необхідну робочу зміну для сільського господарства та кустарних промислів”⁴⁷.

У кінці 1942 р. різко зросла потреба в робочій силі на території Третього Рейху, а молодь в Україні будь-якими шляхами намагалася уникнути депортації. Це змусило окупаційну владу переглянути свою

позицію щодо загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. 24 жовтня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старших. Усі юнаки та дівчата, починаючи з цього віку, підлягали загальному обов'язку праці та могли бути відправлені до Німеччини⁴⁸. Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, вищих навчальних закладів. Так, лише у Рівному, за особистим наказом Коха, було зачинено 5 професійних шкіл, у яких навчалася близько тисячі учнів⁴⁹. Фельдшерсько-акушерську школу в Києві було ліквідовано ще 1 серпня 1942 р. Частина студентів, що вже закінчили навчання, відправили до Німеччини, а решту перевели до медичного інституту⁵⁰. Доповідаючи А. Розенбергу про причини закриття навчальних закладів рейхскомісар України посилався на те, що ці школи фактично виконували роль “вищих курсів” для молоді з середньою освітою і “відволікали працездатну молодь від відправлення до Німеччини”⁵¹. На цьому ґрунті між Е. Кохом та А. Розенбергом навіть виник конфлікт. Однак він не був принциповим, йшлося лише про різне бачення шефом і його підлеглим шляхів і методів колоніальної експансії в Україні. У листі до Е. Коха від 22 грудня 1942 р. А. Розенберг писав: “Я жодним чином не можу погодитися з тим, що цей указ є політичною необхідністю. Більше того, систематичне професійне навчання, керівництво цим процесом і раціональне використання наявних людських ресурсів з точки зору потреб фронту і батьківщини є найпершою політичною необхідністю”⁵². Незважаючи на те, що рейхсміністр своїм указом у відповідь скасував розпорядження Е. Коха, це рішення остаточно позбавило українське населення будь-яких ілюзій щодо щирості намірів німців в Україні.

Із початку 1943 р. професійні школи, училища, технікуми та окремі факультети технічних вищих навчальних закладів відновили свою роботу. 23 лютого 1943 р. А. Розенберг видав директиву про організацію на окупованих територіях трирічних середніх шкіл із професійним ухилом, до яких зараховували молодь після закінчення народних шкіл. Їх кількість мала визначатися конкретною потребою фахівців в окремих галузях військової промисловості⁵³.

Німці не були послідовними у своєму ставленні до професійної освіти українців. Завершити повний курс навчання в професійних школах змогли далеко не всі учні, а в технікумах та інших спеціаль-

них закладах із трирічним терміном навчання взагалі не було жодного випуску спеціалістів. Навчання в них змогли закінчити лише учні та студенти, які вступили до таких самих навчальних закладів ще до війни. До того ж, фактор часу працював не на користь окупантів, оскільки на початок 1944 р. Вермахт змушений був залишити більшу частину території України.

У роки війни систему вищої спеціальної освіти, що склалася в Українській РСР, було майже повністю зруйновано. Різко скоротилася мережа ВНЗ та їх контингент. Значна частина професорсько-викладацького й студентського складу залишила навчальні заклади через призов до Червоної армії. До жовтня 1941 р. у східні регіони СРСР із України вдалося евакуювати 28 із 40 наявних у республіці технічних ВНЗ⁵⁴. Більшість вищих навчальних закладів значно потерпіли від бойових дій у 1941-1942 та 1943-1944 рр. Наприклад, повністю спалено та розграбовано було Київський політехнічний, Донецький індустріальний, Дніпропетровський гірничий, Одеський медичний інститути. У Харкові з 34-х приміщень ВНЗ було повністю зруйновано 17, а решта стали непридатними для навчання⁵⁵. Усього по республіці в руїни було перетворено 116 навчальних корпусів ВНЗ загальною площею 644 000 м². На три чверті було розграбовано й знищено їх бібліотеки, майстерні, лабораторії⁵⁶. Свою руку до цього доклали не лише нацисти, а й радянські війська, що відступали у 1941-1942 рр.

Із захопленням території України гітлерівцям дісталася майже повністю демонтована та зруйнована система вищої професійної освіти. ВНЗ, що уціліли та могли продовжувати підготовку спеціалістів, окупаційна влада закривала, а їх приміщення використовувала для потреб військ й окупаційної адміністрації. Наприклад, у Дніпропетровську в приміщенні гірничого інституту в період окупації розміщувалися по черзі СС, поліція та генеральний комісаріат. У будинку політехнічного інституту розташовувалися німецькі та італійські військові інстанції, служби “Організації Тодта”⁵⁷. Приміщення Білоцерківського сільськогосподарського інституту протягом усієї окупації використовувалося під військовий шпиталь⁵⁸.

У перспективі окупанти не передбачали відновлення мережі вищих навчальних закладів для підготовки кваліфікованих спеціалістів із місцевого населення. Серед представників окупаційної

влади на місцях, а з самого початку війни і серед чиновників рейхсміністерства А. Розенберга переважала думка, що на території України підготовка фахівців із вищою освітою проводитися не буде, оскільки всі ланки керівництва охоплять німці, а спеціалістів із Рейху вистачить для підпорядкування економічного потенціалу України військовим інтересам Німеччини. Широко відома думка А. Гітлера про те, що вища освіта в Україні повинна бути заборонена⁵⁹. Керуючись цими настановами, військова та цивільна окупаційні адміністрації на місцях видали в межах своєї компетенції розпорядження, які забороняли вищу освіту для місцевого населення. Наприклад, постановою командування оперативного тилу Вермахту в Україні від 29 грудня 1941 р. було заборонено “високі” навчальні заклади на всій території оперативного тилового району⁶⁰.

Військово-політичні та соціально-економічні реалії скоро змусили окупантів переглянути свою політику щодо вищої технічної освіти в Україні. З огляду на гостру потребу спеціалістів із вищою освітою для медицини, промисловості та сільського господарства А. Розенберг 21 січня 1942 р. направив підлеглим інстанціям розпорядження “Про політику щодо вищої школи в рейхскомісаріаті Україна”. У цьому документі, як і в інших, наголошувалося на необхідності закриття усіх ВНЗ, однак водночас дозволялося готувати спеціалістів медичним, ветеринарним, сільськогосподарським і природничим факультетам ліквідованих вищих навчальних закладів. Це було зроблено для того, щоб студенти старших курсів змогли завершити навчання на цих спеціальностях. З часом ці окремі факультети передбачалося реорганізувати в самостійні інститути⁶¹. Зрозуміло, що продовжити навчання мали змогу лише студенти, які виявили “прихильність” до “нового порядку” та поводитися, з погляду окупантів, зразково. Викладацький склад збережених факультетів обов’язково мав пройти політичну перевірку. Було встановлено постійний контроль за викладацькою та науково-дослідною діяльністю допущених до роботи місцевих педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Окупаційна влада поступово почала відновлювати роботу окремих факультетів і ВНЗ. З 1 вересня 1942 р. відновили підготовку фахівців медичні інститути у Вінниці та Києві⁶². У Дніпропетровську частково функціонували окремі факультети сільськогосподарського,

політехнічного та транспортного інститутів. Було відкрито кооперативний інститут, а також відновлено роботу деяких факультетів університету⁶³. В окремих ВНЗ кількість студентів, як для того часу, була досить великою. Наприклад, у Київському медінституті на момент його закриття 13 листопада 1942 р. навчалось 3 000 студентів⁶⁴.

Із самого початку окупації вищі навчальні заклади в Україні разом із іншими науковими установами підпали під юрисдикцію робочої групи “Східна Україна” Особливого штабу “Наука” рейхсміністерства А. Розенберга. Чинівники цієї установи здійснювали облік і реєстрацію наукового та навчального інвентарю, всіх матеріальних цінностей вищої школи. Особливу увагу окупанти звертали на можливість використання наукової та навчальної бази наявних вищих навчальних закладів в інтересах німецької військової економіки. Передбачався особливий контроль за ВНЗ і науковими установами, збереженими в інтересах Німеччини⁶⁵.

Переважна більшість чинівників окупаційної адміністрації виявила вкрай негативне ставлення навіть до часткового відновлення вищої спеціальної освіти. Типовою щодо цього є думка генерального комісара округу “Дніпропетровськ” К. Зельцнера, який повністю заперечував доцільність вищої технічної освіти для українців, посиляючись на достатню кількість німецьких кадрів⁶⁶. Представники Особливого штабу “Наука” більш реалістично оцінювали ситуацію з дефіцитом спеціалістів середньої та вищої ланки. В одному з листів до А. Розенберга його керівник в Україні Браун, писав про те, що він не бачить ніякої можливості охопити всі посади керівників середньої та вищої ланки в Україні, а тому, на його думку, відновлення вищої професійної освіти є необхідністю⁶⁷. Німецький чинівник переконував керівництво в тому, що більш високий рівень освіти українців не повинен нести в собі небезпеки для рейху, якщо забезпечено “достатньо сильний вплив на вищу школу”⁶⁸.

Проте всі розмови навколо відновлення вищої професійної освіти в Україні так і залишилися розмовами. Нацистське керівництво вбачало в Україні передусім резервуар продовольства та дешевої робочої сили, а в умовах стратегічного наступу Червоної армії по всьому фронту окупанти взагалі відмовилися від планів підготовки спеціалістів вищої кваліфікації з українців. Щойно відкриті вищі навчальні заклади та факультети невдовзі зазвичай зачинялися, а

студенти мобілізувалися на роботу в Україні або відправлялися до Німеччини. Абсолютна більшість відновлених ВНЗ і факультетів так і не змогли здійснити жодного випуску спеціалістів.

Аналіз усього спектру наведених фактів дозволяє стверджувати, що часткове відновлення системи середньої професійної освіти та окремих вищих навчальних закладів в окупованій Україні здійснювалося нацистською Німеччиною лише з метою задоволення потреби у фахівцях технічних і сільськогосподарських спеціальностей. Якщо середні професійні училища й технікуми подекуди все ж працювали та продовжували підготовку спеціалістів, то реорганізовані факультети й відновлені ВНЗ часто існували лише на папері, у звітах окупаційних органів та пропагандистських публікаціях преси. Тим навчальним закладам, які були збережені, бракувало кваліфікованих викладачів, матеріальної та навчальної бази, а головне – політичної волі окупантів, щоб реально розпочати підготовку спеціалістів. Зрештою, велике значення мав і чинник часу. Планам нацистів не судилося здійснитися, оскільки починаючи з літа 1943 р., перед наступом радянських військ їм годі було й думати про розширення мережі професійної освіти “тубільців”. Відтак, жоден технікум чи факультет вищого навчального закладу не встиг здійснити навіть першого випуску спеціалістів.

* * *

Протягом 1942-1944 рр. німецько-фашистські окупанти з метою поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів відкрили в Україні цілу мережу професійних навчальних закладів. Цими діями, на наш погляд, було започатковано утворення певної системи фахового навчання. Її склали навчальні заклади нижчого та середнього рівнів професійної підготовки. Утворилася двоступенева система професійного навчання, первинний щабель якої формували ремісничі та професійні курси, фахові дворічні підготовчі школи, ремісничі училища й навчальні майстерні. Навчаючись у них, учні здобували початкову загальну освіту та отримували професійну підготовку. Інший рівень професійної освіти, за задумом організаторів, мали скласти середні професійні школи, училища та технікуми, правом вступу до яких користувалися особи, що отримали фахову підготовку нижчого рівня. Така система навчання повинна

була забезпечити принцип наступності у професійній підготовці фахівця. Набуті учнями в подібних навчальних закладах знання, уміння й навички мали переважно вузькоспеціалізований прикладний характер, достатній для фахової підготовки, оскільки рівень загальної освіти учнів свідомо знижувався.

Одночасно з організацією мережі професійних шкіл, училищ, технікумів окупанти відкривали досить велику кількість різноманітних вузькофахових курсів для перепідготовки спеціалістів, які здобули освіту ще до війни. У царині підготовки спеціалістів вищої ланки справа не зрушила далі розмов і пропагандистської метушні, яку окупанти час від часу здійснювали навколо фактів часткового відновлення навчання й підготовки спеціалістів на окремих факультетах і ВНЗ.

У справі організації професійної освіти окупаційна влада спиралася на місцеві українські органи самоуправління, кадри фахівців середньої та вищої професійної освіти, що залишилися на окупованій території, частину національно свідомої інтелігенції, які, беручи участь у відродженні професійного навчання, намагалися хоч якось покращити жахливе становище у сфері освіти. Одночасно нацисти здійснювали повний контроль за змістом навчання, жорстку ідеологічну цензуру навчальних програм і відбір педагогічних кадрів за принципом лояльності до режиму.

Визначити рівень та якість отриманих учнями та студентами фахових знань і професійних навичок можливо лише опосередковано, оскільки основним критерієм цього мала б стати практична робота готового спеціаліста, однак у більшості випадків до цього не дійшло. Безсумнівно одне – якість підготовки фахівців залежала від конкретних умов організації навчального процесу, змісту навчальних планів і програм, кваліфікації викладачів. Здебільшого успіх у налагодженні якісної підготовки спеціалістів залежав від ставлення керівників окупаційної влади на місцях до самої ідеї відновлення професійного навчання місцевого українського населення, а як показала практика, це ставлення було неоднозначним.

Загалом, заходи німецької окупаційної влади, спрямовані на поповнення ринку кваліфікованої робочої сили та спеціалістів шляхом професійної підготовки української молоді, хоч і були проведені, однак не принесли бажаних для нацистів результатів. Вони були

вкрай непослідовними та мали обмежений характер. Відновлення професійної освіти суттєво не вплинуло на поповнення важливих галузей військової економіки кваліфікованими кадрами.

Примітки

¹ Чернега П.М., Балан Д.М. Економіка України в роки Великої Вітчизняної війни // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4-5 травня 1995 р. – Ч. 1. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1995. – С. 93.

² Бутівченко АРК.В. Середні спеціальні навчальні заклади в Україні в роки Другої світової війни // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4-5 травня 1995 р. – Ч. 1. – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1995. – С. 96.

³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 332. – Арк. 74.

⁴ Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81-86.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 204.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 89.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 333.

⁸ Там само. – Арк. 444-445.

⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 274. – Арк. 5.

¹⁰ Там само.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 38. – Арк. 39-42.

¹² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 112.

¹³ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 13.

¹⁴ Державний архів Житомирської області. – Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Од. зб. 153. – Арк. 11; Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф. Р-13. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 3.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 1, 72.

¹⁶ Там само. – Арк. 67.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 3. – Арк. 221-227.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 67.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 293.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Од. зб. 3. – Арк. 230.

²¹ Там само. – Арк. 229.

²² Там само. – Арк. 230.

²³ Там само.

²⁴ Золотоношські вісті. – 1943. – 25 липня; ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 239. – Арк. 133.

- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 294.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 1, 157.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 130.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 16-17.
- ²⁹ Там само. – Арк. 17.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 297. – Арк. 8.
- ³¹ Там само. – Арк. 59.
- ³² Там само. – Арк. 10.
- ³³ Там само. – Арк. 134.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 156. – Арк. 62-63.
- ³⁵ Нове Українське слово. – 1942. – 4 лютого.
- ³⁶ Нове Українське слово. – 1942. – 27 червня.
- ³⁷ ДАЖО. – Ф. Р-1151. – Оп. 1. – Од. зб. 153. – Арк. 11; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 121. – Арк. 23.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 68, 70.
- ³⁹ Там само. – Арк. 143.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 1, 63-64.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 1, 113-114.
- ⁴² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 64. – Арк. 4.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 121. – Арк. 23.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 157. – Арк. 1, 75.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 1, 76.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 1, 73.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 101. – Арк. 167.
- ⁴⁸ ЦДАГО Україна. – Ф. 57. – Оп. 4. – Од. зб. 118. – Арк. 2-3.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 19.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Од. зб. 285. – Арк. 24.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 12. – Арк. 20.
- ⁵² Там само. – Арк. 12.
- ⁵³ Там само. – Арк. 1-2.
- ⁵⁴ *Оврас А.А.* Підготовка кадрів технічної інтелігенції вузами України (1941-1945 рр.) // Матеріали міжнародної наукової конференції “50-ти річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4-5 травня 1995 р. – Ч.2. – К.: УДПУ ім. М.П.Драгоманова, 1995. – С. 89.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 531. – Арк. 35.
- ⁵⁶ *Цимбал Л.М.* Про підготовку кадрів у вузах України в завершальний період Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. – 1974. – № 11. – С. 51.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 274. – Арк. 6.
- ⁵⁸ ДАМК. – Ф. Р-1265. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 23а.

⁵⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1942-1944 гг.: в 2-х кн. – К.: Наук. думка, 1985. – Кн. 1. – С. 182.

⁶⁰ Косик В. Вказ. праця. – С. 549-550.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 180. – Арк. 173.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 23;
ЦДАВО України, м. Київ. – Ф. 4620 – Оп. 3. – Од. зб. 285. – Арк. 24.

⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Од. зб. 124. – Арк. 94-95.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4620 – Оп. 3. – Од. зб. 285. – Арк. 28-32.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 264. – Арк. 3-6.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 274. – Арк. 6.

⁶⁷ Там само. – Арк. 8-9.

⁶⁸ Там само. – Арк. 10.

Розділ 6

Невиправдані сподівання новітніх колонізаторів

6.1. Криза окупаційного режиму: наслідки варварського господарювання нацистів

Установлюючи окупаційний режим на захоплених східних землях, нацистське керівництво сподівалося на швидкий повний розгром Радянського Союзу. Його матеріальні, людські ресурси, особливо українські, мали стати одним із важливих джерел поповнення продовольства, мінеральної сировини для німецької промисловості. Водночас, німецькі спецслужби, пропагандисти, військові, політики, що відвідували окуповану територію, спостерігали за зміною настроїв українського населення. Переважна більшість українців почала розчаровуватися німецькою політикою. Гостро відчувалася нестача продовольства, особливо в містах. Збереження колгоспів, утиски в суспільно-політичному житті, заборона вищої освіти, обмеження в середній освіті, жорстокість, відверто проголошена грабіжницька політика, винищення мирного населення, військовополонених, терор, насилля повністю позбавляли можливості мирного розвитку подій. Це не могли не помітити представники німецьких військових, урядових, партійних сил. Начальник 2-го відділу армійської розвідки генерал Е. Лахузен на підставі достовірних розвідувальних даних зробив висновок, що лояльне ставлення населення зникає через негідне поводження з ним військових, цивільних чиновників, місцевих окупаційних адміністрацій. Перебуваючи в Україні влітку 1941 р., він неодноразово чув, як деякі німецькі керівники казали, що необхідно облишити сентиментальну легковажність і показати українцям, хто є господарем на їхній землі.

До місцевих жителів, зауважував Е. Лахузен, застосовується насильство лише через те, що вони захищали власне майно від пограбування німецькими солдатами¹.

Подібні явища на окупованій території спостерігали чимало німецьких службовців різних відомств. Офіцер зв'язку розвідки групи армій “Південь” лейтенант Т. Оберлендер у своєму донесенні до Берліна 28 жовтня 1941 р. писав, що ситуація в Україні погіршується на очах: ставлення населення до окупантів змінилося буквально за кілька тижнів після приходу німецьких військ. Хто ж у цьому винен? – запитував Т. Оберлендер. І відповідав – Самі німці. Стомлені за три роки війни німецькі солдати зганяють свій поганий настрій на місцевих жителях. Звичайно, зауважував він, населення повинно боятися порушувати закони, “новий порядок”, але ми самі часто караємо людей за найменші провини, як це було за більшовицької влади. Це негативно позначається на результатах роботи, населення почало нас ненавидіти².

Лейтенант Т. Оберлендер привертав увагу політичних керівників Третього рейху до численних помилок, зроблених німцями: прилюдні страти виснажених військовополонених, трупи яких лежали на узбіччі доріг, у населених пунктах; збереження колективних форм господарювання, розпуску яких бажало населення; масова реквізиція майна людей до останньої курки й шматка хліба; недостатнє постачання міст продовольством, що призвело до голоду. Офіцер писав, що жителі масово кидали міста і їхали в села, де вони ставали антинімецькими пропагандистами або приєднувалися до партизанів³.

Т. Оберлендер застерігав: якщо з українським населенням не будуть поводитися належно, воно перейде до активного опору, а партизанський рух стане на перешкоді постачання армії, бо створить загрозу німецьким комунікаціям. Це вже спостерігається в тилу німецьких військ.

Лейтенант Т. Оберлендер пропонував ужити заходів, які б, на його думку, покращили взаємини німців з населенням та допомогли зняти напруження на окупованій території: пропагувати життя в Німеччині, щоб місцеве населення мало про нього уявлення; викривати брехню радянської пропаганди про расові закони; доводити необхідність ведення війни, мовляв, її метою було звільнення українців від сталінського тоталітарного режиму; активізувати пропаганду земельного питання, бодай обіцяти її розподіл у приватну власність; приділяти увагу питанню “Україна в Європі”; сприяти розвитку шкільної освіти; створювати сільськогосподарські, ремісничі заклади

для того, щоб відволікати молодь з вулиці й охопити її вихованням; створювати різноманітні громадські товариства для населення.

Т. Оберлендер давав поради щодо розвитку економічної галузі. Він вважав, що для заохочення робітників необхідно ввести систему преміювання на виробництві, практикувати прилюдне вручення премій, впровадити кредитну систему. Він також рекомендував відправляти до Німеччини фахові делегації з робітників і селян, щоб підвищувати їхню кваліфікацію та знайомити з життям у рейху. Заготівлю сільськогосподарської продукції здійснювати не силами німців, а за допомоги місцевих помічників, яких необхідно добре забезпечити матеріально та преміювати⁴.

З метою забезпечення безпеки як країни загалом, так і окремих населених пунктів Т. Оберлендер пропонував німецькому керівництву сформувати з українців допоміжну поліцію на централізованій основі: особовий склад обмундирувати в уніформу, видати зброю, перевести на казармене становище. Доручити поліції охорону об'єктів і території, а також боротьбу з партизанами, саботажниками та іншими ворогами рейху. Важливо було б, на думку Т. Оберлендера, на всій окупованій території розгорнути службу сповіщення для вчасного виявлення партизанських банд і вжиття рішучих заходів щодо їх знищення.

Т. Оберлендер цілком обґрунтовано вважав, що охорона військових комунікацій, об'єктів, складів, а також заготівля сільськогосподарської продукції вимагають вжиття термінових заходів проти небезпеки, яка в майбутньому може призвести до катастрофічних наслідків. Він вважав, що німці не досягнуть своєї мети, якщо не змінять окупаційну політику в Україні. Від цього залежатимуть результати східної воєнної кампанії⁵.

Подібних документів, що надходили до Берліна з різних джерел на окупованих територіях, було чимало. Всі вони, або майже всі, акумулювалися в міністерстві східних окупованих областей. Ці документи свідчили про наростання кризи в окупаційній політиці нацистів та необхідність певних змін у ставленні окупантів до населення.

Заступник начальника департаменту цього міністерства О. Бройтігам, який опікувався ідеологічним забезпеченням своїх співробітників на окупованій території, здійснював аналіз цих матеріалів. У листопаді 1941 р. він надіслав доповідну до Штабу Верховного командування Збройних Сил, в якій наголошував на

необхідності певної трансформації східної окупаційної політики Німеччини. О. Бройтігам категорично не погоджувався з нацистськими політиками, урядовцями і військовими, які вважали, що з українцями необхідно поводитися як з людьми другого сорту, колоніальним народом і доводив, що вони європейський народ, який вдячний німцям за визволення від більшовизму. Свідченням цього, на його думку були події перших місяців війни, коли німецькі війська привітно зустрічало населення в багатьох селах і містах. “Однак нині, - писав О. Бройтігам, - симпатії українського народу поступаються місцем негативному ставленню до німецької армії та окупаційних адміністративних органів, а причиною такого явища є жорстоке поводження з населенням, пограбування продовольства, майна, заборона освіти, культури, зниження життєвого рівня⁶.”

О. Бройтігам був переконаний, що звільнення від сталінського тоталітарного режиму повинно призвести не до поневолення Німеччиною, а до культурного піднесення, яке відповідало б багатству країни та здібностям українського народу. Він не виступав рішуче проти експлуатації сировинних запасів України під час війни, але вважав, що найбільшу користь можна одержати тоді, коли населення буде підтримувати німецьку політику. Але цього не можна досягти драконівськими методами, які уярмлюють український народ⁷.

Загострення ситуації на окупованій території, активізація діяльності радянських партизанів, українських національно-визвольних сил змушувало німецьке командування вживати каральних заходів, застосовувати збройну силу спеціальних охоронних, а часом і регулярних військ, знімаючи їх з фронту. Це викликало невдоволення частини військових, які виступали за деяке пом'якшення окупаційного режиму. Особливо їх турбувало питання наростання партизанського руху, саботажу, диверсій на комунікаціях, втрати виробничих сил, скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби, оскільки це негативно впливало на забезпечення армії продуктами харчування та всім необхідним для успішного ведення війни на східному фронті. Безумовно, все це врешті-решт спричиняло до поглиблення політичної кризи окупаційного режиму.

Деякі німецькі генерали стверджували, що Вермахт не брав участі у вирішенні економічних проблем і встановленні окупаційного режиму, проте архівні документи свідчать про інше. Ще 13 березня 1941 р.

начальником Штабу Верховного командування Збройних Сил була видана директива “Про встановлення окупаційного режиму на захопленій території Радянського Союзу”. У ній йшлося про те, що головнокомандувач сухопутних військ має право здійснювати свою владу на окупованій території і уповноважувати на це командувачів армій або груп армій. На них покладалися такі обов’язки: а) забезпечувати тісну співпрацю з рейхскомісаром, надавати йому підтримку у вирішенні політичних завдань; б) сприяти максимальному використанню й забезпеченню охороною господарських ресурсів окупованих областей для потреб Німеччини; в) забезпечувати на вимогу головного командування сухопутних військ використання ресурсів окупованих територій для постачання німецьких військ; г) охороняти всю територію, передусім, аеродроми, комунікації і склади на випадок повстань, саботажу або дій парашутних десантів ворога; д) регулювати рух на шляхах; е) узгоджувати питання розквартирування військ, поліції, розташування господарських організацій і військовополонених, які знаходяться на цій території⁸.

Як бачимо, верховне командування Вермахту ніби-то схилилося до думки про створення на окупованій території окремих національних держав з власними урядами, залежними від Німеччини. Зокрема в директиві наголошувалося, що “на окупованій території, що знаходилася за районами бойових дій, буде організоване окреме політичне управління. Ця територія з урахуванням національності її населення і відповідно до приблизних кордонів груп армій буде поділена спочатку на області: Північну (Прибалтика), Центральну (Білорусія) і Південну (Україна). У цих областях політичне управління буде передано рейхскомісарам, які отримають відповідні інструкції від фюрера”⁹.

Однак, подальший розвиток подій засвідчив, що А. Гітлер не поділяв думки військових про утворення окремих, навіть напівдержавних, сателітних національних структур. Питання про статус радянських республік, регіонів, що потрапили під німецьку окупацію, фюрер обіцяв вирішити після війни.

У відповідь на виконання наказів вищого командування Вермахту командири різних рангів часто виявляли власну ініціативу у встановленні окупаційного режиму в Україні. Про це свідчать численні документальні підтвердження, зокрема накази, розпорядження,

директиви, змістом яких передбачалося якнайшвидше „замиріння” окупованої території і нещадної експлуатації людських і природних ресурсів. Таким прикладом є наказ командувача 6-ї армії, що діяла на території України, генерал-фельдмаршала В. Рейхенау “Про поведінку військ на Сході” від 10 жовтня 1941 р. “Основною метою походу проти єврейсько-більшовицької системи є повний розгром державної могутності й викорінення азійського впливу на європейську культуру, – наголошувалося в наказі. – З огляду на це перед військами виникають завдання, що виходять за рамки звичних зобов’язань воїна”¹⁰.

Далі в наказі зазначалося, що нацистське керівництво дало спеціальні вказівки командуванню збройними силами, спрямовані на збереження сировини, промислових об’єктів, важливих у воєнно-господарському значенні. Однак цьому заважає рух Опору в тилу німецьких армій на східному фронті. Спостерігається також гуманне ставлення німецьких солдатів до місцевих жителів, що суперечило загальним настановам нацистської верхівки про жорстоке поводження з окупованим населенням. У наказі йшлося про те, що є багато випадків, коли жителів і військовополонених харчують з польових кухонь, роздають продовольство тощо. “Подібна поведінка військ, – зазначалось у наказі, – пояснюється тільки повною легковажністю. Пора командному складу зрозуміти, яка боротьба нині ведеться”¹¹.

Наказ вимагав повного роззброєння населення в тилу німецьких військ, беручи до уваги протяжність і уразливість шляхів постачання фронту. У випадку застосування зброї в тилу армії з боку окремих партизанів, застосовувати проти них рішучі і жорстокі методи боротьби. Перед німецькими солдатами висувались завдання: повне знищення більшовицької ересі, радянської держави і її збройних сил, нещадна боротьба з ворожою пропагандою, збройним опором і тим самим забезпечення безпеки німецьким збройним силам на східному фронті¹².

На відміну від частини генералів, що застосовували репресії проти населення, були військові, які пропонували дещо пом’якшити окупаційний режим, щоб завоювати довіру українців. У середовищі військових побутувала думка про необхідність здійснення аграрної реформи як однієї з умов переходу на приватновласницьке землеволодіння на окупованих територіях. Вони вважали, що це певною мірою задовольнило б українських селян, які мріяли про власну

землю, створило б умови для прийнятних економічних і політичних умов для населення, сприяло б зменшенню руху Опору проти німецьких окупантів. Цієї думки дотримувалися такі відомі німецькі генерали, як К. Тіппельскірх, Г. Гудеріан, Л. Рендулич та ін. У своїх спогадах Г. Гудеріан, перераховуючи причини поразок німецьких військ на східному фронті, писав, що не можна замовчувати того, що призначені керівництвом націонал-соціалістичної партії і міністерством у східних справах імперські комісари вживали іноді жорстоких і несправедливих заходів щодо населення. Це ще більше посилювало партизанський рух і примушувало партизанів вдаватися до відплатних жорстоких методів боротьби¹³.

Німецький генерал Л. Рендулич у своїй праці, присвяченій партизанській боротьбі, описував ту безглузду, жорстоку політику, яку проводив гауляйтер Е. Кох в Україні. Офіційна пропаганда ідеї, що радянська людина – істота „нижчої раси”, невиконання обіцянок про самоуправління, про проведення земельної реформи і надання українському народу певних прав, все це привело до того, що Німеччина втратила на Сході неоцінні можливості на успіх. Населення окупованих районів спочатку вбачало в німецькому солдатіві визволителя. Абсолютно неправильна політика гноблення остаточно підірвала довіру народу до німецької армії і до німців. В умовах гірко розчарування німецькою політикою місцеве населення створювало партизанам всі передумови для розширення масштабів своєї боротьби¹⁴.

Наведені нами визнання німецьких генералів було зроблено вже по війні. Не варто забувати, що всі вони були досить відомими представникам гітлерівського Вермахту, й брали активну участь у бойових діях, а отже, вчинили злочини проти людства. Тому їхні заяви певною мірою можна вважати нещирими, адже відомо, що німецьким збройним силам відводилася важлива роль у встановленні нового порядку на окупованій українській землі. Армія брала активну участь у знищенні мільйонів людей, щоб вивільнити території для переселення німців, допомагала німецькій цивільній адміністрації налагоджувати економічну експлуатацію, охороняти тиллові райони, вести боротьбу з “ворогами Рейху” тощо. Однак, як ми вже зазначали, у військовому середовищі були незадоволені тією окупаційною політикою, яку здійснювали Е. Кох, А. Розенберг та інші.

Варто нагадати, що не тільки серед військових, але й у німецькому суспільстві існувала думка про необхідність зміни окупаційної політики. Відомо, що в Німеччині діяла політична і військова опозиція А. Гітлеру, яка не підтримувала нацистського режиму. Американський журналіст В. Ширер, що в той час працював у Німеччині, у своїх спогадах пізніше писав: “Дехто в Берліні вважав, що якби А. Гітлер вів свою гру хитріше, виявляючи увагу до нужд населення і обіцяючи допомогу у визволенні від більшовицького правління (надаючи релігійні і економічні свободи та створюючи кооперативи замість колгоспів, а в майбутньому самоврядування), то росіян можна було б залучити на свій бік. І вони не тільки стали б співпрацювати з німцями в окупованих районах, але й могли б піднятися на боротьбу проти сталінського жорстокого правління на неокупованих територіях. При цьому стверджувалося, що якби все це сталося, більшовицький режим рухнув би сам собою і Червона армія розпалася б, подібно до царських армій у 1917 р. Але жорстокість нацистської окупації і відверто оголошена мета німецьких завойовників – пограбування російських земель, поневолення населення і колонізація Сходу німцями – швидко виключили можливість такого розвитку подій”¹⁵.

Серед військових були командири і начальники, які вважали за необхідне шукати компромісів у питанні “замирення” й експлуатації окупованих територій. Командувач військ охорони тилу в Україні генерал Е. Фрідерічі направив 14 грудня 1941 р. у штаби армій і з’єднань розпорядження Головного командування Вермахту стосовно поводження з українським населенням.

У цьому документі стверджувалося, що армійські служби неоднаково ставляться до українців. “Одні діють за принципом, що Україна одного дня стане рівним партнером Німеччини, інші – відповідно до ідеї, що Україна – це всього-на-всього тільки колонія і український народ потрібно розглядати як колоніальний народ”. Головне командування вермахту наголошувало, що армійським службам необхідно знайти “таку позицію, що є посередині між двома крайнощами”¹⁶.

У розпорядженні йшло роз’яснення, що тільки фюрер зберігає за собою право приймати рішення про політичне майбутнє окупованої території, населеної українцями. Армійські служби не повинні давати жодних пояснень з цього питання. Потрібно, щоб населення знало лише

те, що майбутнє України залежить передусім від їхнього поведження і співпраці з німцями. Українці мають дякувати за визволення від більшовизму і в подальшому сприяти тому, щоб його закріпити. У розпорядженні наголошувалося, що визволення від нестерпного більшовицького поневолення не повинно призвести до страху перед новим поневоленням¹⁷.

Така позиція, вважало німецьке командування, може до певної міри задовольнити українців, сприятиме налагодженню тісної співпраці між ними й окупантами. Це у свою чергу дасть їм можливість спокійно продовжувати експлуатацію матеріальних і людських ресурсів України.

Як відомо, діяльність економічних структур Вермахту поширювалася переважно на зони бойових дій, тобто фронтових районів. Компетенція міністерства окупованих областей, очолюваного А. Розенбергом, розповсюджувалася на всю захоплену українську територію, тому на нього лягала вся відповідальність за ефективну й результативну експлуатацію природних і людських ресурсів, заготівлю хліба та іншої сільськогосподарської продукції, якої не вистачало в Рейху. Усі зусилля окупаційного апарату було спрямовано на виконання цих завдань.

У “Загальних основах економічної політики в окупованих східних областях”, виданих нацистським керівництвом 8 листопада 1941 р., наголошувалося, що найвищим законом в усій економічній діяльності на окупованих східних територіях є потреби воєнної економіки. Тому головним завданням, що висувалося перед окупаційними органами влади, було виробництво продовольства і видобуток мінеральної та сільськогосподарської сировини. У документі також вказувалося, що перед окупаційними органами ставиться мета – досягти найвищого рівня випуску продукції для забезпечення Німеччини і європейських країн за допомоги дешевої собівартості продукції та збереження низького життєвого рівня місцевого населення. Так будуть відкриті джерела прибутку для рейху, які дадуть змогу покрити суттєву частину витрат, захистивши в такий спосіб німецьких платників податків¹⁸.

Плануючи досягти максимальних прибутків за рахунок рабської праці українського населення, нацисти були переконані, що про забезпечення його продуктами споживання не могло бути й мови. Навпаки, всі тенденції підвищення загального життєвого рівня повинні придушуватися найжорстокішими засобами. Рівень заробітної плати на

окупованих територіях необхідно утримувати на найнижчому рівні. Будь-яким зловживанням у галузі політики заробітної плати необхідно покласти край¹⁹.

Один із керівників імперського міністерства продовольства і сільського господарства, державний секретар Г. Бакке закликав до тотального вилучення продуктів харчування в українських селян, колгоспних коморах і вивезення його до Німеччини. Він вважав, що політичні міркування не повинні переважати над економічними. Г. Бакке послідовно впроваджував у життя складені ним 12 заповідей для німецьких керівників на східних окупованих територіях. “Для всіх вас, посланих працювати на Схід, основним правилом є таке: тільки справа вирішує все. Тому я повинен вимагати від вас якнайенергійніших і якнайнещадніших дій”²⁰, – наголошував він. У заповідях йшлося про те, що німецькі керівники є чільними представниками Великої Німеччини і прапорonoсцями націонал-соціалістичної революції та нової Європи. Тому вони повинні вживати всіх заходів, що вимагають інтереси держави у справі нещадної експлуатації східних окупованих областей. “Ніколи не питайте, чи корисно це селянству, а питайте лише, чи корисно це Німеччині. Тільки те, що корисно Німеччині, мусить бути корисно селянству”²¹, – повчав своїх підлеглих Г. Бакке.

Відомо, що до війни А. Розенберг мав дещо ліберальні погляди на майбутню окупаційну політику в Україні. Зокрема, він вважав, що Україні варто надати права обмеженої автономії. Однак під впливом А. Гітлера, який не схвалював цих поглядів, особливо після того, як війна набрала затяжного характеру, він відмовився від них, ставши на шлях жорстокого прагматизму. Видані ним 18 листопада 1941 р. директиви рейхскомісару “Україна” Е. Коху викривали його справжню сутність. “Ця боротьба, – наголошував А. Розенберг, – має на меті забезпечити життя як німецького народу, так і всієї нової Європи. Боротьба ідеологічного характеру, державно-політична війна, містить у собі нову концепцію нашого континенту, яка рішуче просуне справжню Європу на Схід”²².

А. Розенберг писав, що жертви німецького народу, яких він зазнав у цій війні, необхідність розширити межі Європи спонукали до опрацювання широких планів освоєння східного простору. “Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку

було обмірковано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У теперішній ситуації німецький рейх не може більше брати на себе духовну допомогу чужому народові, який потрапив у нинішню важку ситуацію не з вини німців”²³.

У своїх директивах німецьким органам влади, особливо адміністрації Рейхскомісаріату “Україна”, А. Розенберг писав: “Вони повинні утримуватися від висловлювань щодо остаточного облаштування України. На запитання українців стосовно майбутнього України слід відповідати: після жорстоких битв потрібно спочатку оцінити шкоду, що завдав більшовизм Україні; на сьогодні зрозуміло, щоб цю шкоду усунути, потрібне багаторічне німецьке управління; тільки фюрер буде приймати рішення щодо остаточного упорядкування України після ретельного вивчення ситуації, особливо з огляду на поведінку самих українців”²⁴.

А. Розенберг повчав своїх підлеглих, що на заяви, виступи щодо вчиненого чи можливого поділу української території потрібно відповідати так: війна на Сході вимагає величезної жертви від німецького народу; німецький народ пішов на те, щоб довгі роки терпіти нестатки; він повинен мати гарантії того, що не опиниться у такій небезпечній ситуації, як це трапилося у 1918 р.; німецький народ живе на обмеженому просторі; цією війною він рятує всю Європу, тому завоював право розширити свою територію; народи Сходу мають у своєму розпорядженні набагато більшу територію, ніж народи Центральної Європи, але не мають можливостей використовувати багатства цих територій”²⁵.

З огляду на те, що рейхскомісаріат “Україна” мав для Німеччини надзвичайно важливе економічне значення, А. Розенберг закликав місцеве населення погодитися із усіма заходами, що їх здійснюватиме окупаційна влада. Українці повинні змиритися з можливими великими переселеннями окремих категорій людей в інші регіони. Зокрема переселення західних українців, що проживали в польському генерал-губернаторстві не повинно сприйматися, як щось нечуване, адже керівництво рейху планує повернення на ці землі сотень тисяч німецьких колоністів. Українці, на думку А. Розенберга, повинні бути готовими до жертв, оскільки за більшовизму вони вже все втратили і були б повністю знищені. Щоб раз і назавжди перешкодити нападам

Москви на Україну, німецький рейх взяв на себе її захист, як і всієї Східної Європи, бо лише він один на це здатний²⁶.

А. Розенберг наголосив, що виконання завдань, які стоять перед рейхскомісаром Е. Кохом на Україні, можуть мати всесвітньо-історичне значення: вперше український народ межує з територією німецького рейху; вперше реально відкриваються технічні можливості для будівництва шляхів по території України від Балтики до Чорного моря; вперше з'являється перспектива в найближчі десятиліття завдяки цій житниці Сходу зробити Європу незалежною від будь-якої блокади. Якщо, вживаючи необхідних заходів, цієї мети буде досягнута, то тиск Російської імперії, що його німецький народ відчував століттями, буде зупинено саме на Україні. Крім того, виникнуть передумови широкомасштабної німецької політики на європейському просторі під керівництвом Німеччини²⁷.

На наш погляд, у своїх директивах А. Розенберг намагався виправдати жорстоку, антигуманну політику, яку здійснювали новітні колонізатори на українській землі. Особливо цинічними виглядають демагогічні заяви щодо майбутньої долі українського народу. Нацистські керівники переслідували свою далекоглядну мету, спрямовану на використання сировинних, земельних, людських ресурсів з метою зміцнення німецької військової могутності та подальших завоювань життєвого простору.

А тим часом обстановка на окупованій території України загострювалася. Незадоволене окупаційним режимом населення все рішучіше переходило до опору, активізувалася діяльність підпільних осередків, партизанських підрозділів, що вціліли під час каральних акцій нацистів. Про це доповідали в Берлін спецслужби, охоронні структури, військові. У міністерство А. Розенберга надходили пропозиції про пом'якшення окупаційної політики, що дало б можливість успішно виконувати завдання з експлуатації східного простору.

Узагальнивши всі пропозиції, проаналізувавши ситуацію в тилу німецьких армій, міністерські чиновники за завданням А. Розенберга підготували доповідну, яку 16 березня 1942 р. він надіслав А. Гітлеру. А. Розенберг переконував останнього, що німецька політика на окупованій території здійснюється за принципами, сформульованими фюрером, проте представниками німецької влади на місцях

впроваджують цю політику брутальними, репресивними методами і засобами. Українців порівнюють з неграми, мовляв це колоніальний народ, яким потрібно управляти за допомоги батога, він лінивий, безграмотний, дурний тощо. Ці висловлювання, незважаючи на схвалену фюрером інструкцію для рейхскомісара Е. Коха, поширюються по всій території²⁸.

Усі, хто відвідує Україну з Німеччини, зазначав А. Розенберг, повідомляють, що виставлене напоказ зневажливе ставлення до місцевого населення призводить до негативних наслідків, впливає на результати трудової діяльності. Дійшло до того, що представники Вермахту звернулися до міністерства з нагальною вимогою виявити занепокоєння для “умиротворення українського населення з метою запобігання саботажу, формування банд тощо”.

А. Розенберг зауважував, що краще було б мовчати про своє негативне ставлення до місцевого населення. А “розумна німецька політика може, за певних умов і з допомоги незначних полегшень і простим людським співчуттям, досягти більшого для німецьких інтересів, ніж відкритою необдуманною брутальністю”²⁹.

У своїй доповідній А. Розенберг писав, що часте порівняння України з Індією, яку нещадно експлуатувала Англія, є цілком помилковим. Англія використовувала принцип “поділяй і владарюй”, причому ніколи про це не заявляла вголос. Навпаки, у своїй пропаганді англійські колонізатори десятиліттями наголошували, яких благ Англія надала цій країні. За допомоги деяких поступок для місцевого населення вона мала для себе великі користі з експлуатації Індії. Цей досвід, на думку А. Розенберга, необхідно використати в Україні³⁰.

Службовці Міністерства східних окупованих областей розробили та надіслали в окупаційні адміністративні органи довідник з термінології, яку потрібно було вживати у пресі, пропаганді, у розмовах з місцевим населенням. Зокрема рекомендувалося термін “Україна” вживати не в державному, а територіальному значенні. Генеральне губернаторство не було окупованою територією, а “районом, підпорядкованим рейху”, Німеччина була не “союзником”, а “захисником” України, “німецькі збройні сили” були не “окупантом”, а “рятівником” українців. Гітлера необхідно було називати “фюрер-визволитель” тощо³¹.

Однак ці термінологічні “поправки”, деякі формальні поступки аж ніяк не впливали на зміну жорстокої окупаційної політики, з її

розстрілами, повішанням, паленням селянських обійсть, нещадною експлуатацією. Місцеве населення, розуміючи всю облудність німецької фразеології, вже не вірило жодним обіцянкам окупаційної влади, саботувало виконання постачання сільськогосподарської продукції, військових повинностей, переходило до активної боротьби з ворогом.

Водночас, нацистське керівництво намагалося будь-якими методами й засобами змусити завойовані народи працювати на рейх без надання їм будь-яких соціальних, національних, політичних прав і свобод. Про це, зокрема, йшлося в розмові між А. Гітлером, М. Борманом, Г. Ламмерсом, А. Розенбергом, що відбулася 11 квітня 1942 р. Фюрер наголошував, що основна місія підкорених народів полягає в економічному обслуговуванні німецької імперії, яка потребує все більше продовольства, сировини, людських ресурсів. Тому потрібно будь-якими засобами викачати із східних територій все, що необхідне для економічного розвитку Німеччини. Гітлер пропонував створити для місцевого населення стимули для постачання сільськогосподарської продукції та вивезення до Німеччини робочої сили для промисловості й військового виробництва. Цього можна досягти завезенням на окуповану територію промислових товарів, речей повсякденного вжитку для продажу місцевому населенню³².

Заразом фюрер рішуче виступав проти утворення будь-якої державної інституції, бо це, на його думку, згуртовувало б населення, та поставило під загрозу існування окупаційної влади. Найвищим ступенем адміністративного самоврядування, який можна дозволити населенню, було обшинне управління, – казав фюрер. Насправді ж єдиним ефективним стимулом, який щедро застосовували нацисти з метою отримання бажаних їм результатів, залишалось жорстоке і нелюдське поводження з українським населенням.

У відповідь жителі міст і сіл все активніше піднімалися на боротьбу проти окупаційного режиму. Про це свідчать численні заяви, доповідні, надіслані німецькими чиновниками до Берліна. Генеральний комісар Волині-Поділля Г. Шене в доповідній на ім'я керівника політичного департаменту східного міністерства Г. Ляйббрандта звертав увагу на неспокійну, загрозливу обстановку в Україні. Він пропонував з метою заспокоєння і заохочення населення до праці на користь Рейху провести аграрну реформу й наділити селян землею, передавши її у приватну

власність. Це варто зробити для того, – писав він, – щоб вони відчули, що життя справді змінилося на краще, ніж за радянської влади. Рішення Гітлера про збереження колгоспів він вважав не зовсім вірним, бо це, на його думку, завдавало чимало клопотів окупаційній владі³³.

Великою помилкою Г. Шене вважав закриття шкіл. Навіть дозвіл на відкриття чотирикласних шкіл не зміг нормалізувати ситуацію. Не зайняті у школі діти навчилися красти, ледарювати, молодь стала об'єктом антинімецької пропаганди. На його думку, було б краще дати їй можливість навчатися в Німеччині, щоб українська молодь проймалася німецьким духом³⁴.

Генерал-комісар Г. Шене зауважував у своєму листі, що в Рейхскомісаріаті “Україна” значно нижчий життєвий рівень населення “порівняно з Рейхскомісаріатом “Остланд”, до складу якого входили колишні Прибалтійські республіки СРСР³⁵.

Проблеми з продовольством у Німеччині, незадовільне харчування армій на східному фронті змушували А. Розенберга, за вимогами Берліна, прискорити постачання сільськогосподарської продукції, застосовуючи репресивні заходи. 4 травня 1942 р. він видав розпорядження “Східному економічному штабу”, в якому писав: “Я прошу потурбуватися про те, щоб влада вжила всіх заходів, які б гарантували постачання для армії і Рейху необхідної кількості збіжжя. Для великонімецького харчового балансу Україна є суттєвим жорновим резервом – близько 1,3 млн. тонн; цей фактор має як ніколи величезне значення [...]. Завдання полягає в тому, щоб продуктову і сільськогосподарську сировину скоріше пустити в хід: всю південну армію утримувати за рахунок села, а також відправити до рейху необхідну кількість продовольства”³⁶.

Однак сподівання окупаційної влади на безперешкодне постачання населенням сільськогосподарської продукції, мінеральної сировини не справджувалося. Своєю безглуздою окупаційною політикою, застосуванням репресій, терору вона сприяла зростанню саботажу, руху опору як радянських партизанів, так і українських національно-визвольних сил. На думку деяких німецьких політиків, здебільшого з середовища окупаційної адміністрації, яка безпосередньо займалася питаннями організації управління й експлуатації природних і людських ресурсів, необхідно було дещо трансформувати окупаційну політику з метою її пом'якшення. Та до цих пропозицій нацистське керівництво не

дослухалося. Гітлер та його найближче оточення вважали, що лише з застосуванням сили, жорстоких методів і засобів можливо досягти максимальної експлуатації окупованих областей, забезпечити рейх і армію продовольством, німецьку промисловість сировиною та робочою силою.

6.2. Спроби реформування окупаційної політики: ілюзії та реалії

Загроза зриву забезпечення продовольством німецької армії, що воювала на східному фронті, вивезення продуктів сільськогосподарського виробництва і мінеральної сировини та оstarбайтерів до Німеччини змушували відповідні структури окупаційної влади й командування Вермахту вдаватися до аналізу становища на окупованих територіях. Німецькі аналітики, теоретики, ідеологи, не змінюючи сутності жорстокого нового порядку, також шукали виходу із кризового становища. На наш погляд, більш-менш об'єктивну оцінку ситуації на окупованій території України дає оперативне зведення від 31 травня 1942 р. Штабу командування німецькими окупаційними військами, очолюваного генералом Кітцінгером. У розпорядженні останнього були тиллові військові установи, охоронні дивізії, польові комендатури, які забезпечували тил і комунікації німецьких військ. Генерал активно співпрацював з адміністрацією рейхскомісаріату “Україна” у справі підтримання окупаційного режиму, боротьби з “ворогами рейху”. Отже, генерал Кітцінгер та його служби володіли ситуацією. Особливо їх турбувала поведінка українського населення, яке все активніше саботувало розпорядження окупаційної влади. “Настрій населення, – говорилося у згаданому зведенні, – є проблемою, яка має велике значення не тільки для самої України, але також для ведення війни загалом. Чим довше триває війна, тим важливіше повністю використати Україну для забезпечення продовольством військ на фронті і населення на батьківщині. Однак використання ресурсів країни тісно взаємопов'язане з настроями її населення. Правильне розв'язання цієї проблеми є не тільки надважливе питання з воєнної точки зору, але є завданням, що потребує негайного виконання”³⁷.

У зверненні аналізувалися причини, що спонукали до погіршення настрою населення. Однією з них була напружена ситуація, особливо в містах, пов'язана з забезпеченням продуктами харчування та всім необхідним для нормального життя; зростання цін на продовольство й товари першої необхідності; постійні арешти, репресії проти цивільного населення. Згубно впливали на ситуацію невиконання політичних обіцянок, зокрема розпуску колгоспів. Особливо негативно відбивалося на настроях населення, природне покарання робітників і селян, облави на людей кінотеатрах, на базарах, під час богослужінь у церквах, інших людних місцях. У відповідь все частіше було чути вислови “прокляті німці”, “загарбники” тощо³⁸.

Автори цього зведення наголошували, що звідусіль надходять повідомлення про те, що настрої населення падає, доброзичливість зменшується, український народ, який з початком війни сподівався на справжнє визволення з більшовицької неволі, втратив довіру до німців.

У цьому документі спростовувалася думка, нав'язана німецькому суспільству окремими політиками та урядовцями, про дикість, нікчемність, тупість, лінощі українців. Наголошувалося, що вони зазнали страждань від більшовицької влади, зовсім не такі, як їх зображують, а працьовиті, дбайливі, добрі господарі, охайні тощо. Свідченням цього є, наприклад, те, що українські селяни влітку-восени 1941 р. майже вручну зібрали урожай, виконували постачання продуктів сільськогосподарського виробництва. На весняно-польових роботах 1942 р. майже без техніки, вивезеної і знищеної більшовиками, обробили 80 відсотків земельних угідь, засіяли їх, виконали всі сільськогосподарські роботи.

У зведенні зазначалося, що існують передумови до покращення відносин між німецькою владою на окупованих територіях і українським населенням, однак варто врахувати деякі обставини. Передусім необхідно вирішити продовольче питання. Німецька влада обклала селян податками, тому вони змушені віддавати майже все продовольство. З огляду на це важливо передбачити заходи щодо їх матеріального забезпечення³⁹.

На думку авторів зведення, неабияку проблему складає культурний, духовний розвиток українського населення. Українці негативно відносяться до заборони середньої і вищої освіти, початкова чотирирічна школа їх не задовольняє. Українська інтелігенція зробила

висновок, що німецька окупаційна влада поставила за мету зробити з українців неуків. А без середньої та вищої освіти їх не будуть призначати на вищі адміністративні посади, де важливий необхідний рівень освіти, знань⁴⁰.

Німецькі армійські аналітики цілком обґрунтовано дійшли висновку про необхідність розгортання серед населення широкої пропагандистської роботи. З цього приводу вони писали: “Слід зазначити, що наша пропагандистська діяльність на відміну від ворожої пропаганди ведеться не по суті питання”⁴¹. Основну увагу зацентровано на перспективах розвитку України в далекому майбутньому, а злободенні питання повсякденного життя залишено поза увагою. Абсолютно відсутня контрпропаганда у відповідь на більшовицьку пропаганду, яка викриває німецькі злочини на окупованій території. Усе це дуже впливає на “настрій населення і радість праці”⁴².

У зведенні відзначалося, що пропаганда шляхом розповсюдження листівок літаками не дуже ефективна, через недостатню їх кількість та через те, що вона не охоплює тих районів, на територіях яких діють радянські й українські національні партизани.

З метою контролю за встановленням нового порядку, вивченням питання про загострення політичного становища на окупованій території у червні 1942 р. Україну відвідав міністр окупованих східних областей А. Розенберг. Його супроводжував чималий штат економічних, політичних, військових радників. Цій події була присвячена спеціальна брошура під назвою “Поїздка Альфреда Розенберга по Україні. Ілюстроване повідомлення про першу офіційну поїздку рейхсміністра визволених східних областей на Україну”. Видана російською мовою, вона масово розповсюджувалася на окупованій території. На сторінках видання вміщено чимало фотографій, на яких зображено А. Розенберга зі своїм оточенням під час зустрічей з населенням у багатьох регіонах, на виробництвах, заводах, фабриках, у колгоспах тощо.

Як засвідчують автори брошури, ще навчаючись у Москві понад чверть століття тому, А. Розенберг здійснив навчальну екскурсію Україною, що дало йому можливість ґрунтовно з нею ознайомитися. Але він був вражений тим, як змінився з тих пір цей багатий, чудовий край, нині довірений фюрером його управлінню⁴³.

Автори брошури зазначали, що А. Розенбергу краще ніж будь-кому, відомі страждання, яких зазнали селяни цього краю в “радянському раю”. Проте він знає, що, незважаючи на всі випробування, в українського населення ще достатньо сил, щоб під його керівництвом залікувати завдані більшовиками рани й сприяти зародженню нового, кращого життя на українській території.

Для того, щоб мати вичерпну уяву про наслідки роботи щодо відновлення краю і про необхідні подальші заходи, А. Розенберг об’їхав майже всю Україну залізницею, літаком і автомашиною.

Україна, – зауважують автори брошури, – країна переважно землеробська. Цим і пояснюється та увага, яку приділяє рейхсміністр питанню сільськогосподарського відродження країни⁴⁴. На думку авторів брошури, важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні відіграв “Земельний закон” А. Розенберга, виданий 15 лютого 1942 р., яким ліквідувався колгоспний лад і вводилася приватна власність на землю. “Колгоспна система вмерла!” Цей неспростовний факт, – наголошують автори брошури, – вдихнув нову бадьорість духу, нову трудову енергію в душі безправних, пригноблених селян. Куди не поглянеш, повсюди йде будівництво нового життя.

Особливо А. Розенберга втішали успіхи в розвитку сільського господарства. Це було, на його думку, наслідком його нового земельного закону, що успішно втілювався в життя зусиллями Міністерства східних окупованих областей.

Спостерігаючи з літака за українськими нивами, А. Розенберг та його супутники “мали можливість ознайомитися із загальним станом посівів, здійснених повсюди майже в повному обсязі. Незважаючи на всі труднощі воєнного часу, на всі руйнації, завдані більшовиками під час відступу, те, що тут здійснено, заслуговує щонайбільше похвал. Повсюди виявляється дія нового земельного порядку, метою якого є наділення кожного працелюбного селянина землею для самостійного господарства і користування”⁴⁵, – писали автори брошури.

Під час подорожі Україною А. Розенберг відвідав багато населених пунктів, установ, закладів, господарств. У Києві він побував в оперному театрі, Києво-Печерській Лаврі, був вражений зруйнуванням більшовиками Успенського собору. Під час перебування в Запоріжжі, міністр ознайомився з відбудовою Дніпрогесу. Автори брошури

пишуть, що де б не з'явився рейхсміністр А. Розенберг зі своїми співробітниками, населення із захопленням вітало його. Чудово володіючи російською мовою, він міг вільно спілкуватися з місцевим населенням. “Можливість такого тісного особистого контакту дозволило йому ознайомитися з бажаннями й сподіваннями населення та вислухати вдячність звільнених від більшовизму людей, які стояли на порозі нового життя”⁴⁶.

Безумовно брошура мала відверто пропагандистський характер. Автори не могли писати в ній про те, що крім радісних зустрічей населенням А. Розенберга, на окупованій території, як свідчать документальні підтвердження, вже наростав рух опору, поширювався саботаж населенням всіх економічних, політичних, військових заходів окупаційної влади. Причиною такого неприємного явища для німців була їх грабіжницька, варварська, репресивна політика.

Варто зауважити, що це був час, коли ще не було відомо, куди схиляться шальки терезів боротьби між німецькими й радянськими військами. Переваги німців на східному фронті влітку 1942 р. були очевидними, тому не можна заперечувати того факту, що якась частина українського населення, всупереч радянській пропаганді, яка твердила про абсолютну відданість його радянській владі, пов'язувала свої надії і сподівання в майбутньому з Німеччиною.

Окремі пропозиції окупаційних чиновників, політиків, військових пом'якшити жорстоку окупаційну політику в рейхскомісаріаті “Україна” не мали позитивних наслідків. Користуючись повною підтримкою й довірою Гітлера, маючи від нього необмежені повноваження, Е. Кох послідовно виконував волю фюрера, не бажав йти на будь-які поступки. Він вперто не визнавав українців окремою нацією, вважаючи їх росіянами. Свої погляди і дії він намагався прищепити всім працівникам рейхскомсаріату. На нараді в м. Рівне, столиці рейхскомісаріату, що відбулася 26-28 серпня 1942 р., Е. Кох висунув перед присутніми нові завдання в галузі експлуатації окупованої території. Він повідомив, що прибув прямо із ставки Гітлера, який дуже задоволений результатами діяльності його підлеглих. Від імені фюрера подякував працівникам рейхскомісаріату за сумлінну службу й досягнення в господарській діяльності⁴⁷.

У своєму виступі Е. Кох виклав політичну і господарську програму, яку будь-що необхідно було реалізувати в майбутньому. Він наголосив:

вони одно згідні з Гітлером в тому, що ніякої вільної України не існує і не буде існувати, як цього домагаються деякі групи української спільноти. Мета нашої діяльності – змусити українців працювати на Німеччину, а не ошчаслилювати цей народ. Україна має постачати все, чого бракує в Рейху. І це завдання повинне бути виконане, незважаючи на жертви, – наголосив Е. Кох.

Рейхскомісар, звертаючись до присутніх, з турботою змалював становище в Німеччині. “Серйозною проблемою, – наголосив він, – залишається забезпечення населення харчуванням. Це суттєво впливає на скорочення виробництва для фронту. Збільшення пайки хліба є політичною необхідністю, щоб можна було успішно продовжувати війну. Нестачу збіжжя необхідно за будь-яку ціну компенсувати постачанням з України. Всю відповідальність фюрер німецького народу поклав на нього та працівників рейхскомісаріату. З огляду на це проблема харчування українського населення нікого не повинна хвилювати. Фюрер вимагає вивезти з України в Німеччину 3 млн. тонн зерна, і це завдання за будь-яку ціну має будь-що виконане. Е. Кох попередив присутніх, що є транспортна проблема для вивезення сільськогосподарської продукції і сировини, підвезення всіх необхідних матеріалів, продовольства, техніки, озброєння для фронту. Це питання на території рейхскомісаріату повинно вирішуватися місцевими адміністраціями, за що вони нести відповідальність”⁴⁸.

Е. Кох наголосив, що покладені на рейхскомісаріат важливі стратегічні завдання мають виконуватися за рахунок інтенсивної, ефективної праці українського населення. Якщо українці працюють 10 годин на добу, то з них 8 годин вони повинні працювати на німців. Нас, – говорив Е. Кох, – не повинні стримувати сентименти. Цим народом повинна керувати залізна влада, щоб він допоміг нам виграти війну. Ми звільняли Україну не для того, щоб його ошчасливити, а щоб здобути необхідний життєвий простір для Німеччини і забезпечити її продовольством, сировиною для промисловості, людськими ресурсами.

Перейшовши до питання про стосунки і відносини з українцями, Е. Кох зауважив, що єдиним критерієм, який визначає німецьку політику в Україні, є положення про те, що “тут ми маємо справу з народом неповноцінним в усіх відношеннях”. Саме тому не може бути й мови про дружні стосунки з українцями. Їхня освіта повинна утримуватися на низькому рівні. Трикласні школи дають занадто

високу освіту й знання. Особливо важливо зробити все, щоб знизити швидке демографічне зростання на українській території, бо інакше через кілька поколінь німецький народ буде “притиснутий до стіни біологічною силою українського народу”⁴⁹.

Незважаючи на тотальне пограбування продовольчих, сировинних ресурсів в окупованих територіях, особливо Україні, нацистське керівництво не могло остаточно вирішити питання забезпечення армії, німецького населення продуктами харчування, а промисловість сировиною. За свідченням різноманітних джерел, у 1942 р. Рейху і збройним силам не вистачало 5 млн. тонн продовольчого зерна, 7 млн. тонн фуражу, 100 тис. тонн м'яса і м'ясопродуктів для армії, 50 тис. тонн для німецького населення. Лише для німецьких військ на східному фронті щорічно потрібно було: хліба – близько 1,5 млн. тонн, фуражу – 1,8 млн. тонн, м'яса – 600 000 тонн, жирів – 100 000 тонн⁵⁰. За іншими розрахунками німецького командування окуповані області повинні були постачати Вермахту (не враховуючи поставок до Німеччини) хліба – 1 млн. тонн, фуражу – 1,2 – 1,5 млн. тонн, м'яса – 475 000 тонн жирів – 100 000 тонн тощо⁵¹.

Головним постачальником сільськогосподарської продукції, сировини для німецької промисловості залишалася Україна. Заразом із тим, перед німецьким керівництвом стояла проблема: як змусити працювати на Німеччину підкорені народи Сходи, зокрема й український, без надання їм політичних прав і свобод, можливостей розвитку культури, освіти; без вирішення питання матеріального забезпечення, передусім продовольством.

Як засвідчують німецькі документи, змістом яких був аналіз подій на окупованих територіях, без вирішення цих питань подальша ефективна експлуатація українських ресурсів ставала проблематичною. З цього погляду цікавим є меморандум до уряду згадуваного нами заступника начальника департаменту східного міністерства О. Бройтігама, підготовленого ним у жовтні 1942 р. Цей урядовець дав вичерпну характеристику суспільно-політичного та економічного становища в Україні. Він писав, що вступивши на територію СРСР, німці побачили населення, пригноблене більшовизмом. Воно з надією чекало від них гасел і дій, спрямованих на покращення життя, тому зустрічало німецькі війська з радістю, віддало себе в наше розпорядження. І звичайно, обов'язком Німеччини було зробити все,

щоб виправдати ці очікування, але в цьому напрямку нічого не було зроблено⁵².

Особливо цікаві політичні висновки О. Бройтігама. Він писав, що заяви німецьких урядових кіл про визволення від більшовизму, насправді виявились приводом для поневолення східних народів німецькими методами. Робітники і селяни України швидко збагнули, що Німеччина не розглядає їх як рівноправних партнерів, а вважає лише об'єктом своїх політичних і економічних цілей. З нечуваною пихатістю окупанти відмовилися від політичного досвіду, набутого в інших країнах, і поводяться з народами захоплених східних територій, як з людьми другого сорту, яким доля передбачила слугувати Німеччині рабами. Ось чому наша окупаційна політика змусила більшовиків і населення виступити єдиним фронтом.

О. Бройтігам пропонував змінити цю політику на більш лояльну, щоб завоювати довіру місцевого населення. Однак нацистське керівництво не йшло на будь-які послаблення окупаційного режиму, що спричиняло до ускладнення у відносинах між українським населенням і німецькою адміністрацією та військами. Він писав, що виконувати поставлені завдання, залучати місцевих людей до виконання економічних, політичних, військових завдань ставало все важче⁵³.

О. Бройтігама турбувало те, що жорстока окупаційна політика призводила до посилення радянської партизанської боротьби та виступів українських націоналістів. Особливо напруженою була обстановка в населених пунктах, де свою агентурну, пропагандистську діяльність розгорнули представники радянської політичної влади. Він писав, що відступаючи, комуністична партія залишила в німецькому тилу агентів спеціальних і підривних служб, комуністів, радянських функціонерів. Вони сповідували комуністичну ідеологію, залишалися вірними сталінському режиму і його політиці. Завдання цих людей в Україні полягало в тому, щоб проникати до окупаційних органів влади і використовуючи своє легальне становище, вести психологічну, ідеологічну війну з метою впливу на населення. Крім того, вони мали завдання викривати й знищувати українські націоналістичні, самостійницькі елементи⁵⁴.

О. Бройтігам зауважував, що радянські агенти різними шляхами входили в довіру до німецьких представників, змогли за німецького сприяння організувати адміністрацію районів, очолили місцеві органи

влади, колгоспи, кооперативи. Вони тримали антибільшовицьки налаштоване населення в постійному страсі перед поверненням радянських військ, погрожуючи смертною карою за співпрацю з окупантами.

Німецькі адміністратори на місцях не були готові дати собі раду з проникненням радянських агентів у структури влади, які розгорнули підпільну боротьбу. Вони вважали, до досить того, що колишні комуністи працюють на німецьку владу, боячись, що їх розстріляють, якщо вони відмовляться від співпраці з нею⁵⁵.

Автор меморандуму зробив цікаве спостереження: “Зрештою, деякі представники німецької адміністрації зовсім відверто заявляють, що комунізм не є небезпечним для Німеччини і що небагато більшу небезпеку становить український націоналізм. Отже, владу в Україні можна спокійно передавати комуністам, які через свою ненависть до українських націоналістів видаватимуть їх німецькій владі. Згідно з цими ж таки міркуваннями для урядових чиновників в Україні є бажаними також росіяни, тобто московські націоналісти”⁵⁶.

Радянська агентура, що очолила підпілля, писав О. Бройтігам, ведучи активну агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, “поширювала чутки про німецькі плани щодо онімечення українського населення, виселення українців з власної країни, щоб звільнити місце для німців”. Автор меморандуму цілком відверто зізнався, що успіх радянської пропаганди пояснюється тим фактом, що рівень життя в окупованій Україні нижчий, ніж за радянського режиму.

Говорячи про реальну загрозу для окупаційного режиму з боку підпільників, партизанів, саботажників, інших ворогів Рейху, автор меморандуму зауважував, що боротьба проти учасників руху Опору не завжди приводила до успіху. Однією з причин було те, що більшість німецьких працівників технічних, економічних галузей відверто заявляли, що вони не цікавляться політикою. Крім того, охоронна поліція й служба безпеки користувалася фальшивою інформацією від своєї місцевої агентури, що складалася з підозрілих осіб. Найгірше було те, що чимало колишніх працівників радянських спецорганів служили в інформаційних структурах охоронної поліції й служби безпеки. Вони виконували завдання більшовицьких підпільних організацій, знищували з німецькою допомогою антирадянськи налаштованих

громадян, всіляко шкодили німецькій окупаційній владі, підриваючи її з середини⁵⁷.

О. Бройтігам наголошував, що неабияку загрозу окупаційному режиму, зриву постачання всього необхідного для фронту та до рейху, особливо продовольчих та сировинних ресурсів, становили українські націоналісти. Це передусім активна діяльність Організації українських націоналістів, груп С. Бандери і А. Мельника, які діяли окремо одна від одної через ідейні розходження. Замість того, щоб об'єднати свої зусилля для боротьби з московськими більшовиками й присвятити себе економічному та духовному відродженню України з німецькою допомогою, вони воюють проти німецької присутності. Причиною цього є те, що Німеччина відмовилася надати їм можливість вибудувати українське національне життя. Націоналісти намагаються підняти повстання проти німецьких окупантів⁵⁸.

О. Бройтігам досить об'єктивно змалював картину боротьби між українськими націоналістами і радянською агентурою. Останні, на його думку, проникли в середовище націоналістів, викривали їхню ідею самостійної України, використовували німців у своїй боротьбі з ними. На думку автора, чимало антикомуністично налаштованих людей, які зазнали переслідування з боку сталінського тоталітарного режиму, військовополонені, що поверталися з полону додому завдяки провокаційним діям радянської агентури, були репресовані німецькими каральними органами. На них навішували ярлики українських націоналістів, що й було приводом до їх знищення⁵⁹.

Наведений цитований і коментований документ одного з провідних співробітників міністерства східних окупованих територій О. Бройтігама безумовно вимагав реальних дій нацистського керівництва до пом'якшення окупаційного режиму.

Однак цього не сталося. Навпаки, А. Розенберг, який відповідав за постачання всього необхідного з окупованих територій для забезпечення Вермахту і рейху, вимагав посилення експлуатації матеріальних і людських ресурсів України. За його розпорядженням було розроблено й надіслано в грудні 1942 р. до рейхскомісаріату "Україна" на ім'я Е. Коха відповідні інструкції. У них наголошувалося, що "воєнне і політичне становище на Сході вимагає ретельної перевірки поведінки кожного німця, який виконує певне завдання в окупованих східних областях. Найпершим завданням німецької

політики є збільшення виробництва продукції в Україні з метою забезпечити постачання німецьких збройних сил і використати всі можливості для того, щоб виключити саботаж, створення банд, а також забезпечити поставку робітників для німецької імперії. Німецька імперія увійшла в країну, співробітництву з якою і підкоренню якої вона надає великого значення. Само собою зрозуміло, що під час війни не слід проводити вирішальних змін”⁶⁰.

Отже, нацистське керівництво не бажало дослухатися до вимог про пом’якшення окупаційного режиму, дотримувалося настанов А. Гітлера та його найближчого оточення про застосування примусових методів і засобів, за допомоги яких потрібно було інтенсифікувати виробництво всього необхідного для Вермахту й Німеччини.

Водночас А. Розенберг намагався дещо обмежити сваволю і розгул насилля на окупованій території. У згадуваній нами інструкції Е. Коху він вимагав від останнього не закривати чотирикласних шкіл, більш помірковано поводитися з українським населенням, ставитися до нього прихильно, нагороджувати українців за сумлінну працю. А. Розенберг також рекомендував рейхскомісару Е. Коху не проводити набір робочої сили до Німеччини жорстокими, репресивними методами, здійснюючи масові облави. Як з’ясувалося, десятки тисяч хворих, відправлених до Рейху, потрібно повертати назад в Україну⁶¹.

Однією з причин незадовільного становища на окупованій території міністр А. Розенберг вважав неефективну пропагандистську діяльність в Україні. 16 грудня 1942 р. він видав директиви, в яких наголошував, що німецька пропаганда в Україні повинна проводитися так, щоб вимогливість у всіх питаннях, пов’язаних з військовими потребами Німеччини, була поєднана з сумлінною доброзичливою поведінкою німців на окупованих територіях, природні ресурси яких мають слугувати німецькому народу.

У директивах йшлося про те, що німецька пропаганда повинна підбурювати українців проти більшовицької ідеології, розпалювати ненависть до Москви. Необхідно розбудити спогади про голодомор, про репресії більшовиків проти українського селянства, про наслідки панування більшовицького режиму, що правив в Україні з допомоги терору⁶².

На думку А. Розенберга, необхідно особливо наголошувати на тому, що остаточне вирішення української проблеми можливе тільки

після війни. Потрібно всім усвідомити, що це рішення залежатиме тільки від Гітлера, при цьому буде врахована поведінка українців під час війни. “Не підлягає сумніву вже тепер, – наголошувалося в директивах, – що оздоровлення країни потребує у будь-якому випадку довгорічного німецького правління. Німеччина має на це повне право, бо вона проливає дорогоцінну німецьку кров, без якої українці були б знищені”⁶³.

Директиви вимагали, щоб пропаганда переконувала українців в тому, що вони матимуть власне місцеве самоврядування, їм гарантується свобода віросповідання, підтримка української мови, початкової, сільськогосподарської і ремісничої школи, зростання матеріального забезпечення. Селяни будуть наділені землею для приватного господарювання без оподаткування⁶⁴.

Ці незначні декларативні обіцянки А. Розенберга українському населенню не мали жодного впливу на зміну німецької політики на окупованій території. З метою посилення експлуатації сільськогосподарських ресурсів України німецька влада впродовж 1942 р. створила на окупованій території акціонерні товариства: “Збіжжевий центр України”, “Товариство по розплоду овець”, “Птахівничо-яєчний центр України”, “Волокно-рослинний центр України”, “Центр закупівлі й збуту України”, “Різниці та м’ясні підприємства України”, “Молочний і тощовий центр України”, “Овочево-городній і картопляний центр України”, “Цукровий центр України”, “Центр напоїв України”, “Українське товариство закупівлі й збуту овочево-городини й картоплі”, “Вукоопспілка”⁶⁵.

На початку лютого 1943 р. було створене “Товариство сільського господарства України”. На перших зборах 12 лютого 1943 р. його керівник радник Шульц, у зверненні до присутніх, наголосив, що товариство за дорученням німецького керівництва “виконує завдання якнайшвидшого збільшення хліборобської продукції на Україні, щоб використати її для потреб військового господарства”⁶⁶.

Намагаючись знайти важелі, за допомоги яких можна було б виконати завдання, що стояли перед окупаційною адміністрацією захоплених територій, міністерство, очолюване А. Розенбергом, 18 грудня 1942 р. провело в Берліні конференцію. У ній активну участь взяли працівники міністерства, командувачі військових зон, представники економічних структур. Серед обговорюваних питань

було питання про можливе пом'якшення режиму на східному просторі. У промовах доповідачів проглядав страх перед небезпекою антинімецького повстання в тилу Вермахту. Всі наголошували на необхідності корегування планів щодо експлуатації окупованих територій та покращення стосунків з українським населенням. Жорстока експлуатація матеріальних і людських ресурсів, вивезення населення до Німеччини, насилля, репресії, терор, зазначали промовці, сприяють активізації партизанської боротьби, саботажу. Все більше потребується збройних сил для придушення руху опору в тилу німецьких армій, проведення масових каральних заходів⁶⁷.

Значні втрати Вермахту на фронтах, відволікання значних сил регулярних армій на охорону тилу висували питання про людські резерви для німецьких збройних сил. Тому, зовсім не випадково, на конференції обговорювалося питання про залучення східних народів до боротьби проти Радянського Союзу. Йшлося про вироблення нової політики щодо народів Прибалтики, України, Кавказу. Лунали пропозиції визнати їх союзниками в боротьбі проти радянського політичного устрою та його збройних сил. Пропонувалося послабити окупаційний режим, дозволити розвивати національне життя в окупованих радянських республіках⁶⁸.

На конференції також піднімалося питання про можливість створення національних армій з представників народів, що потрапили під німецьку окупацію. У цьому контексті варто нагадати, що в німецьких військових колах з початком війни нуртувала ідея формування збройних об'єднань з військовополонених різних національностей. Однак А. Гітлер не допускав навіть думки про створення чужоземних армій. В одній із розмов із своїм найближчим оточенням у квітні 1942 р. він зауважив, що “найбільше безглуздя, яке можна допустити в окупованих східних областях – це дати зброю в руки підкореним народам. Історія вчить, що всі панівні народи загинули, дозволивши підкореним народам доступ до зброї”⁶⁹.

Гітлер був переконаний, що німці повинні забезпечити безпеку і порядок на всьому окупованому східному просторі власними силами. Тому там потрібно побудувати густу мережу військових баз. Німецькі переселенці, які житимуть на цих територіях, повинні будуть підтримувати постійний зв'язок з цими базами. Крім того, військові бази потрібно будувати з таким розрахунком, щоб, спираючись на них,

німецька колонізаторська політика могла відповідно до перспективних планів забезпечити розширення на окупованому просторі могутнього німецького клину⁷⁰.

Незважаючи на заборону фюрером міняти окупаційну політику, формувати частини з військовополонених, учасники конференції дійшли висновку, що життєво необхідно домогтися співпраці з населенням Сходу і військовополоненими. Ця співпраця розглядалася як така, що мала “вирішальне значення для перемоги”. З цією метою необхідно було домогтися від Гітлера декрету, який би дозволив вербувати на східних окупованих територіях добровольців на військову службу. У виступах військових зазначалося, що для поповнення Вермахту не вистачало понад півмільйона чоловік.

Учасники конференції розуміли, що створення частин і з’єднань з добровольців і полонених різних національностей неможливе без відповідних політичних кроків. Йшлося про те, що потрібно було “створити такі політичні умови, які б стимулювали мотивацію цих народів стати до спільної боротьби на німецькому боці”⁷¹.

Необхідно було здійснити на окупованих територіях такі політичні зміни, які б сприяли розвитку національного життя українського та інших народів СРСР, надати їм політичні свободи, матеріально забезпечити окуповане населення⁷².

Поразки німецьких військ на східному фронті, загострення ситуації на окупованих землях, негативно позначалися на виконанні постачання продовольства, сировини для армії і до рейху, змусили нацистське керівництво реагувати на події, що відбувалися на східних територіях. У січні 1943 р. за завданням фюрера А. Розенберг підготував меморандум, в якому змалював становище на окупованих радянських територіях, причини його загострення. Він пропонував заходи щодо змін окупаційної політики. Замість того, щоб визволити народи Сходу з ярма колективізму та гніту більшовицької держави-тирана, які вітали нас з найбільшими сподіваннями, – писав А. Розенберг, – ми сприяли тому, що населення чекає повернення більшовицької влади. Активізувався партизанський рух, спостерігається цілковитий крах політичних настроїв та економічний занепад, – говорилося в меморандумі. Важливим питанням є поповнення збройних сил особовим складом за рахунок жителів окупованих східних територій. Це питання ще не пізно реалізувати, але потрібно змінити окупаційну

політику, бо марно сподіватися, що українці, росіяни, естонці чи грузини боротимуться й загинуть за нас, дивлячись, що їх власні народи знаходяться на становищі принизливого рабства. “Ця зміна, – наголошувалося в меморандумі, – повинна бути принциповою і загальною, тому що завдяки найжорстокішим заходам ми зможемо знову завоювати довіру народів, яка була зруйнована півторарічним курсом експлуатації. У цьому і полягає одностайність усіх відповідних інстанцій Вермахту, поліції безпеки і Міністерства окупованих територій Сходу”⁷³.

А. Розенберг переконував фюрера в тому, що в Радянському Союзі, зокрема в армії, Сталін віродив ідею національного патріотизму, звернувся до національного почуття, традицій російського народу, а німецька політика ігнорує цей важливий політичний чинник на окупованих територіях.

А. Розенберг пропонував Гітлеру виступити із заявою про нову європейську політику Німеччини, поширивши її на народи Радянського Союзу. Ця заява повинна мати форму Великої європейської хартії на протипагу Атлантичній хартії, підписаної союзниками по антигітлерівській коаліції. За Великою європейською хартією фюрер мав надати народам Радянського Союзу статус партнерів європейської співдружності народів⁷⁴.

У цьому документі А. Розенберг рекомендував принципово перебудувати німецьку східну політику, ліквідувати всю більшовицьку систему господарювання, насамперед колгоспи, дозволити селянам приватне землеволодіння, відновити приватну власність в ремісництві і промисловості, дозволити формування національних військових частин як союзних Німеччині для боротьби проти СРСР.

А. Розенберг пропонував фюреру повністю реформувати управління на східних територіях. Міністр східних окупованих областей мав би отримати титул намісника Гітлера у справі звільнених народів Сходу. Замість Рейхскомісаріату “Остланд” мали б постати три держави: Естонія, Латвія і Литва з крайовими автономними урядами. У Рейхскомісаріаті “Україна” замість рейхскомісара пропонувалася посада рейхспрезидента, який підлягав би безпосередньо фюреру. Він мав утворити Національний комітет, який узяв би на себе формування українського уряду⁷⁵.

Усі теоретичні напрацювання А. Розенберга щодо реформування окупаційної політики зустрічали рішучу протидію рейхскомісара Е. Коха. Останній, маючи повну підтримку Гітлера, виступав проти будь-якої лібералізації або послаблення нового порядку, продовжував застосовувати репресивні методи проти українського населення. Він не забував нагадувати своїм підлеглим про значення економіки України для Німеччини і армії з метою ведення тотальної війни проти СРСР. У своєму зверненні до окупаційного апарату рейхскомісаріату напередодні нового 1943 р. Е. Кох зазначив, що вождь німецького народу твердо знає, навіщо йому була потрібна Україна. Німецькі вояки проливали свою кров у цій країні не за якісь міфічні ідеї про ощасливлення українців, а за те, щоб українські багатства поставити на службу фронту та батьківщини⁷⁶.

Е. Кох наголосив, що окупаційна німецька влада розв'язує надзвичайно важливе завдання – забезпечити фронтовиків всім, що вони потребують, та передати в розпорядження батьківщини додаткову кількість продуктів харчування, сировини та робочої сили, на що німецький народ має право і що потрібно для остаточної перемоги.

Рейхскомісар Е. Кох, підбиваючи підсумки роботи минулого 1942 р., зазначив, що саме з цією метою працівники рейхскомісаріату “Україна” цілеспрямовано й напружено працювали. “Останнє збільшення пайків у Рейху, спеціальні різдвяні подарунки, а насамперед пакунки фюрера для фронтових відпускників, без участі України навряд-чи мали б такі розміри”⁷⁷.

Е. Кох з погордою заявив, що цими днями до Рейху було відправлено з України чотирьохсоттисячний потяг із продовольством, понад 700 000 робітників, які мали замінити в німецькій промисловості і сільському господарстві чоловіків, необхідних для Вермахту.

20 лютого 1943 р. Е. Кох розіслав інструктивні вказівки всім службам рейхскомісаріату, в яких уточнював завдання в галузі сільського господарства на 1943 р. Він звертався до чиновників з проханням усвідомити міру відповідальності за виконання свого обов'язку перед батьківщиною. Той з вас, хто повністю виконує покладені на нього обов'язки, безпосередньо сприяє німецькій перемозі, – зазначав рейхскомісар. Та для перемоги фронт потребує хліба, солдатів і зброї, батьківщина – хліба і робітників. Тому в наступні місяці, – наполягав Е. Кох, – всі сили необхідно

сконцентрувати на двох найважливіших завданнях: перше – це весняні польові роботи; друге – це набір робочої сили для Німеччини⁷⁸.

У своїх вказівках Е. Кох об'єктивно оцінював становище в сільському господарстві, де для весняних польових робіт бракувало пального, машин, реманенту, коней, а подекуди й робочої сили. Він вимагав від кожного службовця, комісарів, управителів всіх рівнів, “щоб весняні роботи було проведено на 100 %, якщо навіть вам доведеться обробляти величезні поля України вручну великою кількістю людей”⁷⁹.

Головними принципами управління українцями Е. Кох визнавав жорстокість і справедливість. Вимагав від своїх підлеглих “виконувати всі вимоги німецького керівництва, всіма засобами, якнайпослідовніше і негайно приборкувати саботаж і опір”⁸⁰. Рейхскомісар наголосив, що він встановив право окружних комісарів виконувати функції судової влади, розширивши їх права своїми розпорядженнями. Їм надано право за саботаж і підбурювання до опору судити всіх військово-польовими судами й негайно виконувати вирок. Якщо населення не виконуватиме розпоряджень влади, знищуватиме збіжжя, вирізатиме худобу, то всі села підлягають зруйнуванню, а жителі депортації до Німеччини. Німецькі чиновники не повинні піддаватися на будь-які провокації, суворо ставитися до українців, вимагати від них виконання своїх обов'язків. Особливо важливо було контролювати відправлення до Німеччини зерна, худоби, робочої сили, бо від цього залежав матеріальний добробут населення Рейху. Така політика, на думку Е. Коха, була справедливою щодо українського населення⁸¹.

Варто сказати і про те, що населення потрапило в дуже непросту ситуацію, потерпаючи від репресивної окупаційної політики. Водночас жителі страждали також через партизанів, які постійно їх грабували. У звіті уповноваженого Міністерства окупованих територій Сходу при Головному штабі групи армій “Південь” від 16 березня 1943 р. майора О. Мюллера наголошувалося: “Населення дуже страждає від терору банд. Худобу забирають, запаси вивозять або знищують. Банди здебільшого приходять малими підрозділами, тому їм не важко швидко з'являтися і зникати, забезпечивши себе продуктами харчування”⁸².

У цьому ж звіті О. Мюллер писав про поведінку окупаційних військ: “Події останніх місяців були особливо важливими для сільського господарства [...] Військові частини, що відступали,

особливо союзників, забирали у селян велику рогату худобу, овець і свиней. Тепер для того, щоб забезпечити харчування війська, керівництво сільським господарством повинно забирати в селян останню корову з хліва, якщо підвезення харчів з інших територій, які не знаходяться у зоні бойових дій, буде неможливим”⁸³.

Говорячи про поведінку українців, майор О. Мюллер писав, що “тільки незначна частина населення позитивно ставиться до Німеччини. У районах, які були евакуйовані або знаходилися в небезпеці, доходило до відмови виконувати роботу, відбувалися страйки, саботаж. Селяни чинять опір намаганням забрати в них продовольство, збіжжя, худобу. Не можна недооцінювати небезпеки широкого пасивного опору”⁸⁴.

Намагаючись прихилити народи СРСР на свій бік, нацисти вдавалися до демагогічних гасел і заяв про зміну своєї окупаційної політики. 10 лютого 1943 р. А. Розенберг зустрівся з представниками відділу пропаганди Вермахту на окупованій території. Він просив пропагандистів змістити деякі акценти в агітаційно-масовій роботі серед населення, проводити ідею, що всі народи Радянського Союзу рівні партнери європейської співдружності націй і народів. Німеччина, мовляв, веде війну не за свої власні інтереси, а за інтереси всієї Європи. Віднині росіяни не будуть “старшим братом”, а рівними з іншими народами СРСР. Отже, всі вони мають брати активну участь у захисті і побудові нової Європи⁸⁵.

Подібні настанови виходили з надр Міністерства пропаганди нацистської Німеччини, очолюваного Й. Геббельсом. Згідно з вказівками останнього всі осередки нацистської партії, служби інформації, пропаганди, окупаційні адміністрації в лютому 1943 р. отримали таємні інструкції, у яких йшлося про деякі зміни в німецькій політиці.

Посилаючись на директиви А. Гітлера, Й. Геббельс зазначав, що війна, яку веде Німеччина, має важливе значення не тільки для Третього рейху, але й для всієї Європи. Враховуючи цей політичний чинник, необхідно змінити ставлення до народів Європи, включаючи й ті народи, які живуть на східних територіях.

Й. Геббельс пропонував принципи, якими мала керуватися німецька пропаганда: “1) Для досягнення перемоги потрібно мобілізувати на боротьбу з комунізмом не тільки сили німецького народу, але й народи окупованих країн; 2) У пропагандистській

діяльності необхідно робити особливий наголос на роз'ясненні, що перемога А. Гітлера відповідає інтересам всієї Європи. 3) З огляду на згадане вище не варто прямо або побічно (передусім в офіційних виступах і публікаціях) говорити про низьку цінність інших народів. Не можна, наприклад, називати народи Східної Європи “варварами” і “звірами”, “неграми”, чекаючи від них одночасної зацікавленості в перемозі рейху. 4) Майбутній новий європейський порядок не може асоціюватися в підкорених народів з колонізаторською політикою рейху на окупованих територіях, особливо на Сході. Будь-які порівняння долі підкорених народів Східної Європи з долею негрів веде лише до посилення опору населення проти німецького Вермахту і Рейху і 5) Подібним чином діють на людей і висловлювання про онімечення їх земель”⁸⁶.

У своєму інструктивному листі Й. Геббельс зазначав, що деякі судження керівних діячів Рейху дають радянській пропаганді підстави звинувачувати Німеччину в жорстокому гнобленні народів Східної Європи. Тому він рекомендував виявляти обережність у висловлюваннях на кшталт того, що, мовляв, участь цих народів у війні на боці Третього рейху допоможе зберегти німецьку кров і сприятиме досягненню перемоги⁸⁷.

Варто зауважити, що рекомендації і побажання Й. Геббельса мали дещо спрощений, якщо не примітивний характер. Без кардинальної зміни жорстокої окупаційної політики неможливо було сподіватися на лояльне ставлення населення до окупантів. Інструкції Й. Геббельса зовсім не означали, що нацистське керівництво справді щиро бажає змінити жорстоку окупаційну політику на лояльне поводження з населенням. Вони не були також прагненням нацистів розглядати народи окупованих східних територій як своїх партнерів у боротьбі проти більшовиків. Вони не хотіли ділити владу будь з ким, відмовивши українським націоналістам реалізувати Акт проголошення української держави від 30 червня 1941 р.

Як свідчать німецькі документи, населення не довіряло декларативним закликам, заявам нацистських провідників пом'якшити окупаційний режим. Українці на практиці відчували всі принади таких обіцянок, в той час, як каральні спецслужби окупантів посилювали боротьбу з ворогами Рейху, намагаючись остаточно винищити їх, не зупиняючись перед розстрілами, ув'язненням десятків і сотень тисяч

мирних громадян. З цією метою їм було виділено великі сили – айнзацткоманди, охоронні війська, гестапо, поліція та інші силові структури. Найпоширенішим заходом, що його застосували окупанти, була масова перевірка населення на лояльність до нової влади. Спеціальні команди групи, підрозділи “прочищали” район за районом, міста, селища і села, виявляли неблагонадійних, саботажників, партизанів, підпільників, всіх, хто, на думку окупантів, становив загрозу “новому порядку”.

Репресії, терор проти мирного населення застосування драконівських методів з метою виконання ним поставок для Вермахту і рейху, каторжна праця на окупантів, низький рівень матеріального забезпечення населення сприяли саботажу, активізації партизанського руху. Наростанню оборонних, захисних заходів з боку населення сприяли також розстріли військовополонених, масові екзекуції проти жінок, дітей, людей похилого віку, спалення садиб, знищення цілих сіл, вивезення жителів до рейху тощо.

Можна навести безліч офіційних німецьких документів, в яких йдеться про масовий опір населення всім економічним, політичним, військовим заходам окупаційної влади. Водночас, декларативні обіцянки нацистських провідників не заважали Е. Коху проводити в рейхскомісаріаті „Україна” свою лінію, спрямовану на силове виконання матеріальних і людських поставок до рейху, забезпечення Вермахту продовольством, одягом, виконання допоміжних робіт для армії.

5 березня 1943 р. у Києві відбулася конференція членів нацистської партії, на якій були присутні працівники різних служб рейхскомісаріату, чиновники місцевих адміністративних органів, представники військових. Виступаючи перед зібранням, рейхскомісар Е. Кох однозначно визначив свою лінію, зневажаючи заклики А. Розенберга та інших нацистських провідників до деякого пом'якшення окупаційного режиму. “Ми панівний народ і повинні керувати жорстоко, але справедливо, – наголосив Е. Кох. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, недостатньо харчується. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мушили обходитися наші герої Сталінграда [...] Ми не

прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням”⁸⁸.

У середині березня 1943 р. Е. Кох написав пам’ятну записку до А. Розенберга, в якій переконливо доводив, що без жорстоких репресивних заходів, взагалі неможливо виконувати покладені на нього фюрером завдання. На звинувачення А. Розенберга в покаранні українців батогами, спалюванні садіб і загалом у намаганнях знищити значну частину України, застосуванні інших репресивних заходів Е. Кох відповідав, що це відбувається лише через те, що всі його накази зустрічають “рішучий опір, якщо, я хоч раз не застосую суворих застережливих покарань. Те, що Україна в основному ще стоїть і не спалена дотла, засвідчують мої постачання зерна й інших товарів, а добродії Вашого міністерства могли переконатися в цьому під час своїх службових поїздок”⁸⁹.

Далі Е. Кох писав, що ще “задовго до Вашої заборони бичування я вже заборонив своїм керівникам адміністративного управління використання батоба, оскільки не можу назвати батіг ознакою німецького панування”. Заразом, Е. Кох був не проти застосування фізичних методів впливу на населення. “Якщо я повинен своїм підлеглим відомствам настійно рекомендувати заборону тілесних покарань щоразу, коли якийсь українець стверджує, що його били, то я побоююся, що різко впаде мій авторитет перед підлеглими відомствами”⁹⁰.

У своїй пам’ятній записці Е. Кох наводив численні приклади непокори не лише пересічних громадян, але й українських керівників організацій і установ. Особливо його обурювала діяльність українських націоналістів, які вимагали в німецькій владі змінити політику щодо України, утворити українське військо. Вони також бажали, щоб газети, які виходять в рейхскомісаріаті “Україна”, “ширили національні українські тенденції”. У свою чергу націоналісти “були готові виявляти до німців відносну лояльність, якщо їхні вимоги будуть виконані”⁹¹.

Е. Кох писав, що окремі націоналістичні угруповання, зокрема члени Українського національного об’єднання (УНО) у своїх новорічних привітаннях виявляють політичну нахабність. Замість поздоровлень вони висувають політичні вимоги національної свободи й

державної незалежності України, інші політичні претензії, погрожують німецькому уряду. Е. Кох засуджував діяльність А. Розенберга, який брав під свій захист українців. Користуючись його довірою, вони розгортають антинімецьку діяльність, завдаючи непоправної шкоди німецькому господарству⁹².

Успіхи радянських військ на фронтах, діяльність партизанів, націоналістичних формувань, саботаж населення, що зростав, негативно впливали на виконання поставок з рейхскомісаріату “Україна”. Характерними, на наш погляд, для ситуації на українських теренах є оперативні зведення, інформації, доповідні, листи, що посилалися з окупованої території чиновниками, розвідкою, військовими штабами до Берліна. Рейхскомісар Е. Кох доповідав 4 квітня 1943 р. у столицю Третього рейху таке: “Очевидно, дуже зріс пасивний опір населення з огляду на ситуацію на фронті, а також з інших причин. Внаслідок воєнних подій діяльність банд скрізь зросла і навіть поширилася в південних районах, в яких мало лісів”⁹³.

Далі у доповідній Е. Коха зазначалося, що в генеральному комісаріаті “Житомир” всі сільськогосподарські керівники змушені були залишити райони під охороною загонів поліції і переїхати до добре укріплених міст. У цих районах значно знизилася поставка продовольства, особливо худоби. Їхнє сільськогосподарське значення майже втрачене. У генеральній окрузі Волинь-Поділля виробництво та поставка продовольства і сировини було майже зірвано через діяльність партизанів. Залишилося тільки дві округи, вільні від банд. Особливо небезпечними є виступи українських націоналістичних формувань у районах Кременець – Дубно – Костопіль – Рівне. Українські націоналістичні загони в ніч з 20 на 21 березня одночасно атакували всі окружні економічні об’єкти округи Кременець, знищивши обладнання, документацію тощо⁹⁴.

Подібних документальних свідчень, як ми зазначали вище, є дуже багато. Всі без винятку їх автори наголошували на складному становищі на окупованій території. Повсюди спостерігався зрив поставок, активна діяльність радянських і українських національних партизанів. Ці документи також рясніють даними про втрачені можливості ефективної господарської діяльності, зокрема у донесенні до Берліна за 14 травня 1943 р. зазначалося, що у генеральній окрузі Волинь – Поділля було втрачено: орних земель – 42,2 %, хліба –

81,01 %, великої рогатої худоби – 52,38 %, овець – 71,45 %, свиней – 47,44 %, сушених овочів – 19,96 %. У квітні 1943 р. передбачалося одержати з округ Волині і Житомира 40 вагонів м'яса, а з інших районів – 52 вагони, але було одержано лише 17 і 35 вагонів⁹⁵.

Певним підсумком критичної ситуації в рейхскомісаріаті “Україна” була доповідна, підготовлена департаментом політики східного міністерства, очолюваного А. Розенбергом “Два роки німецької політики на Україні” від 14 травня 1943 р. У цьому документі містився детальний аналіз прорахунків, помилок, допущених німецькою адміністрацією, планувалися заходи з метою виправлення становища. “Теперішня військова і політична ситуація рейху потребує серйозного перегляду німецької політики на Сході, зокрема політики стосовно України. Банди, кількість яких постійно зростає й котрі контролюють вже не тільки великі території в Білорусі, а нині й на Україні, загрожують фронтові через переривання постачання з тилу. Зменшення посівної площі й поголів'я худоби на Україні призведе до нового скорочення продовольчих запасів для фронту і для рейху, а також для місцевого населення, і тим самим спричинить підвищене обтяження фізичних і психічних оборонних сил під час наступної зими”⁹⁶, – говорилося в цьому документі.

У документі наголошувалося, що це є результатом реакції місцевого населення на ставлення й манеру поведінки нинішнього німецького керівництва. Вирішальними мають стати насамперед політичні та психологічні чинники боротьби, які для досягнення остаточної перемоги виступають на перше місце: “У цій битві не на життя, а на смерть німці повинні чітко засвоїти таке: окрім обширного простору, бездоріжжя, жахливого клімату й гігантської двадцятирічної мілітаризації, радянському режиму допомагає те, що він створив шляхом типізації із своєї багатонаціональної імперії нашого найсерйознішого противника – радянську людину. Цей тип людини, натренований на усілякій нужді і стражданнях, нині став фанатичним борцем за свою радянську батьківщину [...]. Німеччина отримає неоціненну допомогу у веденні війни, якщо вдасться привернути на свій бік радянську людину, яка часто не має нічого спільного з більшовизмом, але виходячи з досвіду останніх двох років, зробити це можна лише за допомоги стосунків, гідних людини; врахування національних інтересів; правильного вирішення земельного питання

шляхом повернення експропрійованої землі в приватну власність; широкого залучення до економічного освоєння краю”⁹⁷.

Як ми вже зазначали, у складному становищі на території рейхскомісаріату “Україна” А. Розенберг звинувачував Е. Коха, який нібито нехтував його інструкціями. Останній, мовляв, всі питання стосовно експлуатації окупованих областей вирішував особисто з А. Гітлером, який був на боці рейхскомісара.

Врешті, після довгих зволікань 19 травня 1943 р. фюрер викликав А. Розенберга і Е. Коха з метою з’ясування причин конфлікту між ними. Під час розмови були присутні заступник фюрера по керівництву нацистською партією М. Борман і начальник партійної канцелярії Г. Ламмерс. А. Гітлер попрохав А. Розенберга і Е. Коха з’ясувати суть їхніх суперечок. А. Розенберг звинуватив останнього в тому, що той ігнорує вказівки й розпорядження його міністерства, видає свої декрети без будь-яких консультацій, звинувачує А. Розенберга у змові з емігрантами (з українськими націоналістами – Авт.), висловлює свою зневагу до українців. Політика Е. Коха сприяла утворенню і поширенню партизанського руху, призвела до зриву постачання сільськогосподарської продукції, сировини з окупованих територій, як це трапилося в генеральному комісаріаті “Волинь-Поділля”. А. Розенберг назвав політику Е. Коха безвідповідальною і шкідливою для забезпечення фронту і Рейху продовольством⁹⁸.

У відповідь Е. Кох відкинув усі звинувачення А. Розенберга, давши пояснення щодо його претензій. Варто зауважити, що в цій суперечці А. Гітлер підтримав Е. Коха. Він виголосив основні напрямки німецької окупаційної політики в Україні, нагадавши, що всі заклики, декларації до населення Сходу можуть виходити тільки від нього або за його згодою. Більше ніхто не має права видавати будь-яких розпоряджень. Ситуація на окупованих землях вимагає від нас вдаватися до суворих заходів, бо годі сподіватися, щоб українці схвалювали політику окупантів. А. Гітлер не вважав, що партизанські рухи виникли внаслідок німецької політики, бо інакше партизанів не було б у зоні діяльності Вермахту, де окупаційна політика була дещо м’якшою. Партизанську проблему можна вирішити за наявності достатньої кількості поліцейських сил⁹⁹.

На думку фюрера, лише з застосуванням силових методів можна розв’язати проблему постачання і набору робочої сили до Німеччини.

Далі Гітлер зауважив, що немає жодної різниці між українцями і великоросами, тому й ставлення до них має бути однаковим. Суворі заходи війни вимагають від німців максимально брати з України продовольство і робочу силу. Німці проливають свою кров для того, щоб інші могли працювати. Він порадив А. Розенбергу не спиратися у своїй діяльності на українців, оскільки є очевидним, що коли ці службовці проти свого народу, то вони безхарактерні зрадники, а якщо вони виступають за свій народ, то вони небезпечні для Німеччини¹⁰⁰.

“Нам необхідно усвідомити, – наголосив фюрер, – що лише застосовуючи найбільшу жорстокість, ми зможемо існувати, а так званий принцип лагідної поведінки щодо місцевого населення на окупованій території безглуздий, він далекий від дійсності і його необхідно відкинути”. А. Гітлер сказав, що “ми підкоряємося суворому закону війни, а цей закон вимагає брати з України продукти харчування і робочу силу. Лише слабі духом генерали можуть повірити, що якимось красномовством ми зможемо здобути все необхідне для рейху”¹⁰¹.

А. Гітлер категорично виступав за заборону освіти для українського населення, бо вона несе загрозу Німеччині. “Історія учить нас, – наголосив фюрер, – що коли людина має вищу освіту, ніж це потрібно для її професії, вона стає носієм революційного руху. Важливішим є, щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла у Німеччині детонатори. Ми також не даємо і німецькій жінці можливості вчитися, а вимагатимемо, щоб вона виконувала роботу, яку їй доручено”¹⁰².

Отже, А. Гітлер не погодився на будь-яку зміну або хоча б послаблення окупаційної політики в Україні. Він закликав А. Розенберга і Е. Коха до тісної співпраці з метою забезпечення армії і Рейху продовольством і сировиною.

Після розмови з Гітлером А. Розенберг передав службам свого міністерства вказівки фюрера посилити діяльність “на благо Вермахту і рейху”. Він запланував поїздку в Україну з метою вивчення ситуації безпосередньо на місцях та зустрівся з Е. Кохом, щоб погодити програму візиту на окуповану українську територію.

На початку червня 1943 р. А. Розенберг виїхав в Україну і вже 5 червня відбулася його зустріч з керівниками генерального комісаріату “Волинь-Поділля”. У своєму виступі перед присутніми він наголосив на

необхідності реорганізувати роботу у зв'язку з труднощами затяжної війни. Потрібно продовжувати набір робочої сили до Німеччини та застосовуючи жорстокі методи, незважаючи на втрати від цього у промисловості України. На думку А. Розенберга, в Україну необхідно закликати іноземних спеціалістів і кваліфікованих робітників, посилити німецьку окупацію за допомогою голландців і норвежців. Французів також необхідно зацікавити в освоєнні українських земель¹⁰³.

А. Розенберг закликав присутніх впроваджувати аграрну реформу згідно з його директивою від 15 лютого 1942 р. “З метою підтримання трудового ентузіазму населення землевпорядкування не повинно бути лише пропагандою, воно має приносити результати. Схвалений фюрером новий порядок повинен підтримувати надію східних народів”¹⁰⁴, – наголосив А. Розенберг.

Після виступу А. Розенберга про ситуацію на місцях звітували генеральний комісар Шене, окружні та районні комісари. Лейтмотивом виступів було нарікання на активізацію радянського партизанського й українського повстанського руху опору. Щоб налагодити безперебійне виробництво сільськогосподарської продукції та видобуток мінеральної сировини, як зазначав комісар округи Сарни, “необхідно обов’язково умиротворити всю територію, підняти авторитет німців [...] Ефективна боротьба можлива тоді, коли добре споряджений взвод перебував би у кожному районі й підпорядковувався окружному комісару”¹⁰⁵.

У своїх виступах окружні і районні комісари говорили про втрату сільськогосподарських угідь у зв'язку із наростанням партизанських дій, розгромом господарств, вилученням партизанами продукції. Партизани розгорнули активні диверсійні дії на комунікаціях, що стало на перешкоді вивезення до Рейху продовольства і сировини. Шляхами можна їздити лише в супроводі охорони. За словами окружного комісара Луцька, більшість партизанів – це “українські національні банди”, які проводять активну пропагандистську діяльність. На їх бік перейшли підрозділи поліції охорони та сільськогосподарські службовці. Загострилися відносини між українськими і польськими націоналістами. На його думку, для успішної роботи необхідне прочісування всієї території та спорудження опорних пунктів, задоволення потреб населення, підвищення повновладдя окружних комісарів, надіслання кращих німецьких фахівців в Україну¹⁰⁶.

Перебування А. Розенберга в Україні та його інспекційні поїздки не могли зарадити покращенню ситуації з постачання армії і Рейху продовольством і сировиною. А це було вкрай необхідно тому, що влітку 1943 р. німецьке командування готувалося до важливої битви на Курській дузі. Україна була потрібна нацистам як база виробництва сільськогосподарської продукції. Про це, зокрема, йшлося у розмові під час зустрічі міністра закордонних справ Й. Ріббентропа з послом Італії у Німеччині Альф'єрі. Коли мова зайшла про постачання продовольства союзникам Німеччини, Й. Ріббентроп зазначив, що це не становитиме проблеми, але “для цього неодмінно потрібна Україна”. Щоб втримати необхідний рівень харчування в Європі, “надзвичайно важливе додаткове постачання з України, і тому без України не можна буде обійтися”¹⁰⁷, – наголосив Й. Ріббентроп.

Про значення української сільськогосподарської продукції і мінеральної сировини йшлося на зустрічі рейхскомісара Е. Коха з німецькими журналістами 21 червня 1943 р. Він заявив, що завдання рейхскомісаріату “Україна” полягає в тому, щоб відправити до Рейху якнайбільше східних робітників, необхідних у промисловості і сільському господарстві, а також продовольства та сировини. Рейхскомісар із великим задоволенням та гордістю заявив, що з підвладної йому території до березня 1943 р. з України до Німеччини було вивезено 5 950 000 тонн пшениці, 100 000 тонн насінневого зерна, 148 000 тонн бобових, 400 000 тонн товщу, 49 000 тонн масла, 1 372 000 тонн картоплі, 220 000 тонн цукру, 3 000 тонн меду, 6 500 тонн риби, 5 000 тонн бавовни, 2 120 000 голів великої рогатої худоби, 450 000 голів свиней, 406 000 голів овець, 14 000 000 штук птиці, 420 000 000 яєць, 5 000 тонн вовни. До рейху також відправлено понад 1 000 000 робітників¹⁰⁸.

У розмові з журналістами Е. Кох засудив аграрний закон А. Розенберга, який передбачав передачу землі селянам у приватну власність. На його думку, це божевільна ідея, бо хіба можна роздавати німецьку власність українцям, тоді, коли німці втратили свою власність внаслідок авіаційних бомбардувань. Німці живуть гірше ніж українці, тому останні мають працювати на Рейх, щоб підняти рівень життя німецького народу.

Е. Кох особливо наголосив на тому, що його політична концепція збігається з концепцією Гітлера. З України потрібно зробити територію

німецької колонії. Окуповані німецькою армією східні землі необхідно зберегти як єдиний простір. Зовсім хибною є думка деяких німецьких політиків поділити його між різними народами. Цю територію заселяють слов'яни, а між ними та германцями ніколи не буде дружби, будуть тільки переможені й переможці.

Е. Кох розповів журналістам, що він розраховував “зупинити біологічну силу”¹⁰⁹ України за допомоги тютюну й горілки. Однак це виявилось неможливим, оскільки українські жінки зразкові у своєму поведженні, їх не приваблювала ні горілка, ні тютюн. Крім того, необхідно враховувати щораз більшу потребу робочої сили для рейху¹¹⁰.

Щодо політичного устрою України Е. Кох зазначив, що адміністративна автономія, за що ратують деякі політики, військові, нині не актуальна. Україна повинна бути джерелом сировини і продовольства для Німеччини і Європи загалом. Гітлер поставив перед ним завдання знайти 500 000 українців і депортувати їх до Німеччини, оскільки необхідно ними в економіці замінити таку ж кількість німців, мобілізованих до збройних сил¹¹¹.

Е. Кох ділився з журналістами планами на майбутнє. Значна частина українців буде переселена на Схід. Звільнену територію займуть німецькі військові, для яких будуть створені всі умови для життя, адже німецький солдат завоював Україну не для того, щоб зробити український народ щасливим, а для того, щоб Німеччина мала найбільше користі з цієї території. Тут буде заборонено будь-яку політичну діяльність. Е. Кох підтримував релігійне протистояння між різними конфесіями, проводив у життя політику, спрямовану на те, щоб утримувати український народ у “стані примітивному й корисному для нашої роботи”¹¹².

Варто зауважити, що сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини став наступ радянських військ, поступове визволення окупованої української території. Унаслідок цього за лінією фронту, в тилу німецьких армій почала складатися нова суспільно-політична ситуація. Німецькі солдати під час відступу вдавалися до тотального пограбування, насильств, вбивств українського населення, спалення

садиб і цілих населених пунктів. Це отямлювало населення, особливо тих, хто працював на окупантів у місцевих адміністраціях, у різних владних структурах чи співчував німецьким наїзникам.

Невідворотність покарання радянською владою висіла над кожним жителем окупованої території. Настрої населення змінювалися на користь сталінської тоталітарної системи. Щоб мати виправдані аргументи, українці саботували виробництво, не виконували розпоряджень німецьких адміністративних органів, військового командування. Жителі населених пунктів почали виявляти ознаки приязні до партизанів, змирилися з їх грабунками, погрозами, почали добровільно надавати їм матеріальну допомогу.

Наближення радянських військ суттєво впливало на активізацію радянського партизанського руху. Зміцнення партизанських лав військовими кадрами, поліпшення їх бойової підготовки суттєво сприяли розгортанню бойової, диверсійної діяльності на ворожих комунікаціях. Партизанські загони і з'єднання контролювали значні території у ворожому тилу в Правобережній Україні, перешкоджали перекидати до лінії фронту німецьким військам людські резерви, техніку, озброєння. Радянський партизанський рух перетворився на суттєвий воєнний чинник, що сприяв збройним силам громити німецькі армії, що відступали.

У цей період активізували свою діяльність збройні формування українського націоналістичного підпілля. У численних документах керівного активу націоналістів, йшлося про те, що їх основним завданням є боротьба за самостійну незалежну Україну. Головною силою в цей час виступала Українська повстанська армія (УПА) як збройна сила Організації українських націоналістів бандерівської фракції (ОУН Б). Вона швидко поширювала свій вплив на західноукраїнські терени, приймаючи всіх охочих боротися проти німецьких загарбників. Разом з радянськими партизанськими загонами з'єднання УПА незабаром охопили своїм впливом великі території Волинської, Рівненської, Житомирської областей, частково Поділля, південних теренів Пінської і Брестської областей Білорусії. До лав УПА вступали члени інших партій, рухів і організацій. УПА проголошувалася надпартійною, масовою армією, завданням якої було боронити населення від сваволі німецьких окупантів, зривати їх політичні й економічні заходи. Як писав один з активних учасників тих

подій, а згодом їх історик Л. Шанковський, УПА дійсно була “народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя”¹¹³.

Лісисті, болотисті території українсько-білоруського Полісся приваблювали як радянських партизанів, так і українські національно-визвольні сили. Тому об’єктивно так склалося, що вони змушені були діяти поруч. Між ними досить часто виникали збройні сутички. Часом командування радянських партизанських і національних збройних формувань змушені були укладати угоди щодо територій їхнього базування. Але, як свідчать численні німецькі джерела, як одні, так і другі, становили тактичну й стратегічну небезпеку для армійського тилу. Тут німецьке командування втрачало можливості безперешкодного постачання військ людськими резервами, технікою, озброєнням, матеріальними ресурсами. Цивільні німецькі адміністрації не могли налагоджувати виробництво сільськогосподарської продукції, заготовляти сировину, ліс тощо.

Яскравим свідченням розпачу, беспорядності, нездатності ліквідувати загрозу своєму тилу й окупованій території з боку радянських партизанів і націоналістів може слугувати лист рейхскомісара Е. Коха до міністра східних окупованих територій А. Розенберга від 25 червня 1943 р. У листі вказувалося, що “північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють бандити. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест – Пінськ – Лунінець, Лунінець – Сарни, Сарни – Ковель і Ковель – Брест, за винятком районного центру Камінь-Каширський. Мова йде про територію у 17 400 км². Територія, що далі на північ, практично також не в наших руках [...]. У генеральній окрузі Житомир і в поліській частині генеральної округи Луцьк йдеться лише про радянські банди. У південній частині Волині переважають українські національні банди з центрами в Костополі – Сарнах і Горохові – Кремінці”¹¹⁴.

У цитованому документі йдеться також про те, що не тільки радянські, але й націоналістичні формування мали уміле керівництво й подиву гідне озброєння. Автор листа цілком слушно зауважував, що вони почали збирати зброю та набої, які в 1941 р. кинули під час відступу радянські армії. Е. Кох припускав, що націоналістів озброювали також радянські війська через законспірованих

посередників. Та це його припущення було помилковим, адже “українські буржуазні націоналісти”, за більшовицькою ідеологією, були злісними ворогами радянської влади. Про будь-які їх постачання не могло бути й мови.

У своєму листі рейхскомісар Е. Кох писав, що об’єктами нападу радянських і націоналістичних партизанів були “важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниці, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади хліба, фуражу, а також доступні їм промислові підприємства”¹¹⁵.

Німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, продовжувалася аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, деяких військових генералів дещо її реформувати у бік пом’якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом’якшення чи послаблення встановленого нового порядку. І лише силою зброї радянських військ Україна була звільнена від німецьких окупантів.

6.3. Рух Опору: на перешкоді пограбуванню України

Сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання загарбницьких планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини виступили партизани і підпільники.

Варто зауважити, що в початковий період війни, коли радянські війська під могутніми ударами Вермахту відступали у східному напрямку, ініціаторами руху Опору виступали створені партійними, радянськими органами та залишені у ворожому тилу партизанські загони й диверсійні групи. Однак їх діяльність виявилася не дуже ефективною у боротьбі з німецькими регулярними військами та спеціально підготовленими, добре озброєними каральними

формуваннями. Майже всі партизанські загони були розбиті й зазнали суттєвих втрат.

До партизанських дій вдавалися радянські військовослужбовці, які потрапляли в оточення, не маючи можливості прорватися через лінію фронту до своїх військ. Цю ініціативу підтримало радянське командування, щоб перешкодити швидкому просуванню німецьких армій. 15 липня 1941 р. Головне політичне управління Червоної армії видало звернення “До військовослужбовців, які б’ються в тилу ворога”. У цьому зверненні, розкиданому з літаків над окупованою територією, діяльність радянських військовиків за лінією фронту розглядалася як продовження виконання ними бойових завдань. Командирам і рядовим пропонувалося переходити до методів партизанських дій і всіма доступними засобами знищувати ворога¹¹⁶.

Ці заклики мали певне значення для розгортання військовими партизанської боротьби. Як свідчать джерела, деяка їх частина відгукнулася на них. Багато партизанських загонів, що склалися з військовослужбовців, було сформовано на окупованій ворогом Україні. Існували також змішані партизанські загони, до складу яких входили і військові і цивільні. Військові внесли в лави партизанів дисципліну, порядок, організованість, знання та володіння зброєю, військовою технікою, мінно-підривною справою, а також сприяли підвищенню боєздатності партизанських формувань, займалися підготовкою кадрів, навчанням цивільних бійців військової справи, плануванням і здійсненням бойових операцій, диверсійною діяльністю. Як свідчать звіти партизанських формувань, на посадах командирів різного рівня, політпрацівниками, начальниками штабів здебільшого працювали військовослужбовці, поступово оволодіваючи тактикою партизанських дій.

З метою активізації партизанської боротьби в тилу німецьких військ Оперативне управління Генерального штабу Червоної армії в кінці липня 1941 р. опрацювало документ під назвою “Партизанські загони та їх тактика”, який направило начальникам штабів фронтів¹¹⁷.

Того ж місяця Головне політичне управління Червоної армії передало військовим радам фронтів “Інструкцію щодо організації партизанських загонів і груп”. Це, власне, була перша партизанська інструкція. У ній говорилося, що створювати партизанські загони й диверсійні групи необхідно есамперед на напрямках дій німецьких

військових угруповань і на їх головних комунікаціях. Наголошувалося, що лише сміливі, рішучі і цілеспрямовані удари партизанських сил по найважливіших військових об'єктах ворога забезпечать успіх і нададуть суттєву допомогу Червоній армії. Сила партизанів в тому, що в їх руках, а не в руках противника знаходиться ініціатива. В інструкції детально викладалися методи партизанської війни, проведення бойових і диверсійних дій на комунікаціях ворога.

З метою розгортання партизанської боротьби, посилення диверсійно-розвідувальної діяльності на комунікаціях противника армійські, фронтові розвідувальні органи та спецслужби НКВС почали займатися підготовкою невеликих диверсійно-розвідувальних груп. У доповідній записці на ім'я Й. Сталіна від 8 серпня 1941 р. “Про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу противника” нарком внутрішніх справ Л. Берія обґрунтовував необхідність перекидання у ворожий тил таких груп, що мали завдання організувати партизанські загони, здійснювати диверсійну й розвідувальну діяльність на комунікаціях Вермахту. Він повідомляв, що вже готуються 5 000 майбутніх диверсантів та розвідників, яких незабаром закидатимуть у ворожий тил¹¹⁸.

Аналіз джерел, новітніх публікацій наводить на думку, що в перший період війни саме військовослужбовці, які опинилися в тилу ворожих військ та ті, що перекидалися за лінію фронту, перебрали ініціативу в організації руху Опору, створювали партизанські загони, відновлювали підпільну мережу. Вони відчували неймовірні труднощі, не маючи досвіду партизанської боротьби, достатньої кількості озброєння, мінно-підривних матеріалів, засобів зв'язку, медикаментів, продовольства тощо.

Та все ж, попри всі труднощі, партизани поступово розгортали свою бойову діяльність, утворивши серйозну перешкоду на шляху просування німецьких армій. Про це свідчать документи самих армійських штабів, окупаційної влади. Начальник генерального штабу сухопутних сил Вермахту генерал Ф. Гальдер, до рук якого потрапляли донесення польових командирів, армійської розвідки, поліції, служби безпеки був занепокоєний діяльністю радянських партизанів. Вже на десятий день війни він занотував у своєму “Щоденнику”: “Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району [...]. Лише охоронних дивізій, безперечно, замало для убезпечення всієї зайнятої

території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу регулярної армії”¹¹⁹.

До бойових дій переходили партизани в правобережних районах України, де пролягали важливі німецькі комунікації, військові бази, склади з озброєнням, продовольством, військовим спорядженням, перекинутим залізницями з Німеччини. У своїх спогадах відомий німецький теоретик і практик танкової війни генерал Г. Гудеріан належним чином оцінив загрозу партизанів тиловим районам німецьких військ. Зокрема він писав: “Розтягнутий тиловий район з важкодоступними лісами й болотами полегшив росіянам створення і широке використання банд, чи так званих партизанів, які склалися з військовополонених, що втекли, місцевих жителів, які потрапили у безвиходне становище й, уникаючи трудової повинності, пішли в ліси, а також з диверсійних і розвідувальних груп, скинутих з парашутами. Діяльність цих банд включала напади на окремих солдатів, проведення диверсій (підриви мостів, залізничних колій і інших важливих об’єктів у нашому тилу). Їх діяльність ставала з кожним днем все більше неприємною й вимагала вжиття рішучих контрзаходів”¹²⁰.

Необхідно зазначити, що нацистське керівництво, військове командування Вермахту заздалегідь готувалися до рішучої боротьби з партизанами у тилу своїх збройних сил. Ще до початку війни проти СРСР це питання неодноразово обговорювалося на нарадах за участю А. Гітлера, Г. Гімmlера, Г. Герінга, М. Бормана, інших державних військових, партійних посадовців. Унаслідок цих нарад з’явилися документи, які передбачали заходи щодо придушення партизанських дій у тилу Вермахту. Зокрема 13 травня 1941 р. було видане розпорядження начальником штабу верховного головнокомандування збройних сил генералом-фельдмаршалом В. Кейтелем “Про військову підсудність в районі “Барбаросса” і про особливі повноваження військ”. У розпорядженні наголошувалося, що здійснення успішних бойових дій стане можливим лише в тому випадку, якщо війська нещадно захищатимуться від будь-яких загроз з боку цивільного населення. Згідно з цим розпорядженням у районах бойових дій, у тилівій зоні і там де вже було запроваджено німецьке окупаційне політичне управління встановлювалися такі правила: “1) злочини ворожих цивільних осіб надалі до подальших розпоряджень вилучаються з підсудності військових і військово-польових судів; 2) партизани

повинні нещадно знищуватися військами в бою або під час переслідування; 3) будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, на осіб, що входили до їх складу і обслуговуючий їх персонал також повинні придушуватися військами на місці із застосуванням крайніх заходів, аж до знищення нападника [...]; 4) щодо населених пунктів, в яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького нападу, повинні бути застосовані масові насильницькі заходи [...]; 6) у місцевостях, достатньо приборканих, головнокомандувачі армійських груп мають право по узгодженню з відповідними командуючими військово-морськими, військово-повітряними силами встановлювати підсудність цивільних осіб військовим судом”¹²¹. У розпорядженні йшлося також про те, що дії німецьких військовослужбовців проти цивільного населення окупованих територій не підлягали будь-якому переслідуванню, якщо навіть ці дії кваліфікувалися як кримінальні чи військові злочини.

Готуючись до тотальної боротьби з комуністичним світоглядом, нацисти особливо ретельно розробляли плани щодо “нейтралізації”, тобто винищення функціонерів партійно-радянських, комсомольських, профспілкових структур, кваліфікованих фахівців господарських організацій, установ і закладів. Ця справа була покладена на охоронні загони нацистської партії (СС), очолюваних рейхсфюрером СС Г. Гімлером, який не підпорядковувався жодному органу влади. На початок війни есесівські війська перетворилися з охоронних загонів в могутню силу воєнно-політичного та ідеологічного контролю, за допомоги якої функціонувала нацистська диктатура. Ця репресивна структура була не тільки інструментом нещадного придушення, але й “ідейним центром”, покликаним берегти расистські й антикомуністичні основи нацизму.

Система СС була досить розгалуженою. До її складу входили Головне управління імперської безпеки (СД) і поліція безпеки, Управління зарубіжної розвідки, дивізії СС, айнзацкоманди і айнзацгрупи, інші каральні структури, покликані боротися із внутрішніми і зовнішніми ворогами нацистського рейху. Рейхсфюреру СС Г. Гімлеру підлягали також Головне господарське управління, Головне управління по зміцненню німецької раси, Головне управління у справах раси і поселень, Центральне відомство у справах етнічних німців. Коли почалася підготовка до війни проти Радянського Союзу,

яку сам А. Гітлер назвав “боротьбою двох світоглядів, боротьбою проти комунізму на знищення”, Г. Гімлер почав вимагати для себе особливих повноважень. Спеціальним наказом А. Гітлера від 13 березня 1941 р. такі повноваження він отримав. Ці повноваження були необхідні Г. Гімлеру для розгортання терору та здійснення заходів з онімечення захоплених східних областей.

Особливо нацистське керівництво турбувало питання про ліквідацію представників політичних структур у Радянському Союзі як носіїв комуністичного світогляду. 12 травня 1941 р. начальник відділу оборони країни оперативного керівництва Верховного командування Вермахту генерал В. Варлімонт опрацював “Проект наказу про комісарів”. У цьому документі наголошувалося, що носіїв державної політичної ідеї і політичних керівників (комісарів) необхідно негайно знищувати. Політичних керівників військових підрозділів наказувалося не визнавати полоненими й знищувати в пересильних таборах. Керівників-фахівців економічних, технічних організацій, підприємств необхідно було затримувати в тих випадках, якщо вони виявляли ворожість до німецьких збройних сил. Все населення повинно було перевірятися на лояльність до окупаційної влади і Вермахту зондеркомандами. У випадку неприхильного ставлення до німців або здійснення злочинців винуватці мали знищуватися як партизани¹²².

З метою придушення будь-якого руху опору, у тилу німецьких військ за два тижні до нападу Німеччини на Радянський Союз за завданням Г. Гімлера начальник служби безпеки (СД) і поліції безпеки (“Гестапо” і кримінальна поліція) обергрупенфюрер СС і генерал поліції Р. Гейдріх створив чотири оперативні групи (айнзацгрупи “А”, “В”, “С” і “D”). Дві останні діяли на окупованій території України. Кожна айнзацгрупа складалася з 4-5 айзацкоманд чи зондеркоманд.

У своєму листі до найвищих керівників СС і поліції Р. Гайдріх визначив завдання цим каральним підрозділам, наділеним особливими повноваженнями в боротьбі з ворогами рейху. Він писав, що “найближча мета цілеспрямованих дій – політичне, тобто фактично поліцейське угамування новоокупованих територій. Кінцева мета – економічне заспокоєння”. Зважаючи на тривале більшовицьке становлення країни, що продовжувалося десятки років, ці заходи повинні бути застосовані з безжальною суворістю¹²³.

Щоб досягти бажаних результатів від айнзатцгруп, айнзатцкоманд вимагалось страчувати: “усіх діячів Комінтерну (як зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків); усіх вищих середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи приналежних до державного апарату; усіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів та ін)”¹²⁴.

На думку Р. Гайдріха, у своїй окупаційній політиці нацистське керівництво повинно широко використовувати національні відмінності між окремими “племенами” СРСР – прибалтами, білорусами, українцями, грузинами, вірменами, азербайджанцями та ін. До бійців Червоної армії слід звертатися російською мовою, а до цивільного населення – національними мовами. Загалом національне питання слід трактувати дуже обережно. З метою завоювання довіри населення не варто говорити, що радянський соціалізм буде остаточно зруйнований. Необхідно переконувати населення, що буде побудований справжній соціалізм на принципах соціальної справедливості для всіх трудящих. Р. Гайдріх радив своїм підлеглим використовувати міжрелігійні протиріччя, не забороняти православної церкви, пропагувати ідею відокремлення церкви від держави, але виступати проти створення уніфікованої церкви.

З метою посилення наступальних дій німецьких військ А. Гітлер 19 липня 1941 р. підписав директиву “Подальше ведення війни на Сході”. Директивою передбачалося розгортання операцій проти радянських збройних сил, що відступали. Однак у ній нічого не говорилося про загрозу німецькому тилу з боку радянських партизанів. Начальник Штабу Верховного головнокомандування збройних сил генерал-фельдмаршал В. Кейтель запропонував фюреру доповнити директиву заходами, які б забезпечили тил Вермахту, з чим А. Гітлер погодився.

У документі йшлося про те, що “військ, виділених для несення служби охорони в зайнятих східних областях, вистачить для виконання завдання лише в тому випадку, якщо будь-який опір буде ліквідовано не шляхом юридичного покарання винних, а породженими окупаційною владою страхіттями, здатними відбити в населення бажання чинити опір”¹⁰. Відповідальність за спокій в окупованих

областях покладалася на війська, підпорядковані командувачам тилу. Останні повинні були вишукувати засоби для забезпечення порядку не за рахунок додаткових охоронних частин, а застосовуючи відповідні драконівські заходи не лише проти партизанів, а й населення, що виявляло нелояльне ставлення до німецьких військ¹²⁵.

Німецьке командування наочно переконувалося, що резервом і базою руху Опору є місцеве населення, тому воно вдавалося до обмежувальних заходів, намагаючись регламентувати життя на окупованій території. У розпорядженні Головного командування Вермахту, виданому влітку 1941 р. наголошувалося, що цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу, виданого найближчою військовою частиною. Усі жителі населених пунктів повинні зареєструватися, а списки мали передаватися місцевому коменданту чи органам, призначеним для контролю. Заборонялося надавати притулок стороннім особам. Німецьке командування погрожувало смертною карою всім, хто не здав зброю, боєприпаси, а також за надання допомоги партизанам, диверсантам, парашутистам¹²⁶.

Спираючись на директиви, накази, розпорядження Верховного командування Вермахту командувачі армій чи груп армій відповідно реагували на вимоги посилити боротьбу з партизанським рухом. Командувач 17 армії генерал К. Штюльпнагель 30 липня 1941 р. видав розпорядження про посилення боротьби з партизанами, саботажниками, пасивним опором, щоб забезпечити безпеку німецьким солдатам. Усі, хто нападав на підрозділи, військові об'єкти, підлягали нещадному знищенню. Партизанів, захоплених у полон, розстрілювали. Так само чинили і з саботажниками та тими, хто надавав допомогу партизанам. Якщо партизанам, підпільникам вдавалося уникнути арешту, до населення застосовувався принцип колективної відповідальності. Заручниками ставали тисячі мешканців населених пунктів, яких здебільшого розстрілювали, або відправляли до Німеччини як робочу силу¹²⁷.

За німецькими джерелами, кількість заручників становили від 10 до 7 000 осіб. Так у донесенні до Берліна командира 454-ї охоронної дивізії за листопад 1941 р. зазначається, що за підпалення, диверсійні акти було розстріляно 800 киян¹²⁸. Особливо жорстоко вчинили окупанти щодо єврейського населення, звинувативши його в пожежах у

центрі міста. У Бабиному Яру до 12 жовтня 1941 р. було вбито близько 51 000 осіб. Лише за 1941 р. нацисти знищили за антинімецьку діяльність понад 85 000 жителів Києва, різного віку і статі¹²⁹.

Унаслідок вибуху мін, закладених радянськими військовими, що відступали, у Харкові загинуло чимало німецьких солдатів. Комендант міста наказав негайно розстріляти 50 комуністів, а тисячу осіб було взято заручниками для того, щоб покарання смертю за наступні протинімецькі дії. Для жителів міста встановлювалася комендантська година з 16 до 6 годин ранку. Комендант попереджав: “Кожен мешканець Харкова своїм життям відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова”¹³⁰. Подібних наказів і розпоряджень, розклеєних у людних місцях міст, селищ і сіл, нараховувалося сотнями і тисячами. Це переконливо свідчило про наростання невдоволення серед населення жорстокою окупаційною політикою, яке вдавалося до саботажу всіх заходів нацистів.

Міністр східних окупованих областей А. Розенберг, стурбований вимогами фюрера налагодити безперебійне управління захопленими областями 23 серпня 1941 р. видав розпорядження про запровадження надзвичайних каральних заходів щодо населення. Згідно з цим документом до смертної кари або до ув'язнення засуджувалися особи, які вчинили будь-які дії, спрямовані проти окупаційних військ, цивільних органів влади, майна, проти тих, хто підбурював людей до непокори, невиконання наказів і розпоряджень, здійснював диверсії на німецьких військових об'єктах, комунікаціях¹³².

За цим розпорядженням вироби виносили спеціальні суди, до складу яких входили офіцери Вермахту, поліції безпеки і СД. У документі регламентувався увесь процес – від притягнення до відповідальності за вчинений злочин, до винесення вироку підсудному. Читаючи розпорядження, складається враження, що німецькі судові органи на окупованих територіях були взірцем справедливості. Однак, на практиці, як засвідчують інші німецькі документи, все було інакше. Покарання із застосуванням зброї спостерігалось на всій окупованій території. Людей знищували лише за те, що вони могли бути потенційними ворогами рейху.

Варто зауважити, що протистояння між учасниками різних форм боротьби проти нового порядку і німецькими силовими структурами посилювалося з кожним днем. Населення, яке спочатку повірило німецькій пропаганді про “справжнє визволення від більшовизму”, було розчароване агресивним ставленням загарбників. Особливо зневірилося в окупаційній політиці на розпуск колгоспів, отримання землі у приватну власність, вільне підприємництво тощо. Не отримавши очікуваного, селяни почали саботувати виконання постачання сільськогосподарської продукції, ухилялися від роботи в громадських господарствах, надаючи перевагу праці на власних присадибних ділянках з метою забезпечення себе сільськогосподарською продукцією, рятуючись від голодної смерті.

Бойові дії партизанів, підпільних груп, створених з місцевих жителів, диверсійних загонів, перекинутих радянським командуванням літаками чи сухоходом, все більше турбували нацистських воєначальників, командирів спеціальних каральних формувань, поліцію, інші силові структури, покликані вести боротьбу в тилу німецьких військ. Про обстановку, що склалася внаслідок активізації руху опору за лінією фронту, красномовно свідчив у своїх спогадах начальник Штабу Верховного головнокомандування Вермахту генерал-фельдмаршал В. Кейтель. Зокрема, він писав, що впродовж літа 1941 р. становище на всіх театрах воєнних дій загострилося через непокору цивільного населення, акти саботажу, напади на військовослужбовців, військові установи, об'єкти, комунікації. Закидання агентів, диверсантів на парашутах, забезпечення їх зброєю, боєзапасами, портативними раціями в багатьох місцевостях стало щоденними явищами. Далі В. Кейтель писав, що фюрер вимагав застосування драконівських репресій і жорстоких дій доки становище не вийшло з-під контролю окупаційної влади¹³³.

Наслідком вимог фюрера був наказ, виданий В. Кейтелем від 16 вересня 1941 р. під назвою “Комуністичний повстанський рух на окупованих територіях”. У цьому наказі наголошувалося, що “з початком війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців Вермахту до відкритих повстань і широкої війни силами банд [...]. Враховуючи, що в окупованих районах

відчувається велика політична і економічна напруженість, варто крім того, брати до уваги, що націоналістичні та інші сили скористаються цією обставиною, приєднавшись до комуністичного повстання і викличуть труднощі для німецької окупаційної влади. Отже, постає серйозна загроза для ведення Німеччиною війни, яка виявляється у загальній невпевненості окупаційних військ і вже нині призвела до відтягнення сил на головні вогнища неспокою”¹³⁴.

У наказі зазначалося, що вжиті до цього часу заходи для придушення всезагального комуністичного повстанського руху виявилися недостатніми. Тому фюрер наказав вжити найрішучіших заходів, щоб у найкоротший час придушити цей рух. З огляду на це необхідно діяти так: кожний випадок опору німецькій окупаційній владі, незалежно від обставин, варто розцінювати як комуністичний підступ. Щоб у зародку придушити будь-які виступи, потрібно за першої ж нагоди вжити негайних і найсуворіших заходів для утвердження авторитету окупаційної влади і запобігти подальшому поширенню руху. При цьому слід усвідомити, що на вказаних територіях людське життя нічого не варте і залякувального ефекту можна досягти лише надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя німецького солдата повинно слугувати покарання смертю 50-100 комуністів. Спосіб страти сприятиме ще більшому посиленню залякувального впливу.

У наказі наголошувалося, що серед населення окупованої території необхідно пропагувати ідею про те, що жорстокі заходи окупаційної влади, звільнять його від комуністичних злочинів і підуть йому на користь. Особливо необхідно було застосовувати смертну кару за партизанські напади, шпигунство, саботаж, збереження зброї та інші злочини проти рейху¹³⁵.

Як ми вже зазначали, наказ вимагав застосовувати найжорстокіші методи під час розправи з людьми. Впевнені у своїй близькій перемозі окупанти отримували садистське задоволення з каральних операцій. У довгі літні вечори вони з найменшого приводу організовували облави на жителів населених пунктів. Село оточували, підпалювали будівлі, а мешканців, які намагалися врятуватися втечею розстрілювали як дичину на полюванні. Тих, хто потрапляв у полон, страчували як заручників. Дітей командир карателів зазвичай розстрілював власноручно. Помешкання карателі грабували, палили, а найцінніше

майно, коштовності відправляли сім'ям до Німеччини разом з фотографіями, що відтворювали варварські криваві оргії нацистських головорізів над мирними людьми¹³⁶.

Застосування варварських методів боротьби проти ворогів рейху – партизанів, диверсантів, мирного населення давало позитивні наслідки. У донесенні начальника штабу групи армій “Південь” до Берліна за 16 грудня 1941 р. генерала Краузе наголошувалося, що в ході боротьби з партизанами тисячі їх було публічно розстріляно або повішено. Особливо населення жахалося покарання на смерть через повішення. За допомоги цих заходів німецькому командуванню вдалося дещо приборкати саботаж, диверсії, ліквідувати партизанські банди. “Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів. Група армій рекомендує за потреби вдаватися до таких заходів”¹³⁷, – говориться в донесенні.

Як свідчать німецькі документи, що надходили зі штабу групи армій “Південь” до Берліна, партизанський рух в Україні не був активним аж до весни 1942 р. Окремі вогнища партизанського руху не мали вирішального значення для постачання резервами та озброєнням німецьких армій на східному фронті та вивезення до Рейху продовольства, сировини, робочої сили¹³⁸.

На наш погляд, деяке затишшя, що встановилося на окупованій території, спричинилося не лише рішучими діями каральних сил Вермахту, а також і суворою зимою. З настанням весни 1942 р. рух Опору в тилу німецьких армій, зокрема в Україні, активізувався. Найбільш достовірним джерелом про зростання руху опору є свідчення нацистського міністра народної освіти і пропаганди Й. Геббельса. У своєму “Щоденнику” він відверто писав про руйнівні наслідки партизанської діяльності для німецьких армій. Основною причиною розгортання партизанської боротьби він справедливо вважав жорстоку окупаційну політику. Зокрема, 25 квітня 1942 р. він писав: “Спочатку населення України було повністю схильне дивитися на фюрера як на рятівника Європи і сердечно вітало німецьку армію. Через кілька місяців ставлення до нас різко змінилося. Ми занадто боляче вдарили по росіянах, особливо по українцях, жорстоко поводячись з ними. Насильство не завжди є переконливим доказом, і це стосується, як українців, так і росіян”¹³⁹. Через чотири дні, тобто 29 квітня 1942 р.,

Й. Геббельс визнав, що партизанський рух поставив німецьке командування перед великими труднощами. Партизани ведуть добре організовану партизанську війну. Їх діяльність в останні тижні значно активізувалася.

Й. Геббельс, один із закоренілих нацистських ідеологів, який активно підтримував жорстоку окупаційну політику щодо радянського населення прийшов до висновку про необхідність її пом'якшення. “Особисто я думаю, – писав головний німецький пропагандист, – що ми повинні змінити нашу політику, особливо щодо народів Сходу. Нам би вдалося значно зменшити небезпеку з боку партизанів, якби ми зуміли хоч трохи завоювати довіру народу. Чудодійний вплив могла б мати ясна політика щодо селян і церкви. Можливо, було б корисно організувати в різних районах маріонеткові уряди, щоб покласти на них відповідальність за неприємні й непопулярні заходи”¹⁴⁰.

Отже, під впливом подій, що відбувалися на окупованій території нацистські керівники приходили до висновку про необхідність деякої корекції окупаційної політики. Однак далі побажань вони не просунулися, посилюючи експлуатацію населення та застосовуючи жорстокі методи і заходи з метою пограбування сільськогосподарських, промислових, людських ресурсів на користь німецького рейху.

Готуючись до подальших наступальних дій, влітку і восени 1942 р. нацисти вживали необхідних заходів щодо охорони тилових комунікацій, по яких на східний фронт перекидалася військова техніка, озброєння, людські резерви. Радянське командування, щоб послабити натиск німецьких армій на відступаючі війська, вимагало від партизанів посилити бойову діяльність у тилу німецьких військ. Завдяки значній організаторській роботі Кремля вдалося дещо виправити помилки й прорахунки, допущені на початку війни. У середині 1942 р. керівництво партизанським рухом було централізовано. У травні Й. Сталін підписав наказ про створення Центрального штабу партизанського руху і Українського штабу партизанського руху.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед партизанами, підпільниками, було порушення роботи ворожого транспорту, знищення воєнної техніки, живої сили, яку ворог перекидав залізницями в бік фронту. Необхідно було також перешкоджати вивезенню в Німеччину зброї і техніки, що потребували ремонту, а також награваних на окупованій радянській землі народних багатств.

Надаючи важливого значення залізничному транспорту, гітлерівське командування приділяло велику увагу його безперебійній роботі, відбудові паровозо-вагонобудівних, ремонтних заводів, майстерень, депо, станційного господарства, інженерних служб тощо.

У наказі Й. Сталіна “Про завдання партизанського руху”, виданому 5 вересня 1942 р., наголошувалося, що руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення. “Ворог тепер змушений переправляти резерви, бойову техніку, пальне і боєприпаси на фронт з далекого тилу, а також перекидати з нашої країни в Німеччину награваний хліб, м’ясо і всяке інше майно. Залізні і шосейні дороги, по яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячі кілометрів [...]. Закрити шляхи підвозу – значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, пальним, боєприпасами, а також вивозити в Німеччину награване в нашій країні народне добро, тим самим полегшити Радянському Союзу розгромити ворога”¹⁴¹.

Наказ закликав “влаштовувати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, зривати, спалювати і розстрілювати паровози, вагони, цистерни на станціях і роз’їздах. Під час залізничних катастроф знищувати живу силу, техніку, пальне, боєприпаси та інші вантажі, а також уцілілі паровози і вагони”¹⁴².

Цей наказ був виданий після наради командирів партизанських з’єднань, що проводилася у Москві 31 серпня – 2 вересня 1942 р. У нараді брав участь Й. Сталін. Від України були присутні командири двох найбільших партизанських формувань – С. Ковпак і О. Сабуров. Учасники наради підбили підсумки партизанської боротьби за лінією фронту. Перед партизанами, підпільниками було поставлено завдання перетворити партизанську боротьбу у важливий стратегічний фактор розгрому німецьких армій на східному фронті.

Ефективною була у 1943 р. партизанська боротьба в рейхскомісаріаті “Україна”, у прифронтовій зоні, де зосереджувалися основні сили німецьких армій. Дії партизанських формувань, підпільних організацій реально загрожували тилу ворога, зриваючи перевезення всього необхідного для фронту. З огляду на це А. Гітлер був змушений видати спеціальний наказ від 27 квітня 1943 р. “Про боротьбу з партизанами”. Цей наказ мав ще й іншу назву – “Боротьба проти бандитизму”. Як відомо, у своїх зведеннях, донесеннях ні-

мецькі спецоргани, військові командири довгий час вживали термін “партизани”. 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер видав наказ про заборону цього терміна, бо він широко вживався більшовиками. Вимагалось в подальшому вживати слова “бандити”, “банди”, “група більшовицьких бандитів” тощо.

У наказі А. Гітлера наголошувалося, що “росіяни дуже енергійно розгортають боротьбу в тилу німецьких армій бандитськими методами і засобами. Загонами керують генерали, вони мають надійний радіозв’язок з керівними центрами, налагоджено постачання зброєю. Останнім часом партизанські банди завдали відчутних збитків залізничному транспорту, сільському господарству, забезпеченню східних армій. Боротьбу з партизанським бандитизмом слід розглядати як бойові дії на фронті. Керувати боротьбою проти партизанів, розробляти бойові операції проти них мусять оперативні відділи армій і фронтів. У цій боротьбі необхідно використати всі сили, що є в їх розпорядженні”¹⁴³.

Активна діяльність радянських партизанів змушувала німецьке командування використовувати проти них не тільки спеціальні каральні сили, але часом знімати війська з фронту. Є чимало німецьких документальних свідчень, що партизани контролювали величезні райони, в яких були ліквідовані окупаційні органи влади, військові, поліцейські комендатури, сільськогосподарські управлінські структури. У цих районах окупаційна влада втратила повністю або частково можливість займатися виробничою діяльністю в сільському господарстві, добуванням сировинних ресурсів, необхідних для німецької промисловості, вивезенням робочої сили до рейху.

Німецькі документальні джерела засвідчують, що в цей період активізувалася боротьба українських націоналістичних формувань. Особливо їх діяльність посилилася у західноукраїнському регіоні, що незабаром мав стати ареною жорстокого двобою між німецькою і радянською арміями.

Варто зауважити, що націоналістичні провідники взяли на озброєння стратегію так званої “двофронтової” боротьби, розрахованої на одночасну протидію мілітаристам Берліна і Москви.

На початку травня 1943 р. пропагандисти ОУН(Б) поширили листівку під назвою “Перед подвійним наступом”. У ній було викладено бачення провідниками цієї фракції політичної ситуації, що

склалася внаслідок загострення боротьби на радянсько-німецькому фронті. На думку націоналістів, війна на Сході, – це власне війна між двома імперіалістичними державами, які ставлять перед собою одну й ту ж саму мету: вони хочуть панувати над європейськими народами, зокрема й українським. Німецькі керівні кола вважають, що їхній головний супротивник в Україні – українські націоналісти, які прагнуть вибороти незалежну державу. А це суперечить нацистським планам володіти українськими землями, нещадно експлуатувати населення, природні ресурси, вивозити робочу силу до Німеччини¹⁴⁴.

Радянська влада, вважали націоналістичні провідники, через своїх агентів, що оволоділи окупаційними владними структурами, через підпільні організації комуністичної партії та партизанські загони, впливає на населення, залякуючи його покараннями радянською владою, що неодмінно повернеться. Водночас, вони ведуть боротьбу проти українських націоналістів, свідомої частини українського народу, який прагне до незалежного існування у власній державі. У листівці наголошувалося, що “наш політичний шлях у майбутньому залишається незмінним – це безкомпромісна боротьба одночасно проти німецького та російського імперіалізму [...]. Щоб посилити нашу позицію назовні, ми підемо на союз з іншими народами, поневоленими німецьким і російським імперіалізмом”¹⁴⁵.

З метою розгортання збройної боротьби націоналістичні провідники сформували Крайовий військовий штаб (КВШ), а також регіональні штаби, на які покладалося завдання по підготовці необхідних кадрів. У цей період спостерігався масовий перехід на бік націоналістів, поліцейських підрозділів, сформованих з місцевих жителів, військовополонених. Завдяки цьому процесу, а також через злиття окремих повстанських формувань ОУН(Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, мобілізації населення навесні-влітку 1943 р. остаточно сформувалася Українська повстанська армія (УПА).

Внаслідок розгортання збройної діяльності українських повстанських формувань у ворожому тилу виникли звільнені від окупаційної влади райони на значній території українського Полісся генеральної округи Волинь-Поділля. У донесеннях розвідувальних німецьких структур, служби безпеки до Берліна зазначалося, що на цій території, як і в районах контрольованих радянськими партизанами,

німецька окупаційна адміністрація втратила можливість займатися господарською діяльністю. Це катастрофічно позначилося на виконанні постачання сільськогосподарської продукції, технічної сировини, робочої сили¹⁴⁶.

У листі рейхскомісара “України” Е. Коха до міністра східних окупованих областей А. Розенберга від 25 червня 1943 р. наголошувалося, що “північну частину генеральних округ Луцька і Житомира здебільшого контролюють банди. На Волині ми змушені були в ці останні дні залишити територію між лініями залізниць Брест–Пінськ–Ленінець, Ленінець–Сарни, Сарни–Ковель і Ковель–Брест. Йдеться про територію у 17 400 км². Територія, що далі на північ, практично не в наших руках”¹⁴⁷. Далі Е. Кох зауважує, що цю територію ділять радянські партизани і українські націоналісти. Вони нападають на залізниці, шляхи, мости, державні господарства, склади з продовольством, фуражем, на промислові підприємства та окупаційних функціонерів Вермахту.

Необхідно наголосити, що між радянськими партизанами й українськими повстанцями відбувалися збройні сутички за впливи на населення, що проживало на цій території. Радянське керівництво видавало спеціальні накази партизанським командирам про нещадну боротьбу з “українськими буржуазними націоналістами”, які прагнули створення самостійної української держави. Націоналістичні провідники вважали радянську владу окупаційною, антиукраїнською, проти якої необхідно вести боротьбу. Москва, віддаючи накази партизанам, планує знову захопити Україну, щоб над нею панувати.

Нацистське керівництво, особливо командування Вермахту, було стурбоване втратою можливостей займатися господарською діяльністю у тилу німецьких армій. Передусім це негативно відбразалося на забезпеченні військ продовольством за рахунок окупованої території. Особливо їх непокоїв той факт, що населення масово саботувало економічні, політичні, військові заходи, переходило до збройної боротьби в лавах радянських партизанів або націоналістичних формуваннях.

Як уже зазначалося, поставало питання про трансформацію окупаційної політики з метою завоювання довіри населення. На наш погляд, не зайвим буде навести ще один важливий документ, що

проливає світло на політичне становище в тилу німецьких окупаційних армій.

Весною 1943 р. начальник відділу Генерального штабу Вермахту “Іноземні війська Сходу!” генерал Р. Генлен, який займався розвідкою на радянсько-німецькому фронті, підготував низку документів про кризові явища в німецькій політиці на окупованих східних територіях. У цих доповідних зазначалося, що зміну настроїв населення, незадоволення окупаційною політикою зумовили такі чинники: збереження колгоспної системи; порушення прав людини, через жорстоке поводження окупантів з населенням; відсутність відповідних інституцій, що могли б захистити людей від сваволі окупаційної влади; масові арешти українців, запідозрених у націоналізмі; перевага, яку окупаційна адміністрація надавала росіянам і комуністам – агентам більшовицької влади і виробничі посади; ліквідація усіх освітньо-культурних структур, особливо вищої освіти, театрів; провокації більшовицької агентури проти українського населення, яке масово арештовувалося за її доносами¹⁴⁸.

У документі всі перераховані пункти ілюструвалися яскравими прикладами, що свідчили не на користь німецької окупаційної влади. Наголошувалося, що на всій території рейхскомісаріату “Україна” тривають масові арешти і страти українців, особливо в районах, де спостерігається національний рух за незалежність. До німецького терору долучався комуністичний терор, який здійснювали радянські партизанські загони. Населення залякувалося більшовицькою агентурою про неодмінне покарання радянською владою лише за лояльне ставлення до окупаційного режиму за допомогу націоналістам¹⁴⁹.

Загрозливе становище для тилкових районів німецьких збройних сил, що склалося внаслідок активної бойової, агітаційно-пропагандистської діяльності радянських партизанів та національно-визвольних сил змушувало командування Вермахту вдаватися до репресивних заходів. На придушення руху опору посилалися спеціальні частини СС, охоронні дивізії, що діяли в прифронтovому районі групи армій “Південь”, резервні фронтові частини тощо. Виступаючи 6 жовтня 1943 р. перед рейхсляйтерами і гауляйтерами рейхсфюрер СС, міністр внутрішніх справ Німеччини Г. Гімmlер визнав, що боротьба з партизанами відволікає чимало сил і засобів. Упродовж 1941-1943 рр.

він особисто виділив для боротьби з бандами 25 поліцейських полків, дві піхотних та одну кавалерійську дивізію. Проте, Г. Гімлер зауважив, що партизани продовжують активну боротьбу, завдаючи значних втрат німецьким збройним силам, порушують діяльність комунікацій в тилу Вермахту³⁵.

Влітку 1943 р. перед новим наступом на східному фронті німецьке командування здійснило кілька спроб ліквідувати радянські партизанські загони і націоналістичну Українську повстанську армію. Однак повністю нацистам не вдалося розгромити рух опору на території України.

Німецька окупаційна політика, підґрунтям якої були і репресивні методи й засоби, продовжувалася аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, деяких військових генералів дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які за допомоги сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні й людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку.

Примітки

¹ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 183.

² ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 31. – Арк. 68.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 75.

⁵ Там само. – Арк. 76.

⁶ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 197.

⁷ Там само.

⁸ Преступные цели – преступные средства. – С. 22.

⁹ Там само. – С. 21.

¹⁰ Там само. – С. 60.

¹¹ Там само. – С. 61.

¹² Там само. – С. 62.

¹³ *Гудериан Г.* Опыт войны с Россией // Итоги второй мировой войны. Сб. статей. – М., 1957. – С. 126.

- ¹⁴ Рендулич Л. Партизанская война // Итоги второй мировой войны. – С. 149.
- ¹⁵ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – Т. 2. – С. 329.
- ¹⁶ Косик В. Вказ. праця. – С. 198.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Преступные цели – преступные средства. – С. 62.
- ¹⁹ Там само. – С. 63.
- ²⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. – С. 41.
- ²¹ Там само. – С. 43.
- ²² Косик В. Вказ. праця. – С. 541.
- ²³ Там само. – С. 542.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само. – С. 542.
- ²⁶ Там само. – С. 543.
- ²⁷ Там само. – С. 544.
- ²⁸ Там само. – Т. 2. - С. 140.
- ²⁹ Там само. – С. 141.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само. – С. 159.
- ³² Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма. - Т. I. – С. 66.
- ³³ Косик В. Вказ. праця. – С. 231.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. ФКМ-8. – Оп.1. – Од. зб. 454. – Арк. 837.
- ³⁷ ЦДАВО України. – Ф. ФКМ-8. – Оп.1. – Од. зб. 38. – Арк. 1.
- ³⁸ Косик В. Назв. праця. – С. 564.
- ³⁹ ЦДАВО України Ф. ФКМ-8. – Оп.1. – Од. зб. 38. – Арк. 3.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 4.
- ⁴² Там само. – Арк. 5.
- ⁴³ Богун А. Черный PR Адольфа Гитлера. СССР в зеркале нацистской пропаганды. Документы и материалы. – М., 2004. – С. 293.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 294.
- ⁴⁶ Там само. – С. 297.
- ⁴⁷ Косик В. Вказ. праця. – С. 250.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само. – С. 251.

- ⁵⁰ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану „Ольденбург”. – М., 1980. – С. 57.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. ФКМ-8. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 34.
- ⁵² Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. – Т. 2. – С. 330.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Косик В. Вказ. праця. – С. 289.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. – С. 290.
- ⁵⁷ Там само. – С. 291.
- ⁵⁸ Там само. – С. 290.
- ⁵⁹ Там само. – С. 291.
- ⁶⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і мат. – К., 1963. – С. 176.
- ⁶¹ Там само. – С. 177.
- ⁶² Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. В 3-х т. – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 38.
- ⁶³ Там само. – С. 39.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. – К., 1951. – С. 383.
- ⁶⁶ Там само. – С. 201.
- ⁶⁷ Коваль В.С. Политический кризис оккупационного режима на Украине // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.). – М., 1965. – С. 65.
- ⁶⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 304.
- ⁶⁹ Дашичев В.И. Банкротство стратеги германського фашизма. – Т. 1. – С. 67.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Косик В. Вказ. праця. – С. 304.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 53.
- ⁷⁴ Там само. – С. 54.
- ⁷⁵ Там само. – С. 55.
- ⁷⁶ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941-1944 р. (Зб. документів і матеріалів). – К., 1951. – С. 195.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 71.
- ⁷⁹ Там само. – С. 72.
- ⁸⁰ Там само. – С. 73.
- ⁸¹ Там само.

- ⁸² *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 109.
- ⁸³ Там само. – С. 111.
- ⁸⁴ Там само. – С. 110.
- ⁸⁵ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 309.
- ⁸⁶ *Грюнберг К.* Адольф Гитлер. Биография фюрера. СС-черная гвардия Гитлера / Пер. с нем. – М., 1995. – С. 164.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 609.
- ⁸⁹ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 116.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само. – С. 117.
- ⁹² Там само. – С. 118.
- ⁹³ *Косик В.* Україні і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 610.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само. – С. 611.
- ⁹⁶ Там само. – С. 345.
- ⁹⁷ Там само. – С. 611.
- ⁹⁸ ЦДАВО України Ф. ФКМ-8. – Оп. 2. – Од. зб. 227. – Арк. 19.
- ⁹⁹ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 345.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 346.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 347.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само. – С. 348.
- ¹⁰⁴ *Косик В.* Україна в Другій світовій війні у документах. – Т. 3. – С. 220.
- ¹⁰⁵ Там само.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 222.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 224.
- ¹⁰⁸ Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 613.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 614.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 364.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. – С. 362.
- ¹¹³ Там само. – С. 365.
- ¹¹⁴ *Шанковський Л.* Історія українського війська. – Вінніпег-Київ, 1991. – С. 36.
- ¹¹⁵ *Косик В.* Вказ. праця. – С. 614.
- ¹¹⁶ Великая Отечественная война 1941-1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн.4. Война и народ. – М., 1999. – С.133.
- ¹¹⁷ Там само. – С.134.

¹¹⁸ *Чайковський А.С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. мовою документів, очима історика). – К., 1994. – С.23.

¹¹⁹ *Гальдер Ф.* Военный дневник. – В 3 т. – Т.3. / Пер. с нем. – М., 1971. – С.71.

¹²⁰ *Гудериан Г.* Опыт войны с Россией // Итоги Второй мировой войны. – М., 1957. – С.125.

¹²¹ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). – М., 1985. – С.28.

¹²² *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – В 2 т. – Т.2. – М., 1973. – С.29.

¹²³ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк– Львів, 1993. – С.506.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т.2. – С.211.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ *Косик В.* Вказ. праця. – С.531.

¹²⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С.166.

¹²⁹ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн О.* Коммунистические партизанские действия // Пер. с англ. – М., 1957. – С.188.

¹³⁰ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ–Львів, 2003. – С.41, 42.

¹³¹ *Косик В.* Вказ. праця. – С.540.

¹³² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб.документів і матеріалів. – К., 1963. – С.32–34.

¹³³ *Кейтель В.* Взгляд в прошлое накануне смертного приговора (Из воспоминаний) // Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне “третьего рейха” против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск, 200. – С.362.

¹³⁴ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т.2. – С.431.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ *Кларк А.* Крах “Блицкрига” // От “Барбаросса” до “Терминала”: Взгляд с Запада / Пер. с англ. – М., 1988. – С. 102.

¹³⁷ *Косик В.* Вказ. праця. – С.549.

¹³⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С.251.

¹³⁹ *Диксон Ч.О., Гейльбрунн О.* Вказ. праця. – С.37.

¹⁴⁰ Там само. – С.36.

¹⁴¹ Военно-исторический журнал. – 1975. – № 8. – С.63.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма. – Т.2. – С.446.

¹⁴⁴ *Косик В.* Вказ. праця. – С.353.

¹⁴⁵ *Косик В.* Вказ. праця. – С.354.

¹⁴⁶ *Косик В.* Вказ праця. – С.611–612.

¹⁴⁷ *Косик В.* Вказ. праця. – С.614.

¹⁴⁸ *Косик В.* Вказ. праця. – С.350.

¹⁴⁹ *Косик В.* Вказ. праця. – С.351.

¹⁵⁰ *Гиммлер Г.* Речь перед рейхсляйтерами и гауляйтерами в Познани 6 октября 1943 г. // Откровения и признания нацистской верхушки о войне “третьего рейха” против СССР. – Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск., 2000. – С.286.

Післямова

Серед малодосліджених і контраверсійних проблем вітчизняної історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни чільне місце посідають питання наслідків прорахунків і невдач початкового періоду німецько-радянського протистояння, долі радянських військовополонених, організації та функціонування нацистського окупаційного режиму в Україні, зокрема аспекти трудової експлуатації цивільного населення окупованих українських земель, проблема економічного колабораціонізму, підготовки трудових ресурсів для потреб окупантів, наслідки варварського господарювання нацистів і запізнілі спроби “реформування” окупаційної політики, радянський рух Опору та його роль у зриві нацистських планів пограбування України.

Німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, продовжувалася аж до остаточного вигнання німецьких збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, деяких військових дещо її реформувати у бік пом’якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники з самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які за допомоги тоталітарних методів і засобів грабували природні і людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом’якшення чи послаблення встановленого нового порядку. І лише силами радянських військ Україна була звільнена від німецьких окупантів.

Сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. Втіленню в життя загарбницьких планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини зашкодили партизани й підпільники.

Політичні, соціальні та економічні процеси доби окупації, проаналізовані в праці, не втрачають своєї актуальності дотепер передусім перш за все, через подібність багатьох соціально-політичних тенденцій і явищ, що мали місце в Українській РСР у 1930-х рр. і пізніше – у період нацистської окупації 1941-1944 рр. Скажімо, принципи, форми і методи управління щодо використання трудових ресурсів, що практикувалися нацистами в Україні, багато в чому були подібними, а подекуди й просто тотожними сталінській політиці у цій сфері. Головне, що їх об'єднує – це наявність позаекономічного примусу до праці, широке застосування праці в'язнів таборів і військовополонених і повсюдне використання методів соціального заохочення, підкріплених масованою пропагандою з метою стимулювання виробничої активності зайнятого населення.

Сподіваємося, що матеріал дослідження сприятиме справді фаховій історіографічній дискусії, врахуванню сучасниками уроків трагічного і героїчного історичного досвіду, набутого українським народом в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни.

Алфавітний покажчик імен

- Абрамідзе, 40
Алексєєв І., 43
Альф'єрі., 325
Арушанян Б., 43
Аржухін Ф., 43
Астаф'єв В., 66
- Баграмян І., 30, 31
Бакке Г., 293
Бауман К., 63
Бейлі Б., 174
Берія Л.П. – 21, 26, 27, 43, 76, 331
Берія С.Л., 66
Берзін С., 42
Бехтієв І., 66
Биков В., 29, 66, 71
Бистрай Н., 237
Борман М., 122, 123, 124, 125, 134, 136, 297, 332
Бонч-Бруєвич В., 47
Бломберг фон В., 103, 105
Бройтігам О., 286, 287, 305, 306, 307, 308
Будьонний С.М., 13, 23
Булліт У., 172
Буссе П., 192
- Гайдріх Р., 334, 335
Гальдер Ф., 8, 15, 107, 331
- Геббельс Й., 38, 64, 174, 316, 317, 340, 341
Генлен Р., 346
Гімлер Г., 94, 110, 111, 124, 125, 127, 135, 177, 233, 332, 333, 334, 343, 346, 347
Герінг Г., 94, 124, 129, 134, 135, 146, 147, 146, 147, 148, 155, 158, 182, 188, 191, 212, 218, 232, 233, 234, 332
- Голушкевич В., 43
Гопич Н., 43
Горбатов А., 44
Грейзер А., 110
Григор'єв Л., 49
Гугенберг А., 114
Гудеріан Г., 290, 332
- Дарре В., 110
Дашичев В., 132
Довженко О.П., 30, 31, 69, 83, 84, 85, 86, 87
Долотцев О., 20, 33, 41
Дубровський, 40
Дункан П., 174
- Варга Є., 63
Варлімонт В., 334
Ватутін М.В., 9, 10
Велинська Л., 241

- Волкогонов Д., 19, 23, 28, 29, 31, 43, 45, 55, 61
Ворошилов К.Е., 13, 19, 23, 56, 58,
Власов А., 112
- Єфремов М., 42
Єжов М., 63
- Жуков Г.К., 23, 30, 59, 66
Жуков М., 15, 23
- Залипа Т., 240
Запорожець О., 58
Заукель Ф., 223, 224, 227, 229, 231, 233, 234
Зельцнер К., 278
Здоровцев С., 15
- Іванов Ф., 43
- Ламмерс Г., 134, 136, 297, 322
Лахузен Е., 284
Лейббрандт Г., 115
Ленін В.І., 11, 46
Леонович І., 43
Лекі Р., 174
Лестєв Д., 42
Логінов, 40
Лозовий С., 74
Локтіонов О., 43
Лугова О.В., 82
Ляйббрандт Г., 297
- Каганович Л.М., 32, 72, 73
Калюжний Г., 240
Карп'юк О., 75
- Кейтель В., 134, 212, 338
Кеппен В., 136, 138
Кернер Г., 167
Кернер П., 129, 133, 146
Кірсанов М., 65
Кітцінгер, 128, 216
Коваль М.В., 211
Кох Е., 135, 136, 138, 148, 149, 151, 153, 154, 158, 162, 167, 177, 179, 181, 188, 191, 195, 199, 200, 212, 226, 227, 228, 231, 261, 268, 275, 260, 291, 293, 295, 296, 303, 304, 314, 315, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 326, 328, 329, 345
Кларк А., 39
Климовських В., 49
Коновалець Є., 116
Копець І., 42
Коробков О., 49
Король В.Ю., 37, 211
Кожухін М., 42
Косик В., 214
Крауз фон Ернст, 86
Краузе, 340
Кузнєцов А., 79
- Магунія, 262
Маленков Г., 73
Мансфельд Ф., 211
Маштак О., 238
Меандров, 40
Меліков В., 43
Мехліс Л., 32, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 68
Мікоян А., 10
Молотов В.М., 4, 11, 23, 54, 73, 80,

- Музиченко І., 22
Мюллер О., 315, 316
- Нейрат фон К., 103, 105
Некрасов В., 73, 74
- Оберлендер Т., 284
Оглоблін О.П., 177, 179
Огурцов, 22, 40
Орлов О., 7
- Павленко М., 32, 63
Павлов Д., 49
Паулос Ф., 61
Пігідо-Правобережний Ф., 52, 77, 78
Полтавець-Остриця І., 116
Пономаренко П., 20, 67
Поскръбишев О., 63
Поспелов П., 63
Потапов М.І., 40, 70
Потатурчев Ф., 43
Проскуров І., 43
- Ричагов В., 43
Ріббентроп Й., 4, 11, 54, 325
Рейхенау В., 289
Рендулич Л., 290
Розенберг А., 94, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 134, 135, 138, 147, 149, 151, 155, 156, 158, 159, 177, 178, 183, 184, 188, 195, 196, 216, 222, 223, 225, 235, 236, 261, 274, 275, 277, 278, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 322, 323, 324, 325, 337, 345, 347
- Романов Ф., 43
Рот В., 116
- Савченко Г., 43
Саркієр І., 43
Сікорський П., 226
Сітон А., 174
Свинченко І., 78
Соколов Б., 211
Скоропадський П., 116
Смірнов А., 55
Смушкевич Я., 43
Снегов, 22, 40
Сукачова М., 237
- Тіппельскірх К., 290
Тимошенко С., 10, 23, 55, 58
Товстуха І., 63
Тодт Ф., 148
Тойнбі А., 174
Томас Г., 132
Трейдголд Д., 174
Трубецький Н., 43
- Уоренс Д., 174
Уманський К., 63
Уткін А., 151
- Федоров О.Ф., 159, 182
Форстер А., 110
Флорінський М., 174
Франк Г., 110, 135, 137
Фрідерічі Е., 127, 128, 291
Фріч фон В., 103, 105
Фролов Ю., 63, 65, 79

Харитонов П., 15
Хільгер Г., 61, 62, 97, 106
Холтон, 114
Хоссбах, 103
Хрущов М.С., 11, 12, 30, 31, 55

Цирульников П., 43

Шапошников Б., 23, 25
Шанковський Л., 328
Швидкий Р., 240
Шікенданц А., 115, 116
Ширер В., 291
Шепілов Д., 73
Шептицький А., 171
Шене Г., 297, 298
Шойбнер-Ріхтер М., 115
Шмідт А., 115
Штейн Г., 43
Штюльпнагель К., 335
Шульц, 310

Зміст

Передмова.	3
Розділ 1. У початковий період війни Німеччини проти СРСР.....	6
1.1. Поразки і втрати: криза сталінського режиму.....	6
1.2. Репресії у Червоній армії: сталінська наука перемагати.....	18
1.3. Радянські військовополонені: “сталінські зрадники Батьківщини”	38
1.4. Пропаганда та агітація: через призму класової боротьби.....	55
1.5. Дезертири: військові злочинці чи заручники трагічних обставин?	78
Розділ 2. Українці і нацистський “новий порядок”.	99
2.1. Німецька модель України: майбутня колонія рейху.....	99
2.2. Окупаційні структури: інструментарій для експлуатації української землі.	129
Розділ 3. Трудовий потенціал України на службі нацистського Рейху.....	150
3.1. Основа “нового порядку”: примусова праця українців.....	150
3.2. Тотальна експлуатація населення: передумови успішної війни.....	162
3.3. “Колабораціонізм” чи стратегія виживання?	176
3.4. “Соціальна” політика: подачки з панського столу колоніальним українцям.	194

Розділ 4. Радянські військовополонені та оstarбайтери: трудоий резерв нацизму.....	218
4.1. Військовополонені: праця на німецький Вермахт.....	218
4.2. “Східні робітники”: трудоий ресурс новітньої імперії.	231
4.3. Остарбайтери в Третьюму рейху.	241
Розділ 5. “Кадри вирішують усе!”: сталінське гасло в нацистському трактуванні.....	261
5.1. Професійне початкове навчання: плани і реалії.....	261
5.2. Підготовка професійних кадрів середньої та вищої кваліфікації.....	271
Розділ 6. Невиправдані сподівання новітніх колонізаторів.....	285
6.1. Криза окупаційного режиму: наслідки варварського господарювання нацистів.....	285
6.2. Спроби реформування окупаційної політики: ілюзії та реалії.....	300
6.3. Рух Опору: на перешкоді пограбуванню України.....	330
Післямова.....	354
Алфавітний покажчик імен.....	356